

ALEKSANDR NİKOLAYEVIÇ RADİŞŞEV

**PETERBURQDAN
MOSKVAYA
SƏYAHƏT**

**“AVRASİYA PRESS”
BAKI-2006**

*Bu kitab "A.Radişşev. Peterburqdan Moskvaya səyahət"
(Bakı, Azərneşr. 1952) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərcümə edən və
ön sözün müəllifi:

Hüseyn Şərifov

891.73-dc22

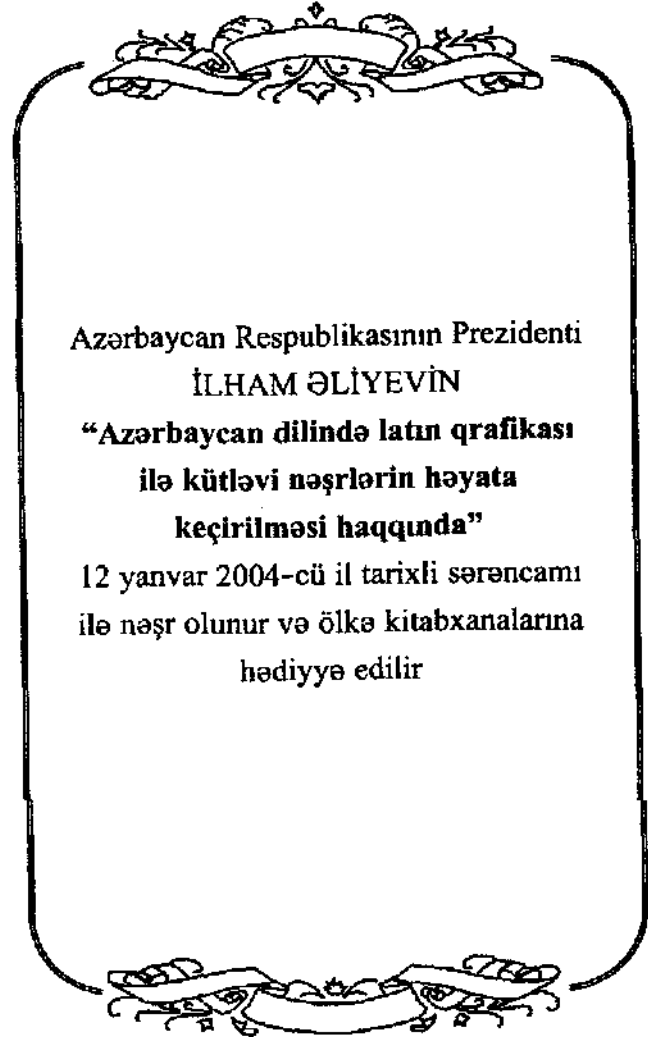
AZE

A.N.Radişşev. Peterburqdan Moskvaya səyahət. Bakı, "Avrasiya press",
2006, 184 səh.

Rus burjua inqilabi fikrinin banilərindən olan A.Radişşev özündən sonra böyük bir epoxaya təsir etmişdir. Ziddiyyətli rus mənəvi-siyasi mühitinin doğurduğu ictimai və sosial bəlalər onun məşhur "Peterburqdan Moskvaya səyahət" əsərində öz geniş əksini tapmışdır. Rus tarixi keçmişini öyrənmək baxımından əsər bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

ISBN10 9952-421-35-2
ISBN13 978-9952-421-35-4

© "AVRASİYA PRESS", 2006

ÖN SÖZ

Görkəmli inqilabçı, filosof və yazıçı Aleksandr Nikolayeviç Radişşev 1749-cu ildə avqustun 31-də Kuznetsk qəzasının (indiki Penza vilayətinin) Verxnyeye Ablyazovo kəndində varlı bir dvoryan ailəsində anadan olmuşdur.

Radişşev 14 yaşında ikən, Peterburqda imtiyazlı bir tədris müəssisəsi olan paj korpusuna qəbul olunur. Bu məktəbdə dvoryan uşaqları sarayda xidmət üçün hazırlanırdılar. Radişşev bu korpusda cəmi dörd il qaldı.

Gənc dvoryanlar paj korpusunda "həqiqi xeyrxahlıq" və "pis əməllərə qarşı nifrət" ruhunda tərbiyə edilməli idilər. Göstəriş belə idi ki, pajlarla "təvazökar və mülayim" rəftar olunsun.

Aydın məsələdir ki, bu xoş tərbiyə ideyası da bütün saray həyatı kimi saxta və riyakar idi. Əslində korpusda kobud adət və qaydalar hökm sürməkdə idi. Buradakı tərbiyə üsulları ancaq dəyənək və şallaqla köləkləmə üsulu idi.

Belə bir mühitdə tərbiyə almağa moruz qalan Radişşevin nə kimi həyəcanlar keçirmiş olduğunu anlamaq heç də çətin deyildir. Belə bir vəziyyət, söz yox ki, gənc Radişşevin mənəvi inkişafına yardım edə bilməzdi.

Pajlar korpusunda oxuyaraq sarayda xidmət etməyin gənc Radişşev üçün başqa bir faydası oldu. O burada, bu qaranlıq və kədərli həyat şəraitində Çelişşev, Rubanovski və xüsusilə, Aleksey Kutuzovla yaxınlaşıb, dostluq etməyə başladı. Radişşevlə Kutuzov bir otaqda yaşayırdı; lakin onları bir-birinə yaxınlaşdırıb dostlaşdırən təkə bu zahiri və təsadüfi şərait olmamışdır: onların ikisi də ədəbiyyatı sevirdi. Onlar gələcəkdə Leypsiqədə təhsillərini davam etdirib vətənə qayıtdıqdan sonra bu dostluğu Radişşev Kutuzova məktubunda belə xatırlıyacaqdı: "Yadımdadır mı biz doğma yurdumuzu yenə də görməyə nə qədər tələsirdik, yadımdadır mı Rusiya ilə Kurlyandiyanı ayıran sərhədi görürkən biz nə qədər sevinmişdik. Vəcdə gəlməyə laqeyd qalaraq, burada inamsızlıq və ya bozən axmaqlıqdan başqa bir şey görməyən adam üçün mən kağızı korlamaq istəmirəm; lakin həyəcanın nə olduğunu başa düşən bir adam bizdə belə bir hissin mövcud olduğunu və o zaman vətənimiz uğrunda canımızı da fəda etməyə hazır olduğumuzu inkar etsə mən deyərəm ki, belə bir adam insan qəlbini tanıya bilməmişdir. Etiraf edirəm, əziz dostum, sən də bunu etiraf edərsən ki, vətənə qayıtdıqdan sonra əvvəlki atəşin hissələrdən az əsər qalmışdır".

1775-ci ildə 26 yaşlı Radişşev, öz universitet yoldaşının yaxın qohumu Anna Vasilyevna Rubanovskaya ilə evləndi. İki il sonra xidmət etməyə başladı; ticarət və sənaye işlərinə baxan kommers-kollegiyaya daxil oldu. Rusiyanın iqtisadiyyat məsələləri Radişşevi çox maraqlandırır. Kommers-kollegiyanın prezidenti qraf A.R.Vorontsov idi. Vorontsov liberal aristokratlardan idi; Potyomkin hökumətindən razı deyildi. O da öz dövrünün çox mədəni, təhsilli nümayəndəsi, elm və ədəbiyyatla yaxından maraqlanan bir adam idi. O, Radişşevin namuslu, işgüzar, son dərəcə mədəni və çox istedadlı bir adam olduğunu görüb onunla həmişəlik dost oldu.

Radişşev 1780-cı ildən Peterburq gömrükxanası müdirinin müavini təyin edilir; gömrükxananın müdiri isə işo gücü çatmayan qoca bir adam idi; çox keçmədən, Radişşev müdiriyyətin bütün işlərini idarə etməyə başlayır, nəhayət, 1790-cı ildə o, gömrükxana müdiri vəzifəsinə rəsmi surətdə təyin edilir.

Dövlət idarələrindəki qulluq işləri Radişşevi bir o qədər də maraqlandırmırdı. O öz vətəninə başqa bir yolla, daha çətin və daha təhlükəli, lakin daha şərəfli bir yolla xidmət etmək istəyirdi. O, azadlıq müğənnisi olmaq istəyirdi.

Həmin illər Radişşevdə neinki təkə yazıçılıq marağı artır, o, cyni zamanda bir müfəkkir və inqilabçı kimi də inkişaf edirdi. O, şüurlu olaraq əməli ictimai fəaliyyətə can atır və görürdü ki, bunsuz onun başqa sahələrdəki fəaliyyəti istədiyi nəticəni verməyəcəkdir. O, ədəbiyyat nümayəndələri ilə tanış olur, qabaqcıl satirik jurnallar olan "Truten" və "Jivopisets" jurnallarının nəşiri N.İ.Novikov ilə yaxın əlaqəyə girir. O, Novikovun təşkil etdiyi "Kitabların çapına səy edən cəmiyyət" in işlərində tərcüməçi sifətilə fəal iştirak etməyə başlayır.

1773-cü ildə cəmiyyət Radişşevin tərcümə etdiyi "Yunan tarixi haqqında fikirlər" adlı əsəri çap edir; bu, tarixçi və publisist Mablının əsəri idi; Mabl özünün bir sıra əsərlərində əmlak bərabərliyi fikrini təbliğ edirdi.

Radişşev öz tərcüməsinə bir neçə qeyd əlavə etmişdi; bu qeydlərdən birisi xüsusilə mənalı və cürətli bir qeyddir. Radişşev burada Mablının "despotizm" istilahını "mütəliyyəçilik" deyə tərcümə edərək belə yazır: "Mütəliyyəçilik insanın varlığı üçün ən mənsur bir şeydir. Biz öz üzərimizdə bir adama nəinki hədsiz hakimiyyət ixtiyarı verə bilərik, hətta ümumun iradəsini ifadə edən qanun da özünün təhlükəsizliyini müdafiə etməkdən ötrü cinayətkarları cəzalandırmaqdan başqa heç bir hüquqa malik deyil. Əgər biz qanunların hakimiyyəti altında yaşayırsaq, bu onun üçün deyil ki, biz onlara kor-korənə əməl etməliyik, onun üçündür ki, biz ondan xeyir görürük. Əgər biz öz hüquqlarımızın və təbii ixtiyarlarımızın bir hissəsini qanuna həsr ediriksə, bu onun üçündür ki, hakimiyyət bizim mənafeyimizi müdafiə etsin, Biz bu xüsusda cəmiyyətlə qeyri-rəsmi bir müqavilə bağlayırıq. Bu müqavilə pozularsa biz

də öz boynumuza düşən vəzifədən azad oluruq. Qanun hökmdara cinayətkarları cəzalandırmaq ixtiyarı verdiyi kimi, hökmdarın ədalətsizliyi də onun hakimi olan xalqa hökmdarı cəzalandırmaq üçün bir o qədər, hətta daha artıq ixtiyar verir”.

Bu qeydin əhəmiyyəti çox böyükdür. Radışsev sonralar yazmış olduğu məşhur “Azadlıq” oçasında həmin fikri daha da inkişaf etdirmişdir.

Sonralar Radışsev özünün “Peterburqdan Moskvaya səyahət” adlı əsərində II Yekaterinanın bütün riyakar, mənhus və zahiri görünüşü dəbdəbəli siyasətinin iç üzünü açıb göstərdi, məmləkət daxilində əhalinin nələr çəkdiyini, çar məmurlarının azgınlığını, xalqın hüquqsuzluğunu, əhali arasındakı miskinlik və səfilliyi tamamilə açıb ifşa etdi.

Radışsev öz əziz dostu Aleksey Kutuzova həsr etdiyi “Səyahət”in müqədiməsində bu əsərin yaranması səbəblərini belə izah edir: “Mən ətrafıma nəzər saldım, boşəriyyətin çəkdiyi əzab və iztirab qəlbimi yaraladı. Mən öz daxili aləməmə fikir verdim və gördüm ki, insanın fəlakətinə səbəb insandır, həm də çox vaxt yalnız onandır ki, insan öz mühitindəki şeylərə açıq gözlə baxmır. Mən öz-özümə dedim: məgər təbiət öz övladına qarşı o qədər səxavətsiz olmuşdur ki, həqiqəti günahsız və məsum halda yolunu azmış övladından əbədi olaraq gizlətməmişdir? Məgər bu qorxunc analıq bizi fəlakət içərisində yaşamaq və səadətdən bənəsib olmaq üçünmü dünyaya gətirmişdir?” Daha sonra deyir: “Hədsiz dərəcədə sevindim. Mən hiss etdim ki, hər bir kəs özü kimi insanların xoşbəxtliyi üçün çalışa bilər. Sənin oxuyacağın həmin əsəri yazmağa məni sövq edən bu düşüncə idi”. Radışsev yalnız oxucunun bədii hissələrinə təsir göstərmək, onda qəzəb və hiddət oyatmaqla kifayətlənmək istəmir. Radışsev isbat edir ki, təhkimçilik üsulu xalq təsərrüfatı nöqtəy-nəzərindən əlverişli deyil, belə bir üsul xalqın istehsal etdiyi maddi nemətlərin miqdarını azaldır. Radışsev “Peterburqdan Moskvaya səyahət” əsərini oçerklər şəklində yazmışdır. Əsər iyirmi beş fəsildən ibarətdir. Müəllif bu fəsillərin hər birinə müəyyən bir poçt stansiyasının adını vermişdir.

O, öz əsərini elə yazmağa çalışmışdır ki, onu hamı oxuyub başa düşsün, əsər hamı üçün aydın olsun. Müəllifin təəssüratı, onun düşüncə və fikirləri, heyət üzərindəki müşahidələri, insanları təsvir üsulu, bir sıra ciddi siyasi məsələlərin ümumiləşdirilməsi – bütün bunlar əsəri canlandırır, ondakı həyatı həqiqətləri oxucuya qabarıq bir şəkildə təqdim edir.

Hələ öz “Səyahət”inə yenice başlayan müəllif arabaçının “qəmli mahnısını” dinləyirkən deyir: “Rus xalq mahnılarına belə olanlar etiraf edirlər ki, bu mahnılarda nə isə ürək acısını andıran bir şey vardır. Demək olar ki, belə mahnıların hamısı həzin və yumşaq ahənglə oxunur. Xalqın musiqiyə belə meyli üzərində üsuli-idarəni qurmağı bacarmaq görəkdir”. Arabaçının qəmli

və həzin nəğməsi sanki bütün “Səyahət” üçün musiqili bir giriş olub, lap əvvəldən əsərə müəyyən bir əhval-ruhiyyə verir.

Radışsev “Səyahət”də xalqa qarşı məhəbbətini açıq göstərmişdir. Oxucunun gözləri qarşısında yüksək və nəcib keyfiyyətlərə, möhkəm iradəyə malik bir çox surətlər canlanır. Bu surətlər xalqın nümayəndələridir. Onlarda sağlam ruh, sağlam da mənəviyyət vardır. “Lübani” fəslində olduqca maraqlı və oxucunun hüsn-rəğbətini qazanan insan surəti verilmişdir.

“...Kibitkadan düşüb piyada getdim... Yoldan bir neçə addım kənarında yer şumlayan bir kəndli gördüm. Mən şənbə günü yola çıxmışdım. Bu gün isə bazar günüdür... Rənçərə yaxınlaşaraq, – allah qüvvət versin, – dedim... Rənçər, – sağ ol, ağa, – deyə cavab verdi.

– Məgər bütün həftədə işləməyə vaxtın çatırmır ki, bazar günlərini də işləyirsən, özü də belə isti bir gündə?

– Ay ağa, həftə altı gündür, biz isə həftədə altı gün biyara gedirik; hava yaxşı olanda da axşamlar meşədəki otu ağanın heyətinə daşıyıraq...

– ...Ailən böyükdürmü?

– Üç oğlum var, üç də qızım. İlkinin on yaşı hələ tamam olmamışdır.

– Əgər sənin boş olduğun təkçə bazar günüdürsə, bəs sən ailənin çöreyini necə çatdırırsan?

– Təkçə bazar günü deyil, gecələr də bizim sərəncamımızdadır. Tənbellik etməsək acından ölmərik...

– Sən öz ağın üçündəmi belə işləyirsən?

– Yox, ay ağa, bu cür işləmək günah olar. Onun tarlasında bir adam üçün əllisi işləyir, mənim yeddi baş ailəm üçünsə təkçə mən işləyirəm... Ağaya işləyəndə uzanıb ölsən də “sağ ol” deməzlər...”

“Çudovo” fəslindəki Sisterbek əhvalatında da Radışsev sadə adamlardakı fədakarlığı, insanpərvərlik hissələrini, cəsaret və qorxmazlığı, başəri duyğulara yad olub, mərhəmət və vicdan nə olduğunu bilməyən kobud və simasız dövlət məmurlarının vəhşiliklərinə qarşı qoyur.

Radışsev poçt komasında öz köhnə dostu Ç... ilə (Çelişşevlə) təsadüfən görüşür. Çelişşev bir əhvalat danışır: gecə vaxtı on iki avarlı bir qayıqla Kronş-tadtan Sestroretskə getməli olur. Birdən dənizdə fırtına qalxır. Sahildən bir verst yarım kənarında qayıq daşların arasına düşüb çıxa bilmir. Matrosların başçısı böyük bir çətinliklə özünü sahilo yetirir, keyli vaxtdan sonra iki böyük balıqçı qayığı tapıb, təhlükədə olanları fəlakətdən xilas edir.

Matrosların başçısı nə üçün gecikdiyini qayıqdakilərə izah edir: mən, ən əvvəl, qaçaraq, yerli komanda rəisinin yanına gəlib, yardım istədim. Rəis yatmışdı, serjant isə onu oyatmağa cürət etməyərək məni itələyib qapıdan bayıra saldı. Mən onu inandıra bilmədim ki, iyirmi nəfər adam ölüm təhlükəsi

altındadır. Belə vəhşi hərəkətdən hiddətlənən Ç... sahile çıxar-çıxmaz komanda rəisinin yanına gederək ondan nə üçün belə namussuzluq və vəhşilik etdiyi haqqında izahat tələb edir.

Komanda reisi isə son dərəcə laqeyd və sakit bir halda bütün çəke-çəke cavab verir:

– Bu barədə mənə bir az bundan əvvəl dedilər, onda isə mən yatırdım – İnsanlar boğulur və səndən kömək istəyirkən belə bərk yatırsansa, tapşırdaydın sənəin başına çəki vurub oyadaydılar.

– Bu mənim vəzifəm deyil”.

Radişşevin “Səyahət”indəki dövlət memurlarının simalarını, onların pas bağlamış daxili aləmlərini ifşa edən təkəcə bu hadisələr deyildir. Böyük vəzifə sahibləri də dövlətin xəzinəsi hesabına öz şəxsi ehtiyaclarını təmin edir: böyük bir idarə reisi çox sevdiyi istridiya yeməyə ehtiyac duyaraq, Peterburqa “vacib məlumat göndərmək” bəhanəsilə xüsusi bir kuryerin ezam edilməsi haqqında sərəncam verir, onun üçün vəsiqə yazılır, yol xərci verilir; hələ üstəlik də “ciddi tapşırığı” əla yerinə yetirdiyi üçün kuryerin rütbəsini artırır.

Radişşev daha böyük və daha ali mövqə tutan məmurların, hətta padşahların, kralların da həyasızlığını ifşa edir.

Müəllif dəbdəbə, cah-cəlal və zinət içərisində yaşayan şöhrətpərəst bir padşahı təsvir edir (Spasskaya Polest). Seyyah yuxu görür; görür ki, o, şahdır, onun ətrafına dövlət adamları toplanmışdır, onların nəzərləri şaha zillənmişdir, hamısı da ondan qorxurlar; onu tərifləyir, müdrik adlandırır və məmləkət qarşısındakı xidmətlərini misilsiz xidmətlər kimi qələmə verirlər. Padşah bu tərif və mədhlərdən xoşlanır. Ona yaltaqlıq edib özlərini sədaqətli göstərən, əslində isə şəxsi mənfəətlərini güdüb xalqın dərisini soyan rüşvətxor və riyakar dövlət başçılarına ənəm və hədiyyələr paylayır. Lakin şah sonralar görür ki, onun səxavət əli yalnız zəngin, yaltaq, cani və xain adamlar üçün açılmışdır, o, ənəm və hədiyyələri ancaq ləyaqəti olmayan adamlara paylayırmış.

Müəllif bu fəsildəki təsvirləri ilə II Yekaterinanın heqiqi simasını, çarixə sarayının bütün mənfur daxili aləmini açıb göstərmişdir.

İnsanların əxlaqını pozub, onları doğru yoldan sapdıran saray həyatının olduğu yaxşı bilən Radişşev, II Yekaterina sarayının yaratdığı şəraitin zəhərli mühitindən gəncləri çəkəndirməyə çalışır. Radişşev öz əsərində gənclərin tərbiyəsinə dair bir sıra çox mühüm məsələlərdən bəhs edir. O, sadəliyi, möhkəmliyi, yüksək beşəri duyğuları, nəcib hissləri, cəmərdliyi tərənnüm edir (“Krcsttsı” fəsilində ata və oğulların vidalaşması səhnəsi).

Radişşevin “Peterburqdan Moskvaya səyahət”inin başlanğıcındakı epigrafa deyilir: “Əjdaha yoğundur, davakardır, zorbadır, yüzağızlıdır və hürəyondür”.

Əjdaha mütləqiyyət və təhkimçilik üsuludur ki, xalqın qanını zəli kimi sorub yoğunlayır; davakar və zorbadır – çünki xalqın üçdə iki hissəsinə hakim kəsilmişdir; insanlarla istədiyi kimi rəftar edir, onları əsarət altına alır, hüquqdan məhrum edir, zorakılığa dayanmış üsul-idarəyə arxalanan dvoryanlara şərait yaradır ki, kəndliləri kölə vəziyyətinə salıb istədikləri kimi istismar etsinlər.

Radişşev öz əsərində xalqı bu bəlaya qarşı mübarizəyə çağırır və zülmkarlara xəbərdarlıq edir ki, sizdən intiqam alınacağı vaxt uzaq deyildir, xalqın səbir kasası artıq dolmuşdur. O, ədalətsizlik göstərən zülmkarlara müraciət edərək deyir: “...Heç bilirsinizmi ki, biz necə məhv olacağıq, biz nə qədər böyük təhlükə içərisindəyik... Öz sürətli yolunda maneəyə rast gələn sel, müqavimət artdıqca daha da güclənir. Bir dəfə səddi uçursa, artıq heç bir şey onun qabağında dayanıb bilməyəcəkdir. Qandalda saxladığımız qardaşlarımızın da vəziyyəti belədir. Fərsət gözləyirlər... Qəddarlıq və vəhşilik etdiyimiz üçün nəsəbimiz ölüm və dəhşət olacaqdır. Onları əsarətdən qurtarmaq işində biz nə qədər ləng və inadlı olmuşuqsa onların intiqamı da bir o qədər amansız və sürətli olacaqdır”.

“Vışni voloçok” fəsilində müəllif, kəndliləri rəhmsiz surətdə istismar edən qəddar bir mülkədara müraciət edir:

“Vəhşi! Sən vətəndaş adını daşımağa layiq deyilsən. İldə bir neçə min pud artıq taxıl götürənlərlə, dərin sınımlar açmalı ölküzə fərq qoyulmursa bu neçə min pud taxılın dövlətə nə faydası var?.. Bu qanıqonun var-dövləti onun deyil! Bu var-dövlət talan edilmiş sərvətdir və onun sahibi qanunla ciddi surətdə cəzalandırılmalıdır... Bu ictimai cinayətkar... cəzalandırın. Onun əkinçilik alətlərini dağıdın; onun dərz tayalarını, taxıllarını yandıran, külünü tarlalarına sovurun, çünki onun zülmkarlığı bu tarlalarda baş vermişdir, siz onu ictimai bir oğru, canavar kimi nümayiş etdirin ki, onu görənlər nəinki nifrət etsinlər, həm də ondan uzaq qaçsınlar ki, onun bəd əməlləri başqalarına sırayət etməsin”.

Rus inqilabçı və demokrati Radişşev öz siyasi proqramı ilə çox uzaqlara nəzər salmış və geniş məsələləri əhatə etmişdir.

Radişşev öz əsərində padşahları da özündən bədgüman, lovğa və etibarsız adlandırır. II Yekaterina əsəri oxuyub məzmunu ilə tanış olarkən kitabın səhifələrinin kənarlarında bir sıra qəzəbli qeydlər yazmışdır: “81-ci səhifə töhmət, söyüş və cinayətkar izahatla doludur”, “o məsələlər ki, hazırda Fransanı dağıdır, burada da qaldırılmışdır”, “119-cu və sonrakı səhifələrdə müəllif öz niyyətlərini izah edir, yəni hazırkı üsul-idarənin nöqsanlarını və eyiblərini göstərir”, “137-ci səhifədən Fransa zəhəri tökülür”, “239-252-ci səhifələr... kəndliləri mülkədarlara qarşı, qoşunları rəislərə qarşı üsyana çağırır”, “mülkədarları dilə tutur ki, kəndliləri azad etsinlər, buna kimsə qulaq asmaz”,

“yazıçı şahlara və hakimiyyətə sataşmaq üçün hor tərsəfdə bir bəhanə axtarı”, “yazıçı padşahları sevmir və onları hörmətdən salmaq üçün böyük cürət göstərir”, “kəndlilər üsyanına bel bağlayır”.

Yekaterina bu üsyankar kitabın müəllifi haqqında öz katibinə demişdi: “O, Puqaçovdan da pis üsyançıdır”.

Dərhal axtarış başlanır. Çox keçmədən müəllif tapılır. Yekaterina bu işin yoxlanmasını Stepan Şeşkovskiye tapşırırmışdı; o, gizli cəllad və casus idi; bilavasitə Yekaterinanın sərəncamında olan bu adamın adı hamını dehşətə gətirirdi. Radişşev başının üstünü alan təhlükədən xəbər tutar-tutmaz özündə saxladığı nüsxələrin hamısını yandıra bilmişdi. İyunun 30-da Radişşevi həbs etdilər.

1790-cı il iyulun ortalarında Radişşevin işi Peterburq cinayət işləri məhkəməsinə verildi. Mühakimənin özü boş bir rəsmiyyətçilikdən, Yekaterinanın gizli göstərişi ilə oynanılan məzhəkeçilikdən başqa bir şey deyildi.

İyulun 24-də məhkəmə Radişşevə edam cəzası hökmünü çıxardı. İyulun 26-da qərar təsdiq üçün senata verildi, senatorlar bu qərarı avqustun 8-də təsdiq etdilər. Avqustun 19-da, məhkəmənin bu qərarı haqqında senatın məlumatı dövlət şurasına verildi (Yekaterina belə istəyirdi), dövlət şurası da qərarı təsdiq etdi. Radişşev bir ay 11 gün edam cəzasını gözləməli oldu. Sentyabrın 4-də edamı Sibire sürgünlə əvəz etmək haqqında Yekaterinanın fərmanı imzalandı. Radişşevə bu “mərhəmət” guya İsveç ilə əlverişli müqavilə bağlanması münasibətilə göstərilmişdi.

Radişşevin ayaqlarına qandal vurub yeddi min kilometr uzaqlıqda olan İlimsko apardılar. Onu sürgün edənlərin ümidi bu idi ki, Radişşev bu uzaq yolun əzablarına davam gətirə bilməyib öləcəkdir. A.R.Vorontsov özünün nüfuz və dövlət idarələrindəki geniş əlaqəsindən istifadə edərək Radişşevin vəziyyətini yüngülləşdirə bildi. Qraf Vorontsovun vəsaiti üzrə Novqoroda Radişşevin qandalları çıxarıldı. Vorontsov Tver qubernatoruna göndərdiyi məktubda yazırdı ki, Radişşev “başına gələn fəlakətdən hələ xeyli əvvəl nəinki mənim tanışım idi, hətta mən onu sevirdim...”

Vorontsov bir də xahiş edirdi ki, Radişşevlə mülayim rəftar olunsun və onu əmin etsinlər ki, Sibirdə də onu unutmayacaq və onun uşaqlarının qayğısına qalacaqlar. Vorontsov Nijni Novqorod, Perm və İrkutsk qubernatorlarına da bu cür məktublar göndərmişdi. Bu zamandan etibarən Vorontsovun Radişşev haqqında daimi dostluq qayğısı başlayır.

Radişşev on beş aydan artıq yol gedəndən sonra 1792-ci il yanvarın 3-də İlimsko gəlib çatdı.

İlimskdə cəmi beş yüz nəfər əhali yaşayırdı. Radişşevin dediyinə görə orada heç bir iş aparılmırdı: İlimskdə nə bir başmaqçı, nə derzi, nə də dülgər vardı.

Radişşev burada bir sıra başqa işlərlə məşğul olmasına baxmayaraq, yenə də öz ədəbi fəaliyyətini davam etdirirdi.

1796-cı ildə Yekaterinanın ölüm xəbəri İlimsko da gəlib çatdı.

Anasından sonra taxta çıxan I Pavel, Yekaterina dövründə edilən hər bir şeyin oksinə çıxır və anasının işlərini tərsinə çevirməkdən xoşlanırdı. Beləliklə, Radişşevin İlimskdən buraxılıb Rusiyanın Avropa hissəsinə köçməsinə icazə verildi. Lakin I Pavelin icazəsilə Radişşev heç bir tərəfə getmədən kəndə, polis nəzarəti altında yaşaya bilərdi.

Radişşev İlimskdən öz doğma kəndinə köçdü. O, burada da çalışır, düşünür və mütaliə edirdi.

1801-ci ildə yeni padşah I Aleksandr Radişşevi (yənə də Vorontsovun köməyi ilə) tamamilə azad etdi. I Aleksandr boş vədlər verərək xalqı aldatmışdı ki, dövlət işlərində bir sıra islahat aparacaqdır. Vorontsov Qanunlar tertibi komisiyonuna Radişşevi də cəlb etmişdi.

Radişşev bu komisyonda da işə böyük ehtirasla girir. O təkcə bir sıra “rəylər” yazmaqla kifayətlənməyib, qanunlar haqqında bir çox qeydlər yazmış və layihə tərtib etmişdi, Radişşev öz layihələrində Rusiyada islahat işləri aparmaq məsələsini əlbəttə “Peterburqdan Moskvağa səyahət” əsərində olduğu kimi geniş miqyasda qoya bilməzdi. O, kəndlilərin azad edilməsi məsələsini də cürətlə irəli sürə bilmirdi. O ancaq Aleksandrın vəd etdiyi konstitusiyaya islahatını nəzərdə tuturdu. Radişşevin bu cüzi və mülayim layihələrini də dözülməz hesab edərək, bunların heç birini qəbul etmədilər. Radişşevə qarşı yenə də şübhəli münasibət başlandı. Bir rəvayətə görə, Radişşev komisyonda çalışarkən onun bu işdəki rəisi qraf Zavadovski Radişşevə müraciətlə demişdir: “Eh, Aleksandr Nikolayeviç! Sən yenə də əvvəlki kimi boş danışıqlarla məşğulsan... Yoxsa Sibir sənə bir şey öyrətmedi?”

Qrafın sözlərində qorxunc işarə vardı.

Lakin Radişşevin üsyankar ruhu, azad qəlbi, sağlam düşüncəsi və yenilməz iradəsi buna dözə bilməzdi. Radişşev mübarizə üçün yaranmışdı. O, həyatın məziyyətini mübarizədə görürdü, bunun üçün də bütün varlığı ilə azad fikir, azad duyğu və azad həyat uğrunda mübarizəni davam etdirərək son nəfəsində belə yüksək bəşəri idcəla sadıq qaldı. Radişşev çar üsul-idarəsinin törətdiyi vəziyyətə qarşı üsyan edərək, 1802-ci il sentyabrın 11-də zəhər içib özünü öldürdü.

...Çox-çox sonralar Puşkin dekabrist yazıçı Aleksandr Bestujevo yazdığı məktubda təəssüflə qeyd edirdi ki, o, rus ədəbiyyatı haqqındakı xülasəli məqaləsində Radişşevin adını çəkməmişdir: “Rus ədəbiyyatı haqqında yazılan məqalədə Radişşevi necə yaddan çıxarmaq olar?” Radişşevin surəti Puşkini bütün ömrü boyu düşündürmüş və həyəcanlandırmışdır.

Xalq həyatına dərindən vəqif olan Puşkinin sənətkarlıqla təsvir etmiş olduğu Qoryuxin kəndinin kəderli və acınacaqlı mənzərəsi bir çox cəhətdən "Səyahət" in səhnələrini xatırladır.

O, öz şeirlərindən birində yenə də Radişşevi xatırlayır və

Radişşevin ardınca azadlığı göylərə
Qaldıraraq, şəfqəti mədh etdiyimçin hər an,
Nəğmələrimə yeni sözlər tapdığım üçün
Xalq məni istoyəcək, sevecək uzun zaman

– deməklə təsdiq edir.

Hüseyn Şarifov

PETER BURQDAN
MOSK VAYA
SƏYAHƏT

*"Əjdaha yoğundur, davakardır, nəhəngdir,
yüzağızlıdır və hürəyəndir."*
"Tilemaxida", II cild, XVIII kitab, 514-cü ayot

A. M. K.

LÜTFKAR DOSTUMA

Ağlım və qəlbim hər nə yaratmaq istəsə də qoy sənə ithaf edilmiş olsun, ey mənim dərdlərimin şeriki. Fikirlərimiz bir çox cəhətdən müxtəlif olsa da, qəlbimiz birdir, buna görə də sən mənim dostumsan.

Mən ətrafıma nəzarə saldım, bəşəriyyətin çəkdiyi əzab və iztirab qəlbimi yaraladı. Mən öz daxili aləmə fikir verdim və gördüm ki, insanın fəlakətinə səbəb insandır, həm də çox vaxt, yalnız onandır ki, insan öz mühitindəki şeylərə açıq gözlə baxmır. Mən öz-özümə dedim: məgər təbiət öz övladına qarşı o qədər səxavətsiz olmuşdur ki, həqiqəti günahsız və məsul halda yolunu azmış övladından əbədi olaraq gizlətməmişdir? Məgər bu qorxunc analıq bizi fəlakət içərisində yaşamaq və səadətdən binesib olmaq üçün müdünyaya gətirmişdir? Bu düşüncədən varlığım sarsıdı və qəlbim bunu özündən kənar etdi. Mən insan üçün təsəlli verəni onun özündə tapdım. "Təbiəti hiss edən gözümədən pərdəni götürsəydilər, mən xoşbəxt olardım". Təbiətin bu səsi varlığıma xeyli təsir etdi. Həssaslıq və rəhmətlik məni düçar etdiyi məyusluqdan xilas oldum. Yanılmağıma müqavimət göstərmək üçün özümə böyük qüvvət olduğunu hiss etdim. Hədsiz dərəcədə sevindim. Mən hiss etdim ki, hər bir kəs özü kimi insanların xoşbəxtliyi üçün çalışsa bilər. Sənin oxuyacağıın həmin əsəri yazmağa məni sövq edən bu düşüncə idi. Lakin mən öz-özümə deyirdim: mənim bu niyyətimi təsvir edəcək, gözəl məqsəd xatirinə fikirlərimin müvəffəqiyyətsiz təsvirini pisləməyəcək, öz qardaş və yoldaşlarının fəlakətinə mənim kimi ürəyi yanar, bu təşəbbüsümə məni ruhlandıracaq bir adam tapmış olsaydım, – öhdəmə götürmüş olduğum bu zəhmətimin böyük nəticələri olmazdı? Nə üçün, nə üçün mən uzaqlarda bir adam axtarım? Əziz dostum! Sən mənim qəlbimə yaxınsan. Qoy sənin adın mənim bu təşəbbüsümün yolunu işıqlandırsın.

Dostlarımla axşam yeməyi yedikdən sonra, mən kibitkada¹ uzandım. Arabacı öz adəti üzrə var gücü ilə atları sürdü, bir neçə dəqiqə keçməmiş mən artıq şəhərin kənarında idim. Həyatımızın bütün dəqiqələrində bizə lazım olanlarla az müddət üçün də ayrılmaq çətinidir. Ayrılmaq çətinidir: lakin gülümsemədən ayrılma bilən adam xoşbəxtidir; sevgi və ya dostluq hissləri ona təsəlli verir. Sən, əlvida deyirkən ağlayırsan: lakin qayıdacağını xatırlasan, bu təsəvvür zamanı sənin göz yaşların günəş şüaları altındakı şəh quruyan kimi quruyar. Bir təsəlli verənə ümid bağlayaraq hönkürən xoşbəxtidir; bəzən gələcək ümidi ilə yaşayan xoşbəxtidir; xəyalla yaşayan xoşbəxtidir. Onun varlığı daha artıq mənə kəsb edir, şadlığı artır, kədərdən tutqunlaşan siması açılır, xəyal güzgüsündə sevinc əlamətləri canlanır.

Mən kibitkada uzanmışam. Poçt arabası zıqrovunun səsi qulaqlarımı döng elədi, nəhayət, mərhəmətli Morfeyin² gəlməsinə səbəb oldu. Ayrılıq kədəri, öldürücü bir hal kimi məni izləyirdi; bu ağır və tənha vəziyyətdə mən düşüncələrə daldım. Mən özümü günəşin istisindən yanıb, bütün tərəvət və yaşıllığını itirmiş geniş bir vadidə gördüm; burada sərnləmək üçün bir bulaq yox idi, istinin şiddətini azaldacaq ağac kölgəsi də yox idi. Təkəm, təbiətin qoynunda mən tərki-dünya kimi tənha qalmışam! Diksinib ayıldım.

– Ay bədbəxt, hardasan? – deyə fəryad etdim. – Bəs səni cəzb edən şeylər necə oldu? Sənin həyatını xoş keçirən şeylər necə oldu? Məgər ləzzətini gördüyün şadlıq yuxu və xəyal imiş? – Xoşbəxtliyimdən kibitka yoldakı çuxura toxunub məni yuxudan oyatdı. Kibitkam dayandı. Başımı qaldırdım, gördüm ki, boş bir yerdə üçmərtəbəli bir ev vardır.

- Bu nədir? – deyə arabacıdan soruşdum.
- Poçta həyətidir.
- Bəs biz haradayıq?
- Sofiyada, – deyərək, arabacı atları açmağa başladı.

Hər tərəf sükut içərisindədir. Dərin düşüncəyə dalmış olduğum üçün kibitkaman atlarının çoxdan açıldığına fikir verməmişdim. Məni gətirən arabacı məni düşüncələrimdən ayırdı. – Ağa can, araq pulu! – Belə bir rüsum, qanunsuz olsa da bunu hamı məmnuniyyətlə verir ki, buyuruq üzrə getməsin. 20 qəpik mənə çox fayda verdi. Poçta arabası ilə səfərə çıxanlar yaxşı bilirlər ki, yol kağızı elə bir mühafizə sənədidir ki, bunsuz, bəlkə generalın pul kisəsindən başqa, heç bir pul kisəsi davam gətirə bilməz. Bəzən adam qorunmaq üçün xalça gəzdirdiyi kimi mən də kisəmi cibimdən çıxararaq onunla gəzirdim.

Poçt komissarını axtarıb, onu xorultu ilə yatmış gördüm; astaca onu çiyindən tərptədim.

– Bu zəhlətökən kimdir? Gecə vaxtı şəhərdən çıxmaq nə qaydadır? At yoxdur, hələ çox tezdir; zəhmət çəkib çayxanaya get, ya çay iç, ya da yat. – Bu sözləri deyib, cənab komissar divara tərəf çevrilərək daha bərk xoruldamağa başladı. Nə etməli? Mən yenə də komissarı çiyindən silkələdim. – Bu nə hərəkətdir, mən dedim ki, at yoxdur, – deyərək, yorğanı başına çəkib, cənab komissar üzünü məndən döndərdi. Mən belə fikir etdim. Əgər atların hamısı yoldadırsa, mən komissarın yuxusuna mane olmağa haqlı deyiləm. Yox, əgər atlar tövlədədirsə... Mən cənab komissarın doğru deyib-demədiyini öyrənmək istədim. Həyəətə çıxıb tövləni axtarıb tapdım və orada iyirmiyə qədər at olduğunu gördüm; sözün düzünü desək, arıqlıqdan atların sümükləri görünürdüsə də, məni o biri stansiyaya aparıb çıxara bilərdilər. Mən tövlədən yenə də komissarın yanına qayıtdım; onu daha bərk silkələdim. Mənə elə gəlirdi ki, komissarın yalanını tutduğum üçün onu silkələməyə ixtiyarım vardı. Komissar tələsik yerindən qalxdı və gözünü ovuşturmamış soruşdu: – Gələn kimdir? Hə... lakin özünə gələrək məni gördü və dedi: – Qoçaq, görünür sən keçmiş arabacılarla bu cür rəftar etməyə alışmışsan. Onları ağaclarla döyürdülər; ancaq indi əvvəlki vaxtlar deyildir. – Cənab komissar qəzəblə yatağına girdi. Mən onu da, yalanı tutulan keçmiş arabacılar kimi kötləmək istəyirdim; lakin mənim səxavətim – məni şəhərdən gətirən arabacıya araq pulu verməyim, Sofiya arabacılarını, mənim üçün daha tez at qoşmağa vadar etdi və mən komissarın kürəyini qızıdırmaq fikrinə düşdüyüm zaman həyətdə zıqrov səsi eşidildi. Mən yaxşı vətəndaş olaraq qaldım. Beləliklə,

¹ Kibitka – üstüörtülü araba

² Morfey – qədim yunanlarda yuxu allahı

iyirmi dənə mis qəpik dinc bir adamı istintaqdan, uşaqlarını qeyzini yeye bilməmək timsalından xilas etdi, mən də anladım ki, düşüncə səbirsizliyin quludur.

Atlar mənə çaparaq aparır; mənim arabaçım, adəti üzrə, qəmli mahnı oxumağa başladı. Rus xalq mahnısı səsinə bələd olanlar, etiraf edərlər ki, bu mahnılarda nə isə ürək acısını andıran bir şey vardır. Demək olar ki, belə mahnıların hamısı həzin və yumşaq sədalı olur. Xalqın musiqiyə belə meyli üzərində üsul-idarəni qurmağı bacarmaq gərəkdir. Bu mahnılarda xalqımızın ürək çırpıntılarını tapa bilərsən. Rusa bir nəzər yetir; onun fikirli olduğunu görərsən. Qəm-qüssəsini dağıtmaq istədikdə və ya, özü dediyi kimi, kef çəkmək fikrinə düşdükdə meyhanaya gedəcəkdir. O, kef çəkərkən coşur, igidlik göstərir, deyir. Bir şey onun üreyincə olmasa, dərhal mübahisəyə və ya savaşa atılır. Başını aşağı dikib meyhanaya gedən və oradan şapalaq yeyərək pörtüb çıxmış burlak¹ Rusiya tarixində bu vaxta qədər də müəmmalı qalan bir çox işləri həll edə bilər.

Arabaçım mahnı oxuyur. Gecə yarısından üç saat keçmişdi. Bundan qabaq zıncırovun səsi mənə yatırdığı kimi, indi də onun mahnısı mənə yuxu gətirirdi. Ah, ey təbiət, insanın doğulduğu ilk gündən etibarən sən onu kədərlə əhatə etmiş, onu bütün ömrü boyu qorxu, qəm və qüssənin sərt dağları ilə sürükləyərək, şadlıq üçün ona yuxu bəxş etmişən. Yatdın, hər şey qurtardı.

Səadətdən binəşib olan adam üçün ayılmaq dözülməz bir haldır. Ah, ölüm onun üçün nə qədər xoşdur. Ölüm qəm-qüssəyə son qoyurmu? Ey rəhim allah, öz fəlakətli həyatını mərdliklə başa vurana mərhəmət nəzəri ilə baxmayacaqsanmı? Sən bütün nemət və səadət mənbəyisən; bu qurban sənə verilir. Bir bədən lərzəyə düşdükdə onu bərkidib möhkəmləndirən ancaq sənsən. Bu, öz övladını səsləyən atanın səsidir. Mənə sən həyat vermişsən, sənə də onu qaytarıram, yer üzündə artıq onun faydası qalmamışdır.

¹ Burlak – gəmi yedəkçisi

TOSNA

Peterburqdan yola düşərkən mən təsəvvür edirdim ki, yol ən yaxşı yoldur. Bu yol ilə padşahdan sonra gedənlərin hamısı yolu yaxşı hesab edirdi. Həqiqətdə də yol yaxşı idi, ancaq bu yaxşılıq uzun sürmədi. Yola tökülmüş torpaq quraqlıq vaxtı onu hamar saxlayırdı, yayın ortasında isə yağışdan elə palçıq əmələ gəlmişdi ki, yoldan keçmək mümkün deyildi... Yolun pisliyindən narahət olduğuma görə mən kibitkadan çıxıb istirahət etmək üçün poçt otağına girdim. İçəri girdikdə otaqda bir nəfər müsafir gördüm; o, qabaq tərəfdəki bucağa qoyulmuş uzun kəndli stolunun dalında oturub kağızları gözədən keçirir və poçt komissarından xahiş edirdi ki, ona tezliklə at verilməyi əmr etsin. – O kimdir? – deyə soruşdum. Məlum oldu ki, bu adam köhnə adətli çar məmurudur, qarşısında gözədən keçirdiyi bir çox cırıq-cındır kağızkuğuzla Peterburqa gedir. Mən dərhal onunla söhbətə başladım; aramızda belə bir söhbət keçdi:

– Mərhəmətli cənab! Sizin bu bəndeyi həqir, rütbə sənədləri arxivində qeydçi işləyirdi, vəzifəmdən öz şəxsi mənfəətim üçün istifadə edə bilməmişəm. Mən əlimdən gəlidiyi qədər çalışaraq, Rusiyadakı bir sıra nəsilərə aid aydın dəlillərlə təsdiq edilmiş şəcərə toplamışam. Mən onların neçə yüz illər ərzində knyaz və ya nəcib nəslə mənsub olduğularını isbat edəçəyəm. Mən əsl-nəsəbi Monomaxdan və ya Ryurikin özündən başlayan çox adamın knyazlıq etibarını bərpa edəçəyəm. – Mərhəmətli cənab! – Deyə o öz kağızlarını göstərərək, sözüno davam etdi. – Bütün Velikorus dvoryanları gərək mənim əməyimi satın alıb, bu kağızlara hər hansı bir malın qiymətindən də artıq pul verəydi. Lakin ağa, cənab və ya zat-ali, rütbənizi bilmirəm, müsaidənizlə sizə deməliyəm ki, onlara nə lazım olduğunu özləri də bilmirlər. Sizə məlumdur ki, rəhmətli mömin çar Fyodor Alekseyeviç rütbəyə görə yer tutmağı ləğv etməklə nə qədər dvoryanı narazı saldı. Bu, olduqca sərt qanun, bir çox namuslu knyaz və çar nəslini Novqorod dvoryanları səviyyəsinə endirdi. Lakin yenə də mömin imperator Böyük Pyotr öz rütbə cədvəli ilə onları tamamilə nəzərdən saldı. Hamı üçün hərbi və mülki xidmət yolu ilə dvoryanlıq ləqəbini və qədim dvoryanlıq qazanmaq üçün yol açdı, onları necə deyərlər, ayaq altında tapdaladı. Hazırda padşahlıq edən mərhəmətli anamız dvoryanlıq haqqında fərman-hümayunla ovvəlki fərmanları təsdiq etmişdir; bu qanun bizim bütün

möhürəm adamlarımızı az qala təşvişə salmışdı, zira qədim nəsilər dvoryanlıq dəftərlərində hamıdan aşağıda yazılmışlar. Lakin belə bir şeyə vardır ki, tezliklə əlavə bir fərman verilecekdir; bu fərmanla 200 və 300 illik müddət üçün öz dvoryanlıq əsl-nəsəbini isbat edə bilənlərə markiz və ya başqa bir ad-san verilecek və onlar başqa nəsilərə nisbətən bəzi üstünlüklərə malik olacaqlar. Bu səbəbə görə də, mərhəmətli cənab, mənim bu əməyim bütün qədim nəcib cəmiyyəti son dərəcə xoşhal edəcəkdir; lakin hər kəsin öz düşməni var.

Moskvada mən cavab ağalara məxsus bir məclisə düşdüm, öz əməyimin nəticəsini onlara təklif etdim ki, bəlkə onların mərhəməti ilə heç olmazsa bu işə sərəf etdiyim kağız və mürəkkəbin xərcini çıxarım, lakin xoşhəlliq əvəzinə istehzaya məruz qaldım və qüssəmdən bu paytaxt şəhəri tərk edib Piterə yollanmaq qərarına gəldim ki, orada, məlum olduğu üzrə, mədəniyyət daha artıqdır. – Bunu deyərək o mənə iki qat təzim etdi və özünü düzəldərək böyük bir ehtiramla qarşımda dayandı. Mən onun fikrini anladım, kisəmdən pul çıxardım və onu verərək məsləhət gördüm ki, Peterburqa gəldikdə o, öz kağız-kuğazını şey satmaq üçün çərçilərə satсын; zira uydurma markizlik bir çoxlarının başını gicəlləndirə bilər, bu da Rusiyada artıq yox edilmiş bir bəlanı – qədim nəsil ilə lovğalanmağın yenidən əmələ gəlməsinə səbəb olar.

LÜBANI

Mənim qışdamı, yoxsa yaydamı səfər etdiyimin mənə sizin üçün əhəmiyyəti yoxdur. Ola bilər ki, qışda da səfər etmişəm, yayda da. Çox zaman elə olur ki, səyyahlar xizəklə yola düşüb, araba ilə qayıdırlar. – Yayda. – Balaca tirlər döşənmiş yol qabırğalarını əzmışdi; mən kibitkadan düşüb piyada yol getdim. Kibitkada uzanan zaman mən dünyanın intehəsiz olması haqqında düşünürdüm. Ruhən yerdən ayrılırkən, mənə elə gəlirdi ki, kibitkanın silkələnməsinə dözmək mənim üçün daha asan idi. Lakin mənəvi məşqlər diqqətimizi cismimizdən həmişə yayındırmır; mən də qabırğalarını salamat saxlamaq üçün piyada yola düşdüm. Yoldan bir neçə addım kənarda yer şumlayan bir kəndli gördüm. Hava isti idi. Mən saata baxdım. Birə qırx dəqiqə işləmişdi. Mən şənbə günü evdən çıxmışam. Bu gün bazar günüdür. Yer şumlayan kəndli, ondan tövcü almayan mülkədarın kəndlisi idi.

Kəndli böyük bir diqqətlə yer sürürdü. Tarla yəqin ki, ağanınkı deyildi. Xışı böyük məhəretlə çevirirdi. Mən rəncbərə yaxınlaşaraq:

– Allah qüvvət versin, – dedim, o, dayanmadı, başlamış olduğu şırımı qurtarmaq üzrə idi. Mən, – allah qüvvət versin, – deyə təkrar etdim.

Rəncbər xış dəmirinin torpağını silkələyərək, onu yeni bir şırıma keçirə-keçirə:

– Sağ ol, ağa, – deyə cavab verdi.

– Bazar günü yer şumlamağından görünür ki, sən raskolniksən¹.

– Yox ağa, üzümə düz xaç çəkərəm – deyərək, o, mənə üç barmağını göstərdi. – Allah kərimdir. O, qüvvəti və ailəsi olan adama acından ölməyi haram etmişdir.

– Məgər bütün həftədə işləməyə vaxtın çatışmır ki, bazar günlərini də işləyirsən, özü də günün belə istisində,

– Ay ağa, həftə altı gündür, biz isə həftədə altı gün biyara gedirik; hava yaxşı olanda da axşam çaqları meşədəki otu ağanın heyətinə daşıyıyıq; arvadlar, qızlar isə bazar günlərində göbələk və meyvə yığmaq üçün meşəyə gedirlər. Allah eləsin ki, – üzünə xaç çəkir, – bu gün axşam yağış yağsın. Ağa can, sənün də kəndlilərin varsa, onlar da allaha yalvarıb yağış istəyirlər.

– Yox, əzizim, mənim kəndlim yoxdur və heç kəs də bunun üçün mənə bəddua etmir. Ailən böyükdürmü?

– Üç oğlum var, üç də qızım. İlkini on yaşı hələ tamam olmamışdır.

– Əgər sənün boş olduğun təkə bazar günüdürsə, bəs sən ailənin çörəyini necə çatdırırsan?

– Təkə bazar günləri deyil, gecələr də bizim sərəncamımızdadır. Əgər tənbellik etməsən acından ölməzsən. Görürsənmi, atın biri dincəlir; bu yorulan kimi, o birisini qoşacağam, işim də faydalı olacaq.

– Sən öz ağa üçündəmi belə işləyirsən?

– Yox, ay ağa, bu cür işləmək günah olar. Onun tarlasında bir adam üçün əllisi işləyir, mənim yeddi baş ailəm üçün isə təkə mən işləyirəm. Sən özün, allaha şükür, hesabdan başı çıxan adamsan. Ağa üçün işləyəndə uzanıb ölsən də “sağ ol” deməzlər. Ağa nəfər vergisini də

¹ Raskol – XVII əsrin ortalarında Rusiyada dini hərəkat. Raskolnik, bu dini hərəkatın tərəfdarına deyilir.

vermir; nə qoyundan, nə kotandan, nə toyuq, nə də yağdan keçir. Hələ bu çox yaxşıdır ki, ağa kəndlidən bəhrə alır, özünün də sərkarı yoxdur. Doğrudur, bəzən mərhəmətli ağalar da adambaşına azı üç manat alırlar; yenə də biyardan bu yaxşıdır. İndi hələ bir xəbər də var ki, kəndləri, adına nə deyirlər heç bilmirəm, hə, icarəyə verirlər. Biz isə buna əlli-ayaqlı satılmaq deyirik. Lüt icarədar kəndlilərin dərisini soyur; ən yaxşı vaxtımızı da əlimizdən alır. Qışda nə çarvadarlığa buraxır, nə də şəhərə gedib işləməyə; elə gerek onun özü üçün işləyəsən, nə var, nə var o, sən üçün nəfər vergisi verir. Öz kəndlilərini başqasına işləməyə vermək lap şeytan işidir. Pis sərkardan şikayət etmək olar, icarədardan kimə şikayət edəcəksən?

– Yox, ezizim, sən səhv edirsən, adamları incitmək qanunla qadağandır.

– İncitməkmi? Doğrudur; lakin cənab, sən istəməzdin ki, mənim yerimə olasan.

Rəncbər bu sözləri deyib ikinci atı qoşdu və yeni şırımını şumlamağa başlayaraq xudahafizləşdi.

Bu əkinçinin söhbəti məndə bir çox fikir oyatdı. Kəndlilərin bərabər vəziyyətdə olmaması təsəvvürümdə ilk dəfə olaraq canlandı. Mən dövlət kəndlilərilə mülkədar kəndlilərini müqayisə etdim. Bunların ikisi də kənddə yaşayır; lakin bunların bir qismi məlum miqdarda vergi verir, o biri qismi isə ağasının kefi istəyən qədər verməlidir. Bəziləri məhkəmə qarşısında bərabər hüquqa malikdirlər; bəziləri isə, cinayət işlərindən başqa qanunda ölü hökmündədirlər. – Cəmiyyətin üzvü, onu müdafiə edən hökumətə ancaq, cəmiyyət qaydalarını pozduğu, xəbşlik etdiyi zaman yada düşür! Bu fikir bütün qanıma coşdurdu.

– Sən ey daşürəkli mülkədar, özünü gözlə, sən hər bir kəndlinin alnında sənə qarşı qəzəb görürəm.

Bu düşüncələr içində qəflətən öz nökrəmə diqqət verdim; nökrə kibitkada, mənim qarşımda oturub o tərəf–bu tərəfə yırğalanırdı. Birdən bədənim qızıxdı, qanıma çuşa gəldi, mən qızarıb pörtdüm. Daxilən elə utandım ki, az qala ağlayacaqdım.

Mən öz-özümə, sən öz tarlasında öz kəndlisini taqətdən salan mütekkəbir ağaya qarşı qəzəblənirsən, – dedim. – Bəs sən özün də belə və bəlkə bundan da pis iş görmürsənmi? Sənin biçarə Petruşkanın günahı nədir ki, sən fəlakətlərimizin təsəllisi, təbiətin böyük neməti

olan yuxunu da bu bədbəxtə haram edirsən? O, maş alır, toxdur, əyni–başı sazır, mən onu heç bir zaman şallaq və ya dəyənəklə kətəkləmirəm. (Amına nə mülayim adamsan!) Özün də elə güman edirsən ki, verdiyin bir tikə çörək və bir parça mahud, özün kimi bir varlıqla fırfıra ilə rəftar edən kimi rəftar etməyə sənə haqq verir, elə birçə onunla ləvğalanırsan ki, onu çox da tez–tez kətəkləmirsən? Qüdrətin ilk fərmanlarında hər kəsin qəlbində nə yazıldığını bilirsənmi? Mən kimi vursam, o da məni vura bilər. Petruşka sərxoş olub səni vaxtında geyindirə bilmədiyi gün yadındadırmı? Ona vurduğun şilləni yadına sal. Eh, kaş o zaman sərxoş da olsa, ağı başına gəlib o da sənə belə cavab verəydi:

– Bəs onun ixtiyarını kim sənə vermişdir,

– Qanun.

– Qanun? Bu müqəddəs adı hələ ləkələyirsən də?

– Zavallı!.. – Gözlərimdən yaş axdı; poçt yabıları bu düşüncələr içərisində məni gətirib o biri stansiyaya çatdırdı.

ÇUDOVO

Mən poçt otağına girər–girməz küçədə poçt zıncırovlarının səsinə eşitdim; bir neçə dəqiqədən sonra dostum Ç... otağa daxil oldu. Mən yola çıxarkən o, Peterburqda idi və bu tezliklə səfərə çıxmaq fikrində deyildi. Mənim dostum kimi sərt xasiyyətli bir adamı Peterburqdan getməyə nə isə xüsusi bir hadisə vadar etmiş olmalıdır, o mənə belə bir əhvalat danışdı:

– Sən yola çıxmağa hazır ikən mən Peterhofa getdim. Burada mən bayram günlərini bacardığım qədər şən, gurultulu və kefi ilə keçirdim. Lakin səyahətimin faydalı olması üçün Kronştadta və Sisterbəkə də getmək qərarına gəldim, çünki mənə deyirdilər ki, son zamanlar oralarda çox böyük dəyişiklik əmələ gəlmişdir. Mən iki gün Kronştadtda böyük məmnuniyyətlə qaldım, bir çox əcnəbi gəmilərə, Kronştadt qalasının daş hasarına və sürətlə uçan tikililərə doyunca tamaşa etdim. Kronştadtın yeni planı ilə maraqlanaraq tikilməsi nəzərdə tutulan binaların gözəlliyini məmnuniyyətlə seyr etdim; xülasə, orada olduğumun ikinci gününü xoş və şən keçirdim. Sakit və işıqlı bir gecə idi, sanki havaya saçılmış ətir insanda duyulması, təsvir edilməsindən daha xoş

olan incə hissələr oyadırdı. Mən təbiətin bu gözəl nemətindən faydalanmaq arzusu ilə ömrümdə heç olmazsa bir dəfə də günəşin tülü kimi gözəl mənzərəyə tamaşa etmək istədim; dənizin sakit üfzündə belə mənzərəni mən hələ indiyə qədər seyr etməmişdim. Mən 12 avarlı bir dəniz qayığı tutub S...-yə yollandım.

Təqribən dörd verstlik məsafəni biz sağ-salamat getdik. Avarların səsi özünün yeknəsəq ahəngi ilə məni mürgüledti; yuxulu gözlərim avarların ucundan tökülən damcılarını ani parıltısını belə çox çətinliklə seçirdi. Şairinə xeyal məni artıq Pafos və Amafontun gözəl çəmənlərinə çəkib aparmışdı. Qəflətən uzaqdan qalxan küləyin kəskin vıyılması yuxumu qaçırdı, yuxulu gözlərim qəliz buludlara sataşdı, onların bütün ağırlığı elə bil ki, başımıza tökülmək üçün üzərimizə hərəkət edir və qorxulu bir mənzərə yaradırdı. Suyun güzgü kimi hamar səthi dalğalanmağa başlamışdı, dalğaların səsi sakitliyi pozmaqda idi. Bu mənzərə də məni sevindirirdi; təbiətin özəmətli hallarına tamaşa edirdim; lovgalıq olmasın, başqalarını dəhşətə gətirən şey, məni öyləndirirdi. Bəzən, Vernet kimi, “Ah, nə qəşəngdir” – deyirdim. Lakin külək getdikcə şiddətlənir, sahilə yaxınlaşmaq arzusunu artırirdi. Qəliz qara buludlar havanı qaraltmışdı. Dalğaların qüvvətli hücumu sükanın istiqamətini pozur, şiddətli külək bizi gah su tepələrinə qaldırır, gah da ləpələrin qayalı çuxurlarına endirərək avar çəkənlərin irəliyə doğru hərəkətlərinə mane olurdu. İxtiyarsız olaraq küləyin istiqamətilə hərəkət edib, naməlum tərəfə getməli olduq. Belə bir vəziyyətdə sahildən də qorxmağa başladıq; sağ-salamat gedərkən bizə təsəlli verə biləcək şey indi bizdə məyusluq törədirdi. Bu saatda elə gəlirdi ki, təbiət bizə paxıllıq edir, biz də ona qarşı qəzəblənirdik ki, təbiət öz dəhşətli özəmətini azaltmayıb, ildirəm işığında parıldayaraq saqqıltı və gurultudan qulağımızı batırırdı. Lakin insanı son nəfəsinədək tərk etməyən ümid bizə qüvvət verirdi, biz də, mümkün qədər, bir-birimizə ürək-dirək verirdik.

Dalğalar bizi istədiyi tərəfə apardığı bir halda qayığımız qəflətən dayandı. Biz hamımız birlikdə əlləşib çalşıdıqsa da, qayığı dayandığı yerdən tərpedə bilmədik. Biz öz qayığımızı sayadan çıxarmağa çalışdığımız zaman küləyin demək olar ki, tamamilə dayandığını heç hiss etməmişdik. Göyün mavi rəngi, onu bürümüş qara buludlardan yavaş-yavaş təmizlənirdi. Lakin şəfəqın sökülməsi bizi sevindirmək əvəzinə, fəlakətli vəziyyətimizi açıb göstərdi. Biz aydın gördük ki, qayı-

ğımız sayada deyil, iki böyük qayanın arasında qalmışdır və heç bir qüvvə onu oradan çəkib sağ-salamat çıxara bilməzdi.

Bizim vəziyyətimizi təsəvvürə gətirə bilməmişəm, dostum; mən nə demiş olsam da, hissələrimi lazımı qədər ifadə edə bilməyəcəyəm. Əgər mən qəlbimin bütün tellərindəki hissələri lazımı qədər təsvir edə bilseydim də səndə mənim qəlbimi çulğayan həyəcanlara bənzər dəruni hissələr oymaq üçün bu da kifayət etməzdi. Qayığımız körfəzi dövrələyən və S...-yə qədər uzanan daşlar arasında qalmışdı.

Biz sahildən bir verst yarım uzaqda idik. Gəminizə hər tərəfdən su dolmağa başlamışdı; biz tamamilə batmaq təhlükəsi qarşısında idik. Son dəqiqələrdə dünyadan əl çəkdiyimiz və qarşıda əbədiyyət açıldığı bir zamanda insanlar arasında süni surətdə yaradılmış dərəcə fikirləri silinib aradan qalxır. Belə bir zamanda insan sadəcə bir insan olur: biz də axırmızın çatdığını görüb, kimin nəci olduğunu unutmuşduq və xilas olmaq xeyalilə hər kəs gəminin suyunu bacardığı qədər boşaldırdı. Lakin bunun nə faydası ola bilərdi. Biz hamımız köməkləşərək nə qədər su boşaldırıdıqsa, gözümüzü açıb-yumunca gəmiyə yenə ondan çox su dolurdu. Nə uzaqdan, nə də yaxından keçən bir gəminin gözüməzə dəyməməsi qəlbimizi didib parçalayırdı. Nəzərimizə dəyib, sevincimizə səbəb olan gəmi olmuş olsaydı da bizim günümüzdə düşmək istəməyib bizdən uzaqlaşsaydı qəm-qüsmimizi daha da artırardı.

Nəhayət, dənizin təhlükəli hadisələrinə başqalarından daha artıq alışmış, Adalar dənizində keçən Türk müharibəsində baş vermiş müxtəlif dəniz vuruşmalarında ölümə, bəlkə də, ixtiyarsız olaraq soyuqqanlıqla baxmış qayıqçımız bizi xilas etməklə özü də xilas olmaq, ya da bu necib niyyətlə məhv olmaq qərarına gəlmişdi, çünki biz bir yerdə dayansa q məhv olmalı idik. Qayıqçımız qayıqdan çıxdı, daşdan-daşa atlanaraq, sahilə tərəf getməyə başladı; biz isə ona ürəkdən dua edirdik. Əvvəlcə o çox ürəkli gedir, daşdan-daşa atlanaraq su dayaz olan yerlərdən addımlayıb, dərin yerlərdən üzüb keçirdi. Biz gözüümüzü ondan çəkmirdik. Nəhayət gördük ki, o, getdikcə yorulur, zira o, daşlardan daha yavaş atılır, tez-tez dayanır və daşların üstündə oturub dincəlirdi. Bizə elə gəlirdi ki, o, bəzən düşünməyə başlayır və öz yoluna davam etməkdə tərəddüd edir. Bu vəziyyət onun yoldaşlarından birini vadar etdi ki, özünü sahilə çatdırmağa can atan yoldaşının köməyinə getsin və birinci qayıqçı bu işdə müvəffəqiyyətsizliyə uğrayarsa, özü sahilə çıxmağa çalışsın. Biz gözlərimizi gah birinə,

gah da o birinə zilləyirdik; onların hər ikisinin sağ-salamat qalması üçün ürəkdən dua edirdik. Nəhayət, dənizin girdabından möcüzə olaraq öz addımları ilə keçməkdə özlərini Musaya bənzədənlərin sonuncusu daşın üzərində hərəkətsiz dayandı, birincini isə biz tamamilə gözden itirdik.

Dəhşətin, bu ana qədər, necə deyərlər, yatırmış olduğu dəruni heyəcanlar, ümid kəsildikcə yenə də təzahür etməyə başladı. Eyni zamanda qayığa su getdikcə daha çox dolurdu, suyu boşaltmaq üçün çəkdiyimiz zəhmət bizi yorub tamamilə taqətdən salırdı. Tüdməcaz və səbatsız adam saçlarını yolur, barmaqlarını çeynəyir, seyrə çıxdığı saata lənət edirdi. Qorxaq və bəlkə də özici əsarətin ağırlığını uzun müddət hiss etmiş olan başqa birisi də üzü üstə düşdüğü skamya üzərinə göz yaşları töküdü. Öz evini, balalarını və arvadını xatırlayan bir başqası daş kimi donub qalmış və özünü deyil, ailəsinin fəlakətini düşündürdü, çünki onlar ancaq bunun əməyi ilə dolanırdılar.

Mənim qəlbimin nə heyəcanlar keçirdiyini özün gərək başa düşsən, dostum, zira sən məni çox yaxşı tanıyırsan. Sənə birçə onu deyə bilərəm ki, mən allaha çox səylə yalvarırdım. Nəhayət, hamımız ümitsiz bir vəziyyətdə qaldıq, çünki qayığımıza yarıya qədər su dolmuşdu, biz hamımız dizə qədər su içərisində idik. Biz bir neçə dəfə qayıqdan çıxıb daşların üstü ilə addımlayaraq sahilə tərəf getmək fikrinə düşürdük, lakin yoldaşlarımızın birisinin bir neçə saat daşın üstündə oturub qalması və o birisinin gözden itməsi noticəsində, əslində bəlkə bir o qədər də təhlükəli olmayan bu iş bizə təhlükəli görünürdü. Bu cür kədərli düşüncələr içərisində ikən qarşıdakı sahilin yaxınlığında, bizdən nə qədər uzaqda olduğunu deyə bilmərəm, suda sanki hərəkət edən iki qara nöqtə gördük. Nəzərimizə çarpan bu qaramtıl şey hərəkət etdikcə sanki yavaş-yavaş böyüyürdü; nəhayət, məyusluğumuz ümiddən yüz qat artıq olduğu bir zamanda, birbaşa bizə tərəf yaxınlaşan iki dənə kiçik gəmi aydın görünməyə başladı.

Əsla işıq keçməyən qaranlıq bir binanın qapısı birdən açılırken gündüzün işığı, zülməti sürətlə yarıb ətrafa şərəf saçaraq bütün binanı işıqlandırdığı kimi, gəmiləri görərkən bizi xilas etmək üçün gələn ümid şüası da bizim qəlbimizi işıqlandırır. Məyusluğumuz sevincə, kədərimiz təəccübə çevrildi. Bu sevinc və şadlıq hərəkətləri bizi xilas olmazdan əvvəl fəlakətə düşür edə bilərdi. Bizim aramızdakı ictimai vəziyyət fərqi təhlükə zamanı tamamilə unudulmuşdu, lakin qəlbimizi çulğayan yaşamaq ümidi bu fikirlərin təzədən oyanmasına səbəb oldu.

Həmin düşüncələr bu dəfə hamı üçün faydalı oldu. Mən, bizə zərər verə biləcək hədsiz sevinc təzahürlərinin qarşısını aldım.

Çox keçməmişdi ki, bizə yaxınlaşan iki dənə böyük balıqçı qayığını, qayıqlar gəlib yanımıza çatdıqda isə onlardan birində xilaskarımızı gördük; o, daşların üstü ilə sahilə qədər gedib, bizi aşkar öldürdөн qurtarmaq üçün bu qayıqları axtarıb tapmışdı. Biz azacıq da olsa ləngiməyərək qayığımızdan çıxıb köməyimizə gəlmiş qayıqlarla sahilə tərəf hərəkət etdik və daşın üstündə təqribən yeddi saat qalmış yoldaşımızı götürməyi də unutmadıq; yarım saat keçməmiş, daşların arasında qalmış qayığımız yüngülləşərək suyun üstünə qalxıb böyrü üstə yatdı. Sevinc və fərəh içərisində sahilə gəldiyimiz zaman bizi xilas etmiş olan yol yoldaşımız Pavel bizə belə bir əhvalat danışdı:

– Mən sizi təhlükə içərisində qoyub daşların üstü ilə tələsik sahilə tərəf getdim. Sizi xilas etmək arzusu mənə qeyri-təbii bir qüvvə verdi; lakin sahilə təqribən yüz sajen qalmış mən gücdən düşdüm, sizi və öz həyatımı xilas etmək ümidim kəsilməyə başladı. Lakin daşın üstündə yarım saat uzanıb dincəldikdən sonra, yenidən qüvvətə gəlib qalxdım, artıq dincəlmədən, sahilə qədər, necə deyərlər, süründüm. Burada mən göy otun üstündə uzandım, on dəqiqə dincəldikdən sonra, qalxıb sahil boyu var qüvvəmlə S...-ə doğru yüyürdüm. Taqətdən düşmüşdüm, lakin sizi yadıma salıb lazımı yerə qədər yüyürdüm. Sanki göylər sizin mətanətinizi, mənim isə səbatımı sınayırdı, çünki mən sizi xilas etmək üçün nə sahilə, nə də S...-nin özündə bir gəmi tapmadım. Demək olar ki, ümidim kəsilmişdi, mən elə düşünürdüm ki, oranın rəisindən başqa kimse mənə kömək edə bilməyəcəkdir. Mən onun yaşadığı evə tərəf yüyürdüm. Saat yeddiyə işləmişdi. Qabaq otaqda sahil komandasının serjantına rast gəldim. Nə üçün gəldiyimi və sizin vəziyyətinizi ona qısaca danışdım, xahiş etdim ki, hələ də yatmaqda olan Q...-ni yuxudan oyatsın. Serjant mənə dedi: “Yox, əzizim, mən buna cürət edə bilmərəm”. “Necə, yəni cürət edə bilməzən? İyirmi nəfər adam boğulmaqda olduğu halda, son onları xilas edə biləcək adamı yuxudan oyada bilməzən? Yox, avaranın biri avara, sən yalan deyirsən, mən özüm gedirəm...”

Q...-nin serjantı çiyinimdən kobudcasına tutub məni qapıdan bayıra itələdi. Mən, acığımdan partlamaq dərəcəsinə gəlmişdim. Lakin sizin təhlükəli vəziyyətinizi məni təhqir edilməyimdən və daşqəbli rəislə ona tabe serjantın hərəkətlərindən daha artıq düşündürdüyü üçün, məni itələyib bayıra salduğum lənətə gəlmiş evdən təqribən iki verst

məsafədə olan qarovulxanaya tərəf yüyürdüm. Mən bilirdim ki, qarovulxanada yaşayan soldatların qayığı vardır; onlar bu qayıqlarla körfəzə çıxıb iri daşlar toplayır, küçələrə döşəmək üçün satırdılar; ümidim boşa çıxmadı. Həmin iki kiçik qayığı tapdım, indi mən hədsiz dərəcədə sevinirəm ki, sizin hamınız xilas oldunuz. Siz boğulsaydınız, mən də sizin dalınızca özümü suya atacaqdım. Pavel bu sözləri dedikcə göz yaşları axıdırdı. Bu halda biz sahilə çatdıq. Qayıqdan çıxaraq mən diz üstə çöküb əllərimi göyə qaldırdım.

– Sən ey qadir ata, – deyə səsləndim. – Biz sənin mərhəmətinlə salamat qaldıq; sən bizi imtahana çəkdi, sən bilən yaxşıdır. Bu, dostum, mən hiss etdiklərimin zəif bir təsviridir. Sən saatın dəhşəti mənim qəlbimi parçalayırdı, məhv olacağım dəqiqələr gözümün önündə dururdu. Mənim axırım necə olacaqdır? Bilmirəm! Dəhşətli bir qaranlıq. İndi hiss edirəm; son saat çatdı; mən öldüm; hərəkət, həyat, duyğu, fikir, – hər bir şey bir anda yox olur. Təsəvvür et ki, dostum, ölüm sənin başının üstünü almışdır; bu zaman öz damarlarında sızıltı duymazsanmı, həyatının vaxtsız üzöldüyünü hiss etməzsənmi? Ah, dostum! Deyəsən mən mətləbdən uzaq düşdüm.

Duamı qurtardım, ürəyim qəzəblə doldu. Mən öz-özümə deyirdim:

– Bizim əsrimizdə, Avropada, paytaxtın qulağının dibində, böyük padşahımızın gözü önündə belə bir vəhşilik edilməsi mümkün olan şeydirmi! – Mən benqələli subabın zindanına salınmış ingilisləri¹ xatırladım.

¹ İngilislər, rüşvətxorluğa görə edam cəzasına məhkum edilmiş və Kəlkətəyə onların yanına gəlmiş benqələli bir memuru öz himayəsi altına alırlar. Haqlı olaraq qəzəblənən subab qoşun toplayaraq şəhərə hücum edib şəhəri alır. İngilis hərbi əsirlərini dar bir zindana saldırır, onların hamısı bu zindanda yarım günün ərzində qətlir. *Ancaq iyirmi üç adam salamat qalır. Bu biqərələr, gözətçiyə çoxlu pul vəd edirlər ki, onların vəziyyətini hökmdara bildirsin. Onların nələ və fəryadları onların dərdinə şərikin olan xalqa çatırdı, lakin heç kəs bunu hökmdara bildirmək istəmirdi. Ölməkdə olan ingilislərə cavab verirdilər ki, o (hökmdar) yatırdı; Benqələdə bir nəfər də adam düşünmək istəmirdi ki, yüz əlli nəfər bədbəxtin həyatını xilas etmək üçün zülmkarın yuxusuna bir anlığa haram qatsın.*

Axı zülmkar nə deməkdir. Yaxud, daha doğrusu, zülmə və əsarətə alışmış xalq nə deməkdir? Onu (xalqı) iki qat olmağa məcbur edən ixtisarkılıq və ya qorxudur? Qorxudursa, o zaman zülmkar insan, ya gecə vaxtı və ya gündüz saatlarında ibadət edib yalvardığı allahlardan da dəhşətlidir. Əgər ixtisarkılıqdırsa, o zaman insanın bədbəxtliklərinə bais olanlara qarşı hörmət göstərməyə insanı təşviq etmək mümkündür; belə möcüzə ancaq mövhumatdan doğa bilər. Nəyə çox təəccüb edəsən, yuxuda olan nüvvabın vəhşiliyinəmi, yoxsa onu oyatmağa cürət etməyənin rezilliyinəmi? – Renal. Hindlər tarixi. II cild.

Mən dərinədən ah çəkdim. Çox keçmədən biz S...-ə çatdıq. Mən güman edirdim ki, rəis yuxudan ayıldıqdan sonra, serjantını cəzalandırır və suda fəlakətə uğramışlara heç olmazsa təskinlik verir. Bu ümidlə mən birbaşa onun evinə getdim. Lakin ona tabe olan adamın hərəkəti məni elə acıqlandırmışdı ki, mən öz sözlərimi saxlaya bilmədim. Onu görə kimi dedim: “Möhətərəm cənab! Sizə məlumdurmu ki, bir neçə saat bundan əvvəl iyirmi nəfər adam suda məhv olmaq təhlükəsi qarşısında idi və sizdən kömək tələb edirdilər?” O, bütün çəmə-çəmə hədsiz bir soyuqqanlıqla mənə cavab verdi: “Bu xüsusda mənə bir az bundan qabaq dedilər, o zaman isə mən yatırdım”. Bu sözü eşitcək, qəzəbimdən bütün bədənəm titrədi: “İnsanlar boğulur və səndən kömək istədiyi halda sən belə bərk yatırsansa, tapşırıydın sənə başına çəkiclə vurub oyadadırlar”. Tap görüm, dostum, o mənə nə cavab verdi? Mən elə düşündüm ki, eşitdiklərim məni sərsəm edəcəkdir. O mənə dedi: “Bu mənim vəzi-fəm deyildir”.

səbirim tükəndi: “Rəzil insan, bəs adamları öldürmək sənə vəzi-fəndirmi; hələ rütbə nişanları taxırsan, başqalarına da rəislik edirsən!..” Sözümlü qurtara bilmədim, onun sifətinə tükürüb çıxdım. Acığımdan saçlarımı yolurdum.

Özüm üçün deyil, bütün bəşəriyyət naminə bu vəhşi rəisdən qisas almaqdan ötrü yüz cür üsul fikrimdən keçdi. Lakin aqlımı başıma topladım, bir çox misalları yadıma salaraq yəqin etdim ki, mənim qisasım faydasız olacaq, özümü isə ya qudurmuş, yaxud yaman bir adam adlandıracaqlar; sakit oldum.

Bu zaman mənim adamlarım keşişin evinə getdilər; keşiş bizi böyük şadlıqla qarşıladı, isti yer verdi, yedirdi, biz də dincəldik. Biz keşişin mehmannəvazlığından və qonaqpərvərliyindən istifadə edərək, bir gün onun evində qaldıq. Ertəsi gün böyük bir qayıq sağ-salamat Oranienbauma gəlib çıxdıq.

Mən Peterburqda bu əhvalatı hamıya danışdırdım. Hamı mənim düşdüyüm təhlükəyə kədərlənir, hamı da rəisin daşqəlbiliyini pisləyirdi, lakin heç kəs bu əhvalatı ona xatırlatmaq istəmirdi. Biz suda boğulsaydıq, o, bizim qatilimiz olacaqdı. Birisi mənə: “Sizi xilas etmək onun vəzifəsinə aid edilməmişdi” dedi. İndi mən şəhərlə əbədi olaraq vidalaşırım. Belə pələnglər yuvasına mən daha bir də ayaq basmamam. Onların yeganə şadlığı bir-birini didişdirməkdir. Acizə canı çıxanadək əzab vermək, hakimiyyət başında duranlara isə yaltaqlıq edib, qulluq

göstərmək onlar üçün səadətdir. Hələ sən də istəyirdin ki, mən şəhərə köçüm.

Müsahibim səndəlindən qalxaraq:

– Yox, dostum, – dedi, – mən elə yerə gedəcəyəm ki, insanlar oraya getmir, orada insanın nə olduğunu bilmirlər, orada insan adında bir şey yoxdur. Bağışla, – deyərək kibitkaya minib sürətlə uzaqlaşdı.

SPASSKAYA POLEST

Mən dostumun arxasınca atları ilə sürətlə çapırdım ki, o hələ poçta düşərgəsində ikən özümü ona yetirdim. Onu Peterburqa qayıtmaq üçün dilə tutmağa çalışırken ona isbat etmək istəyirdim ki, qırma dənəsi dənizə düşərkən suyun səthini bulandıra bilmədiyi kimi, cəmiyyətdəki xırda və xüsusi münasibətlər də ona təsir edə bilməz. Lakin o, mənə qəti olaraq dedi:

– Əgər mən, kiçik bir qırma kimi, dənizin dibinə cummuş olsaydım, yəqin ki, Fin körfəzində təlatüm olmayacaqdı, ancaq mən suitilərilə yaşamağa gedəcəydim. – O, mənimlə qəzəblə görüşdü, öz kibitkasına minib tələsik getdi.

Atlar qoşulmuşdu; mən ayağımı qaldırıb kibitkaya minmək istəyirdən birdən yağış yağmağa başladı. – Nə böyük işdir? – deyə düşündüm; üstümü həsirlə örtərəm, yağış məni islatmaz.

Elə bu fikir başında oyanar-oyanmaz sanki məni gölməçəyə saldılar. Göy məndən icazə almadan buludları yardı, yağış şiddətlə yağmağa başladı. Hava ilə bacarmaq olmaz; “Asta gedən çox gedər” məsələsinə əməl edərək, kibitkadan çıxıb qaçaraq birinci komaya soxuldum. Ev sahibi yatmağa hazırlaşırdı, koma da qaranlıq idi. Lakin mən qaranlığa baxmayaraq üst-başımı qurutmağa icazə istədim. Yaş paltarlarımı çıxartdım, qurularını başımın altına qoyub taxtın üstündə tezəcə yuxuladım. Lakin yatağım quş tükündən olmadığına görə uzun müddət nazlanmağa imkan vermədi. Yuxudan ayıldım və pıçılı eşitdim. Bir-biri ilə söhbət edən iki səs eşidilirdi. Qadın səsi:

– Hə, kişi, de danış görüm, – deyirdi.

– Qulaq as, arvad. Biri var idi, biri yox idi...

– Doğrudan da əsl nağıla oxşayır; heç nağıla da inanmaq olar? – deyə arvad yuxulu-yuxulu əsnəyərək, yavaşca soruşdu. – Polkan,

Bova və ya quldur Soloveyin həqiqətdə olduğuna mən heç inana-rammı?

– Sənin ki, boynuna döyən yoxdur, istəyirsən inan, istəyirsən inanma. Lakin burası doğrudur ki, qədim zamanlarda qüvvətli adamlara hörmət edirmişlər, pəhləvanlar öz güclərindən pis iş üçün istifadə edirdilər. Məsələn, Polkan belə idi. Quldur Solovey haqqında, ana-cığım, Rusiyanın qədim əsərlərini təfsir edənlərin kitablarını oxu. Onlar deyirlər ki, ona gözəl natiq olduğuna görə Solovey (Bülbül) deyirmişlər. Sözümlü kəsmə axı. Deməli, biri var imiş, biri yox imiş, harada isə bir padşah canişini yaşayırmış. Cavanlığında yad ölkələri gəzib dolaşarmış, o, istridiyə yeməyə alışmış və onu çox sevmiş. Nə qədər ki, pulu az idi, o öz istahasının qabağını alır, gündə ancaq on dənəsini, özü də Peterburqa getdikdə yeyirdi. Elə ki, rütbəsi artdı, süfrəsində istridiyələrin sayı da artmağa başladı. Canişin olandan, pulu çoxaldıqdan və sərenamına çoxlu dövlət pulları keçdikdən sonra istridiyələrə yekəqarın arvadlar kimi girişdi. Yatanda yuxuda da istridiyə yediymi görürdü. İstridiyə yemək vaxtı gələndə heç kəsə rahatlıq vermirdi. Bütün qulluqçularına əzab verirdi. Nə olursa-olsun istridiyə yeməli idi. İdarəyə əmr verir ki, təcili bir çapar hazırlasınlar ki, Peterburqa mühüm məlumat göndərəcəkdir. Hamı bilirdi ki, çapar istridiyə dalınca göndərilir, lakin haraya getsə, harada fırlanıb dolaşsa da yol xərci veriləcəkdir. Dövlətin pulunu xərc etməyə üçün çox dəlinə-deşik tapılar.

Yol vəsiqəsi və yol pulu ilə təmin edilmiş, əyninə gödəkcə və dar süvari çaxçuru geymiş qasid hazır bir halda əlahəzrətin hüzurunda hazır oldu.

Döşü ordenlərlə bəzənmiş şəxs dedi:

– Tələs, əzizim, cəld ol, al bu zərfi, Bolşoy Morskoydakına yedir.

– Kimə buyurdunuz?

– Ünvanı oxu.

– Ali... hə...

– Düz oxumursan.

– Zat-möhtərəm cənab...

– Yalan deyirsən... S.-Peterburqda Bolşoy Morskoyda hörmətli dükançı cənab Korzinkinə çatacaq.

– Tanıyıram, əlahəzrət!

– Di get, əzizim, alan kimi, tez qayıt, azacıq da olsa ləngimə; mən sənə bir neçə dəfə sağ ol deyirəm.

Məbada bir yerdə məəttəl olasan; hamısını, hər üçünü də Piterə – Korzinkinin həyətinə qədər qovarsan.

– Xoş gəlibsiniz. Əlahəzrət əceb məzəli adammış, murdar bir şey üçün min verstlik məsafədən adam göndərir. Amma ağa əliaçıq adamdır. Ona qulluq etməyə hazırım. Bu da istridiyə, bazardan bu saat gətirmişəm. Deyərsən ki, çəlləyi yüz əllidən aşağı olmaz, bundan ucuz olmayacaq, özümüz baha almışıq. Bir də ki, ağa ilə biz özümüz hesablaşarıq. – Çəlləyi kibitkaya aşırıdılar; çapar dişləni çevirib yenə də atları çapırdı; ancaq meyxanaya girib iki fincan araç içə bildi.

– Din-din... – Şəhər darvazası yaxınlığında poçt zıncırovlarının səsi eşidilən kimi, qarovul zabiti canişinin yanına yüyüdü (qayda-qanun buna deyərəm, hər iş vaxtında görülür) və ona raport verdi ki, uzaqda kibitka görünür və zıncırovlarının səsi eşidilir. Sözüünü qurtarmamış çapar qapıdan içəriyə girdi:

– Gətirdim, əlahəzrət.

– Lap yerinə düşdü, – qarşısındakılara müraciətlə. – Doğrudan da, ləyaqətli adamdır, düz-doğru adamdır, özü də sərxoşluq etməz. Neçə ildir ki, ildə iki dəfə Peterburqa gedir; hələ neçə dəfə Moskvaya getdiyi yadında deyildir. Katib, bir təqdimname yaz. Dəfələrlə səfərə göndərildiyi zaman çəkdiyi zəhmətlərə, verilən tapşırıqları doğru və düzgün yerinə yetirdiyinə görə rütbəsini artırılmağa layiq görürəm.

Xəzinədarın məxaric dəftərində isə belə yazılır, əlahəzrətin təklifinə görə ən mühüm raportlarla S.-Peterburqa göndərilmiş kuryer N.N.-ə üç at hesabı ilə hər iki başa gedib qayıtmaq müddətinin xərcləri üçün fəvqəladə məbləğdən pul verilmişdir... Xəzinənin dəftəri təftiş üçün göndərildisə də, ondan istridiyə iyi gəlmirdi.

Cənab generalın təqdimatı üzrə və sairə, və sairə əmr etdilər: “Serjant N.N.-ə praporşik rütbəsi verilsin”.

– Görürsənmi, arvad, – deyə kişi dedi. – Rütbəni belə alırlar, mənim can-başla işləməyimdən nə fayda, bundan sonra bir barmaqda can yandıraram. Fərmani-hümayuna¹ görə sədaqətli qulluq edənlər təltif olunmalıdırlar. Çar mərhəmət edir, itə baxan isə etmir. Bizim xəzinədar bunun kimidir; indi ikinci dəfədir ki, onun təqdim etməs ilə məni cinayət məhkəməsinə verirlər. Mən onunla əlbir olsaydım, tamam bolluq içərisində yaşayırdım.

– Eh... yaxşı, yaxşı, Klementiç, boş-boş danışma. Heç bilirsənmi ki, onun səndən niyə xoşu gəlmir? Ona görə ki, sən hamıdan pul dəyişdirmək haqqı alırsan, amma onunla bölüşdürmərsən.

– Yavaş danış, Kuzminiçna, yavaş danış; birdən qulaq asan olar. – Səslərin ikisi də kəsildi, mən yenə də yuxuya getdim.

Səhər açılarda öyrəndim ki, mənimlə bir daxmada yatanlar və şəfəq sökülmədən qabaq Novqoroda yola düşmüş adam, xəzinədə pul sayan və onun arvadı imiş.

Mənim arabama at qoşanadək üçatlı bir kibitka gəldi. Ondan böyük bir yapıncıya bürünmüş bir adam çıxdı; bu adamın başında kənarları aşağı salınmış, gözələrinə qədər geyilmiş papaq olduğu üçün, onun üzünü görmək olmurdu. O, yol vəsiqəsini göstərmədən at tələb edirdi; bir çox arabacı onu dövrəyə alıb qiymət danışdırlar; arabacıların at qoşmaq alverinin sonunu gözləmədən, onların birinə səbirsizliklə dedi:

– Tez ol, qoş, hər verstə dörd qəpik verərəm.

Arabacı at üçün yüyüdü. Başqaları da danışığın qurtardığını görüb dağılışıb getdilər.

Mən ondan çoxu beş sajen aralı idim. O mənə yanaşaraq papağını götürmədən dedi:

– Mərhəmətli cənab, bu bədbəxt insana bacardığınız qədər kömək edin. – Onun bu sözləri məni xeyli təəccübləndirdi. Mən onun araba haqqı xüsusunda danışmaq istəməyib başqalarından ikiqat artıq pul təklif etdiyi halda, maddi yardım xahiş etməsinə təəccübləndiyimi ona deməyə bilmədim. O mənə:

– Görürəm ki, sizin ömrünüzdə həyatınızı pozacaq bir hadisə olmamışdır, – dedi. – Belə qəti bir cavab mənim çox xoşuma gəldi, yubanmadan pul kisəmi çıxardım...

– Eyib tutmayın, – dedim, – indi sizə bundan artıq qulluq etməyəcəyəm, gedib öz yerimizə çatdıqdan sonra, bəlkə də bundan da artıq qulluğunuzda olaram. – Mənim belə deməkdən niyyətim onu daha açıq danışmağa vadar etmək idi; mən səhv etməmişdim.

O mənə dedi:

– Görürəm ki, siz hələ həssaslığınızı itirməmişsiniz, kübar cəmiyyətdəki rəftar qaydaları və şəxsi fayda güdmək meylləri sizin qəlbinizin yolunu bağlamışdır. İcazə verin mən sizin arabənizə minim, qulluğunuza isə buyurun mənim arabama minsin.

¹ Fərmani-hümayun – padşahın fərmanı

Atlarımız çöşulmuşdu, mən onun xahişinə əməl etdim, biz yola düşdük.

– Ah, hörmətli cənab, mənim bədbəxt bir insan olduğumu təsəvvür edə bilmirəm. Cəmi bir həftə bundan əvvəl mən şən bir adam idim, kefi kök yaşayırdım, heç bir şeydən korluğum yox idi, məni sevirdilər, bəlkə də mənə elə gəlirdi ki, məni sevirler, zira mənim evim həmişə hörmət və fəxri nişanlar qazanmış olan adamlarla dolu olurdu; mənim süfrəm hər zaman gözəl bir ziyafət süfrəsi kimi bəzəkli idi. Bütün bunlar mənim şöhrətimi artırırdisa, qəlbim də həqiqi zövqdən nəşələnirdi. Uzun zaman davam edən səmərəsiz çalışmaqdan, tədbirdən və müvəffəqiyyətsizlikdən sonra, nəhayət mən ürəyim istəyən qadınla evləndim... Qarşılıqlı məhəbbətimiz həm hissələrimizi, həm ruhumuzu nəşələndirərək hər şeyi bizə parlaq və gözəl göstərirdi. Kədərli günümüz olmurdu. Arvadım hamilə idi, doğmaq vaxtı yaxınlaşırdı. Bütün bu zövqlər taleyimizin təqdiri ilə bir an içərisində məhv olub getməli imiş.

– Mən evimdə qonaqlıq düzəltdim, özlərini mənə dost göstərən bir çox adam toplaşaraq mənim hesabıma ac qarınlarını doyuzdururdular. Məni qəlbində istəməyənlərdən birisi, öz yanında oturmuş adamla alçaqdan olsa da, arvadım və bir çox başqaları eşidəcək dərəcədə ucadan söhbət etməyə başladı.

– Məgər bilmirsinizmi ki, bizim ev sahibimizin işi cinayət palatasında artıq həll edilmişdir?

Yol yoldaşım üzünü mənə tutaraq dedi:

– Qulluqçu olmayan və mənim təsvir etdiyim vəziyyətdə olan bir adamın cinayət məhkəməsinə cəlb olunması sizə təəccüblü görünə bilər. Mən uzun zaman, hətta işim aşağı dərəcəli məhkəmələrdən keçib ali məhkəməyə çatıncaya qədər də bu cür düşünürdüm. Əhvalat belədir: mən tacir silkinə yazıldım; kapitalımı dövrüyyəyə buraxaraq xüsusi icarədarlığa başladım. Mənim yelbeyinliyim ona səbəb oldu ki, mən, şəxsən cinayət etdiyi üçün icarədarlıqdan kənar edilmiş bir yalançı adama inandım və guya onun dəftərlərindən gördüyü kimi, onun çox kəsiri varmış. O gizləndi, mənim yaxam ələ keçdi, kəsir də məndən alınmalı oldu. Mən bacardığım qədər yoxlayıb tapdım ki, mənim heç bir kəsirim olmamışdır, olsa da çox az olmuşdur. Buna görə də xahiş etdim ki, mənimlə yenidən haqq-hesab çəksinlər, çünki

ona mən zamin idim. Lakin ərizəmə əhəmiyyət vermək əvəzinə, bütün kəsiri məndən tələb etdilər. Bu birinci ədalətsizlik. Bu ədalətsizliyə başqasını da əlavə etdilər. Mən icarəyə zamin olduğum zaman mənim malikanəm yox idi, lakin adət üzrə malikanəmin üstünə qadağa qoyulmaq üçün mülki palataya məktub göndərildi. Malikanədə mövcud olmayan bir şeyin satılmasını qadağan etmək qərribə işdir! Bu əhvalatdan sonra mən ev və bir neçə başqa şey aldım. Eyni zamanda təsadüf elə getirdi ki, tacirlik mənəbindən dvoryanlıq mənəbinə keçdim, rütbə də aldım. Öz faydama çalışaraq, elverişli şəraitlə evimi satmaq üçün fürsət tapdım; qəbaləni də haman qadağan qoymuş palatanın özündə yazdırdım. Bu işi mənə cinayət hesab etdilər, çünki mənim ağ günümü bəziləri özləri üçün qara gün hesab edirdilər. Xəzinə işlərinə nəzarət edən məmur məndən çuğulluq etdi ki, guya mən dövlətə olan borcumu verməkdən boyun qaçıraraq, evi satmış və evi alırkən daşdığı adı gizlədərək, əslində olduğum mənəbi deyil, axırıncı mənəbimi göstərməklə məhkəməni aldatmışam. Mən əbəs yerə deyirdim ki, malikanədə olmayan bir şeyə qadağan qoymaq olmaz, əbəs yerə deyirdim ki, heç olmazsa əvvəlcə, qalmış malikanəni satıb, beləliklə də kəsiri ödəmək, sonra da başqa tədbirlər görmək lazım idi, mən öz adımlı, gizlətməmişəm, çünki evi dvoryan mənəbində olarkən almışam. Bu dəlillərin hamısı rədd edildi, evin satılması ləğv edildi, məni yalan iş tutmaqdan ötrü rütbəmdən məhrum etmək hökmünü verdilər, – deyə rəvayətçi sözünə davam etdi. – İndi tələb edirlər ki, bu evin sahibini iş qurtaranadək həbsə alsınlar. – Əhvalatın bu son hissəsini danışarkən rəvayətçi səsinə ucaldı. – Arvadım bunu eşidər-eşitməz məni qucaqlayaraq qışqırdı: “Yox, əzizim, sən hara, mən də ora”. Bundan artıq bir söz deyə bilmədi. O, taqətdən düşüb bihüş halda qucağıma yığıldı. Mən onu sənəldən qaldırıb yataq otağına apardım; naharın necə başa çatdığını bilmirəm.

Bir müddətdən sonra arvadım özünə gəldi, sancı hiss etdi, bu sancı ehtiraslı sevgimizin nəticəsini, uşağın doğulacağını xəbər verən əlamət idi. Lakin bu sancılar nə qədər şiddətli olsa da, mənim həbsə alınacağıma qayğısı onu o qədər təşvişə salmışdı ki, o daima: “Mən də sənə gedəcəyəm” sözlərini təkrar edirdi. Bu bədbəxt hadisə uşağın vaxtından bir ay əvvəl doğulmasına səbəb oldu, köməyə çağırılmış mamaçanın və həkimin tətbiq etdikləri üsullar bir nəticə vermədi, arvadımın

bir gün sonra doğacağıın qarşısını ala bilmədilər. Uşağın doğulması onun qəlbini neinki sakit edə bilmədi, onun həyəcanı daha da şiddətləndi, bərk qızdırmaya tutuldu.

Daha mətləbi niyə uzadım? Arvadım, doğandan üç gün sonra öldü. İnanırsınız, onun əzablarını gördükdə bir an belə ondan ayrılmırdım. Öz işimi və məhkum olmaq dərdimi tamamilə unuttum. Sevgili arvadımın vəfatından bir gün əvvəl anadan yarımçıq olmuş əziz uşağım da qızdırmaya tutulub öldü. Onun anasının xəstəliyi məni o qədər məşğul etmişdi ki, bu itki mənim üçün çox da ağır deyildi.

Bu əhvalatı danışan həmsöhbətim iki əlləri ilə saçlarından yapışaraq: – Sevgilimin məndən əbədi olaraq ayrıldığını görünçə nə vəziyyətə düşdüyümü özün təsəvvür et, təsəvvür et gör mən nə hala düşdüm, – deyirdi. Əbədi olaraq! – deyə o, vəhşi kimi bağırırdı. Axı mən nə üçün qaçıram? Qoy məni zindana salsınlar, məndə artıq heç bir duyğu yoxdur, qoy mənə əzab versinlər; qoy məni öldürsünlər. Ah, barbarlar, yırtıcı pələnglər, zəhərli ilanlar, didib parçalayın mənim qəlbimi, yeridin zəhərinizi mənim ürəyimə.

Bu həyəcanlarım üçün məni bağışlayın, mənə elə gəlir ki, tezliklə dəli olacağam. Sevgilimin məndən ayrıldığı dəqiqəni təsəvvür etdikcə, hər şeyi unuduram, gözlerimə qaranlıq çökür. Hekayəmi bitirirəm. Sevgilimin cənazəsi başında dərin qəm-qüسسə içərisində olduğum zaman səmimi dostlarımdan birisi qaçaraq yanıma gəldi və dedi:

– Səni həbs etməyə gəlmişlər, əsgərlər həyətdədir. Qaç buradan, kibitka dal qapıda hazırdır. Moskvaya ya da haraya istəyirsən get, bir müddət oralarda yaşa, görəək nə olar, bəlkə o zamana qədər vəziyyətini yüngülləşdirmək mümkün oldu.

– Mən onun sözlərinə qulaq asmırdım, lakin o məni başa salmağa çalışaraq, öz adamlarının köməyi ilə məni qaldırdı, çıxarıb kibitkaya mindirdi; lakin pul lazım olacağını xatırlayaraq mənə bir pul kisəsi verdi. Kisədə ancaq əlli manat var idi. Özü isə mənim kabinetmə getdi ki, oradan pul tapıb gətirsin; lakin yataq otağında zabıt dayandığını görərək, yanıma ancaq adam göndərə bildi ki, mən çıxıb getdim. Birinci stansiya qədər məni necə gətirdikləri yadımda deyildir. Dostumun nökeri əhvalatı mənə danışaraq mənimlə xudahafizləşdi, indi də ki, mən heç bilmirəm haraya gedirəm.

Yol yoldaşımın bu hekayəsi mənə olduqca təsir etdi. “Hazırda belə mərhəmətli bir üsul-idarəmizdə bu dərəcədə amansızlığa yol vermək

mümkündürmü?” deyə mən düşünürdüm. Xəzinəni doldurmaq üçün (dövlət tələblərini ödəmək üçün əmlakı hər cür qanunsuzluqla müsadirə etməyi həqiqətdə də belə adlandırmaq olar) insanların əmlakını, şərəfini, həyatını əlindən alan sərsem hakimlərin mövcud olması mümkündürmü? Mən, bu əhvalatı ali hakimiyyət idarələrinin nəzər diqqətinə çatdırmağın necə mümkün olacağını düşünürdüm. Mən haqlı olaraq düşünürdüm ki, mütəliqiyət üsul-idarəsində başqalarının haqqında ancaq ali hakimiyyət idarələri qərəzsiz ola bilər. Lakin mən özüm onun müdafiəsini öhdəmə götürə bilərəmmi? Mən ali hökumət idarəsinə şikayət yazaram. Bütün əhvalatı ətraflı yazar və hakimlərin ədalətsiz, məhkumun isə günahsız olduğunu açıb göstərəm. Lakin məndən şikayət qəbul etməzlər. Soruşurlar ki, sən bu işə nə ixtiyarın var? Vəkalətnamə tələb edirlər. Nə ixtiyarım var? – Əzab çəkən bəşəriyyət. Öz əmlakı, namusu əlindən getmiş, həyatının yarısını itirmiş günahsız bir insan yaxasını biabırçı zindandan qurtarmaq üçün didərgin düşür. Bunun üçün də vəkalətnamə lazımdır? Kimdən? Mənim həmvətənimin çəkdiyi əzablar kifayət deyilmi? – Heç vəkalətnaməyə ehtiyac yoxdur. O insandır: budur mənim ixtiyarım, budur mənim vəkalətnaməm. Sən, ey bəşər surətində olan allah! Nə üçün sən öz qanununu barbarlar üçün yazdın? Onlar sənə adınla ibadət edirlər, kin üçün qanlı qurbanlar verirlər. Nə üçün sən onlara qarşı mərhəmətli olmuşsan? Gələcəkdə cəzalar vəd etməkdənsə hazırkı cəzaları şiddətləndirəydin, xəbislik baş verdikcə vicdan əzabı artaydı, törətdikləri bütün bəlaları öz əzabları ilə yüngülləşdirənə qədər gecə-gündüz onlara rahatlıq verməyəydin. Bu düşüncələr məni o qədər yordu ki, mən bərk yuxuya gedib uzun zaman ayılmadım.

Bu düşüncədən damarlarımdakı coşmuş qan, yuxulu başıma vurdu; beynimin zərif tellərini həyəcanlandıraraq orda təsəvvür oyatdı. Yuxuda hədsiz-hesabsız mənzərələr görürdüm, lakin onlar havadakı yüngül buxar kimi yox olurdu. Nəhayət, adətən olduğu kimi, daxili qan damarlarından qalxan buxarın hərəkətə gətirdiyi beyin telləri başqalarından daha uzun müddət titrədi və məni belə bir xəyalat götürdü.

Gördüm ki, mən hökmdar, şah, xan, kral, bəy, nəvvab, sultan və ya bunlardan hansısa oxşar mənşəblərdən birindəyəm, özüm də hökmdarlıq taxtında əyləşmişəm.

Mənim taxtım xalis qızıldan idi. Əlvan qiymətli, daş-qaşlarla ələ məhəretlə bəzənmişdi ki, hər tərəfə şəfəq saçırı. Paltarlarımdan zər-zivəri

müqayisə edilə bilməyəcək dərəcədə gözəl idi. Başımda şərəf tacı vardı. Ətrafıma qüdrətimi göstərən şeylər düzülmüşdü. Burada, gümüşə tutulmuş və üzərində quru və dəniz vuruşmaları, şəhərlərin fəth edilməsi və bu kimi şeylər təsvir olunan sütundan bir qılınc asılmışdı; mənim adı, bütün bu qəhrəmanlıqlar üzərində qanad çalan şöhrət dühasının rəmzi kimi hər yerdə başda yazılmışdı. Xalis qızıldan tökülmüş və sanki təbii sünbüllərdən bol-bol bağlanmış dərzlər içərisində hökmdarlıq əsam görünməkdə idi. Möhkəm qoldan asılmış bir tərəzi gözə çarpmaqda idi. Tərəzinin bir gözündə, üzərində Mərhəmət qanunu sözləri yazılmış bir kitab, ikinci gözündə isə Vicdan qanunu sözləri yazılmış digər kitab var idi. Monarx hakimiyyətinin bütöv bir daşdan işlənmiş dövlət nişanı ağ məmərədən yonulmuş körpələrin sinəsində dayanmışdı. Mənim hər şeydən uca olan tacım qüvvətli bir nəhəngin çiyinlərində idi, onun kənarları isə həqiqət üzərində dayanmışdı. Taxtın oturacağı ətrafına ağ poladdan tökülmüş böyük bir ilan sarılmışdı; quyruğunun ucunu ağzında tutan bu ilan əbədiyyəti təsvir edirdi.

Mənim qüdrət və əzəmətimi göstərən yalnız bu cansız şeylər və təsvirlər deyildi. Taxtımın ətrafında, qorxaq itaətkarlıqla baxışlarını güdən dövlət adamları dayanmışdı. Taxtımdan bir az aralı saysız-hesabsız camaat toplanmışdı; adamların müxtəlif paltarları, simaları, duruşları, görünüşləri və boy-buxunları onların müxtəlif tayfalardan olduqlarını göstərirdi. Onların qorxu içərisində dərin sükuta dalmaları məni inandırır ki, onların hamısı mənə tabedir. Ətrafda, bir az uca yerdə, qəşəng və zinətli paltar geymiş çoxlu qadın var idi. Onların gözlərindən mənə məmnun nəzərlərlə baxdıqları görünürdü; əgər mən bir arzu ifadə etmiş olsaydım, onlar mənim arzumu dərhal yerinə yetirərdilər.

Bu yığıncaq dərin bir sükut içərisində idi; elə bil hamı, guya nə isə cəmiyyətin rahatlıq və xoşbəxtliyi asılı olan mühüm bir hadisənin baş verəcəyini gözləyirdi. Ürək sıxıntısı bütün varlığuma hakim kəsilmişdi. Özümə diqqət verdim, bu usandırıcı hadisələrdən qəlbimdə dərin bir kədər hiss etdim, təbiətin hökmünə tabe olub, ağzımı qulağıma qədər açıb bərk əsnədim. Qəlbimdəki hissləri hamı başa düşdü. Birdən-birə baş verən şaşqınlığın qara pərdəsi şən simaları kədərləndirdi, incə dodaqlardan təbəssüm silindi, sevinci göstərən al yanaqlar solğunlaşdı. Tutqun nəzərlər və pozğun baxışlar gözənilməyən dəhşət və fəlakətlərin baş verəcəyini hiss etdirməkdə idi. Ürək dələn qəm-qüssə xəbərçisi olan ah-vay səsləri eşidilməkdə idi; qorxudan bildirilməyən inilti və

ah-zar səsləri ucalmağa başlayırdı. Hamının qəlbinə bir ümitsizlik çökmüş, ürəkləri ölümdən də ağır bir kədər çulğamışdı. Belə kədərli mənzərəni seyr etməkdən qəlbim acıdı, yanaqlarımın əzələləri duyulmadan qulağıma tərəf çəkildi, dodaqlarımı hərəkətə gətirdi, sifətim əyildi, üzümde təbəssümə oxşar bir şey göründü, bundan sonra bərk asırdım. Qalın buludların qanad gərđiyi qaranlıq fəzanı yarıb keçən günəş şüasının təbii istisindən buxanm kəşifləşdirdiyi rütubət məhv oldu, qismən yüngülləşərək, sürətlə sonsuz fəzaya qalxdığı və qismən başqa cisimlərlə qarışaraq ağırlaşdığı üçün sürətlə yerə düşdüyü zaman, işıq saçan kürənin şəfəqlərindən məhrum olan hər yerdəki zülmət birdən-birə tamamilə yox oldu; öz qaranlıq pərdəsini dərhal qaldıraraq anı bir hərəkətin qanadları üzərində yüksəlib, özündən heç bir əsər buraxmadığı kimi, mən gülümşəyirkən də qəm-kədər burada olanların simasından dağıldı; hamının qəlbində dərhal bir fərəh, bir şadlıq əmələ gəldi və heç yerdə narazılıq əlaməti qalmadı. Hamı ucadan:

– Yaşasın böyük hökmdarımız, həmişəlik var olsun, – deyə səsləndi. Ağacların yarpaqlarını titrədən və meşəlikdə zövq verən günorta nəsimi kimi, burada yığılanların hamısının arasında sevinc pıçıldları eşidilirdi. Bəzən ahəstə deyirdilər:

– O, xarici və daxili düşmənləri itaətə gətirdi, vətənimizin sərhədlərini genişləndirdi, minlərlə müxtəlif xalqları öz itaəti altına aldı.

Bir başqası:

– O, dövləti zənginləşdirmiş, daxili və xarici ticarəti genişləndirmişdir, o, elmi və incəsənəti sevir, əkinçilik və sənətkarlığa rəvac verir, – deyirdi.

Qadınlar məlahətli səslə belə deyirdilər:

– O, xalqa xeyir verən minlərlə vətəndaşı hələ südəmər vaxtlarında ölümün pəncəsindən xilas etmişdir.

Başqa birisi də iftixarla:

– O, dövlətin mədaxilini artırdı, xalqı ağır vergilərdən azad etdi, həyatını yaxşılaşdırdı, – deyirdi.

Gənclər böyük sevinclə əllərini göyə qaldıraraq:

– O, mərhəmətlidir, ədalətlidir, onun qanunu hamıya bir nəzərlə baxır, o özü qanuna hamıdan artıq riayət edir. O, müdrik qanunvericidir, ədalətli hakim, qeyrətli icraçısıdır, o, şahlar şahıdır, o hamıya azadlıq verir, – deyirdilər.

Bu nitqlər qulaqlarımda cingildəyir, qəlbimdə səslənirdi. Bu təhsinlər təsəvvürümdə bir həqiqət kimi canlanırdı, çünki onlar zahirən çox sədaqətli görünürdü. Bu təhsinləri layiqli təhsin kimi qəbul edərək, ürəyim mühitdəki adi şeylərdən daha ucalıqlara yüksəlir və yer üzündəki hər şeyi əhatə edərək ilahi bir idrak dərəcəsinə çatırdı. Lakin mən əmrlər verirkən misilsiz dərəcədə sevinir və özümdən razı qalırdım. Mən ən böyük sərkərdəmə əmr etdim ki, böyük bir qoşun götürüb, bizdən bir üfüq uzaqda olan torpaqları fəth etsin.

O mənim əmrimin cavabında dedi:

– Hökmdar, o torpaqların xalqlarına təkcə sənin adının şöhrəti qalib gələcəkdir. Sənin silahın ələmi titrəməyə, mən də güclü şahlardan alınan bac-xəracla qayıdacağam.

Gəmiçilərimin başçısına dedim:

– Gərək mənim gəmilərim bütün dənizləri aşır-keçsin yad xalqlar onları görsün, gərək mənim bayrağım Şimalda, Şərqdə, Cənubda və Qərbdə məşhur olsun.

– Baş üstə, hökmdar, – deyərək, gəmi yelkənlərini qabardan külək kimi uçub, əmrini yerinə yetirməyə getdi.

Mən üzümü hüquqşünasa tutaraq:

– Mənim vilayətimin ən uzaq yerlərinə xəbər verilsin ki, bu gün mənim anadan olan gündür, qoy bu gün tarix səhifələrində bayram günü kimi şöhrətlənsin, əfv-ümumi elan edilsin, zindanların qapıları açılsın, cinayətkarlar azad edilsin, həqiqi yoldan azmışlar öz evlərinə qayıtsınlar.

– Sənin mərhəmətin, hökmdar, kərim allahın təmsalidir! Bu saat yürüyüb balasının həsrətini çəkən atalara, ərinin həsrətini çəkən arvadlara şad xəbər yetirəcəyəm.

– Sənət ilahələrinin məskəni üçün ən gözəl binalar tikilsin, bu binaları təbiətin ayrı-ayrı mənzərələrini təsvir edən şəkillərlə bəzəsinlər; onlar, hazırlanmış bu binalarda mələklər kimi yaşasınlar, – deyərək mən birinci memara əmr etdim.

– Sən, ey müdrik hökmdar, – deyərək mənə cavab verdi. – Bir zamanlar təbiətin qüvvələri sənə əmrinə tabe olaraq, öz qüvvələrini toplayıb səhralarda və keçilməz qalın meşələrdə qədim binalardan daha gözəl və daha təmtəraqlı böyük şəhərlər salırdılar. Sən əmrlərini böyük itaət-karlıqla yerinə yetirənlər üçün bu bir o qədər ağır iş deyildir. Sən buyuran kimi, kobud, cansız inşaat şeyləri sənə əmrinin itaətindədir.

Mən ona dedim:

– Qoy səxavətin əli açılsın, artıq olan nə varsa yoxsullara paylansın, lazım olmayan qızıl, daş-qaş öz mənbəyinə qaytarılsın.

– Ey allahın bizə bəxş etdiyi böyük, səxavətli hökmdar, ey öz övladlarının məhrəbən atası, ey yoxsulları varlandıran, sənə bildiyin yaxşıdır.

Mən hər dəfə söz deyəndə qarşımda duranların hamısının səsləri ucalır, mənim sözlərimi nəinki alqışlayırdılar, bəlkə sözümlərimdən çıxıb qurtarmamış alqış qopur, əl vurulurdu. Camaatın içərisində yeganə bir qadın, arxasını sütunə söykəyərək kədərlə ah çəkir, simasından nifrət və qəzəb yağırı. Bu qadının siması sərt, paltarları sadə idi. Başqaları başı açıq dayanmış olduqları halda, bu qadının başında şlyapa vardı.

– Bu qadın kimdir? – deyərək mən yanımda dayanmış bir nəfərdən soruşdum.

– Bu naməlum bir qərib qadındır; qeybdən xəbər verəndir, özünü də göz həkiminə adlandırır. Lakin özü ən təhlükəli səhrəbazdır, ətrafa zəhər saçır, kədər və fəlakətə sevinir; həmişə qaşqabaqlıdır, hamıya nifrət edir və hamını söyür. Sizin müqəddəs vücudunuzu da təhqir edir.

– Bəs necə olmuş ki, mənim vilayətimdə belə bir xəbis qadın özünə məskən tapmışdır? Lakin onun işinə sabah baxarıq. Bu gündə gün ancaq mərhəmət və şənlik günüdür. Ağır dövlət işlərini idarə edən əməkdaşlarım, gələn öz əmək və igidliyinizə layiqli mükafatınızı alın.

Bu zaman mən yerimdən qalxaraq qarşıdakılara müxtəlif mükafatlar verdim; burada hazır olmayanlar da unudulmadılar, lakin mənim sözlərimi xoşhallıqla qarşılayanlar məndən daha artıq mərhəmət görürdülər.

Sonra mən sözümlə belə davam etdim:

– Gedək, ey mənim dövlətimin sütunları, hakimiyyətimin dayaq-ları, gedək, zəhmətimizin ləzzətini görək. Zəhmət çəkən öz əməyinin bəhrəsinin dadını görməyə layiqlidir. Kef çəkmək padşaha layiqlidir, padşah hamıya kefi çəkməyə imkan verir. Sən hazırladığın ziyafət məclisinin yolunu bizə göstər, – deyərək mən ziyafəti təşkil edəndə dedim. – Biz də sənə dalaşmağa gəlirik.

– Dayan, – deyərək qərib qadın yerindən səsləndi. – Dayan və mənə yaxın gəl. Mən sənə və sənə kimilərin yanına göndərilmiş həkiməm. Sənə titəli gözlərini açmağam.

Mənim ətrafımdakıların hamısı mane olaraq mənə zorla saxlamaq istəyirdilərsə də, gözə görünməz bir qüvvə mənə onun yanına getməyə məcbur etdi.

Qərib qadın:

– Sənin hər iki gözündə titə var, – dedi, – halbuki sən hər şey haqqında çox qəti mühakimə yeridirdin. – Sonra hər iki əlini mənim gözlərimə sürtdü, gözlərimdən buynuz qişasına oxşar qalın bir pərdə götürdü. – Görürsənmi ki, sən kor idin, – dedi, – tamam kor idin. Mən Həqiqətəm. Allah-taala sənin hakimiyyətin altında olan xalqın ah-zarını eşidib, məni göydən yerə göndərmişdir ki, sənin tutulmuş gözlərini açım. Mən bu tapşırığı yerinə yetirdim. Bu gündən sonra sənə hər bir şey olduğu kimi görünəcəkdir. Sən insanların qəlbinə nüfuz edəcəksən. Artıq bundan sonra, qəlblərin əyri-üyrü yollarında gizlənmiş ilan səndən yayına bilməyəcəkdir. Beləliklə, səndən uzaqlaşırkən səni deyil, vətəni seven, sənin məğlubiyyətin insan köləliyinin qisasını ala biləcək məğlubiyyət olarsa, hər zaman sənin məğlubiyyətinə sevinəcək sadıq təbəələrini tanıya bilərsən. Lakin onlar camaatın asayişini vaxtı gəlib çatmayınca əbəs yerə pozmazlar. Onlarla dostluq et. Qarşında dayanan və özlərinin xəbis qəlblərini zər-zivərli paltarlar altında gizlətməmiş bu təkəbbürlü qaragürühu isə qov. Sənin əsl düşmənlərin, sənin gözlərinə pərdə çəkən və məni sənin sarayına buraxmayan onlardır. Padşahların şahlıq etdiyi bütün dövrdə mən onların yanına birçə dəfə gəlirəm ki, mənim həqiqi simamı görüb məni tanınsınlar; lakin mən adi insanların yurdlarını əsla tərk etməirəm.

Mənim məskənim çar sarayları deyildir. Sarayın ətrafını bürümüş və gecə-gündüz onu dörd gözle qoruyan gözetçilər mənim saraya daxil olmağıma mane olurlar. Bu sıx izdihamı yarıb keçsəm də, sənin ətrafındakılar mənim üstümə şallaq qaldıraraq məni sənin mənzilindən qovmaq istəyirlər; mən səni hələ tərk etməmiş ayıq ol, yoxsa ətrafa öldürücü zəhər saçan nəvazişli sözlər gözündəki pərdəni bir daha canlandırır, işıq keçməyən qabıq gözlərini tutar. Onda gözlərin daha bərk tutular və bir addımlıq məsafəni də seçməz. Hər şey sənin gözüne yaxşı və şən görünür. Qulaqların ah-zarı eşitməz, lakin hər saat eşidilən məlahətli nəğmələr səni daha çox oxşayar. Sənin qəlbən ancaq yaltaqlığa mail olar. Sən ancaq hamar şeyləri sezmə biləcəksən. Gözəl təsiredici kələ-kötürlük sənin dərk edici hissələrini heç vaxt didib-dağıtmaz. Özünün belə bir vəziyyətindən qorx. Başının üstünü qara buludlar alar, cəzaverici ildırım şaqqiltısından məhv olmağa məruz qalarsan. Lakin mən sənə bildirirəm ki, sənin vilayətində yaşayacağam. Məni görmək istəsən, yaltaqlıq tələsinə düşdükdə ürəyin mənim nəzərlərimi axtararsa onda məni səsləyərsən; mənim mətin səsim harada eşidilsə, məni orada taparsan. Mənim səsimdən heç qorxma.

Xalqın içərisindən sənin gördüyün işləri pisləyən bir kişi çıxarsa, bil ki, o sənin səmimi dostundur. Mükafat almaq ümidindən, qul kimi qorxaqlıq göstərmək fikrindən uzaq olan bu şəxs mətin səslə mənim harada olduğumu sənə göstərir. Onu, – qarışıqlıq törədəndir, – deyə cəzalandırmaqdan saqın. Onu yanına çağır, hörmət et, ona bir qərib kimi mehmannəvazlıq göstər. Zira, özbaşınalıq edən şahı pisləyən hər bir kəs yer üzündə qəribtir, onun qarşısında hər bir şey titrəyir. Məndən sənə vəsiyyət, ona hörmət et, mehmannəvazlıq göstər ki, qayıdandan sonra yaltaqlıq göstərmədən səninlə çox-çox danışa bilsin. Lakin belə möhkəm ürəkli adam az tapılır; bəlkə də yüz ildə biri meydana çıxar. Hakimiyyət nəşəsi sənin sayıqlığını batil etməmək üçün bu üzüyü sənə bağışlayıram. Əgər bir haqsızlıq göstərməyə cürət etsən, bu üzük səni xəbərdar edər. Onu bil ki, sən cəmiyyətdə ən böyük qatil, ən böyük quldur, ən böyük xain, ümumi asayiş pozan ən böyük günahkar, öz qəzəbini zəiflərin üzərinə yağdıran qəddar düşmənlə ola bilərsən. Ana, döyüş meydanında öldürülmüş oğlu üçün, arvad əri üçün göz yaşları tökərsə, bunun günahı sənin boynunda olacaqdır; zira əsir düşmək təhlükəsi müharibə adlanan qırğına heç bir zaman bəraət qazandıra bilməz. Zəmilər boşalarsa, əkinçinin balaları sısqa və zəif ana döşündən süd əmməkdən məhrum olsalar, bunun müqəssiri sən olacaqsan. Lakin indi bir özünə də, qarşıdakılara da bax, əməllərinin yerinə yetirilməsinə göz yetir, bunlara diqqətlə baxırkən qəlbən dəhşətə gəlməyə, səndən uzaqlaşsəm, sənin sarayını birdəfəlik unudaram.

Bu sözləri deyən qərib qadının siması şən görünürdü, onun üzü gülürdü. Mən ona tamaşa etdikcə ürəyim sevinirdi. Mən artıq ürəyimdə şöhrətpərəstlik əlamətləri və təkəbbür nişanələri hiss etməirdim. O, sakitcə dayanmışdı; şöhrətpərəstlik hissələri və mənəbpərəstlik ehtiraslarından əlamət belə yox idi. Mənim zəngin paltarlarım sanki çana batmış, göz yaşlarından islanmışdı. Barmaqlarımda insan beyninin tikələri görünürdü; ayaqlarım çirkəbə batmışdı. Ətrafdakılar bundan da mənhus idi. Onların bütün daxili varlığı qaralmışdı, acgözlük odu onların içərisini yandıraraq qaraltmışdı. Onlar mənə də, bir-birlərinə də əyri-əyri baxırdılar, bu baxışlarda yirticilik, həssəd, məkr və edavət gözə çarpırdı. Başqa ölkələri fəth etmək üçün göndərdiyim sərkərdə cah-cəlal və eys-işrət içərisində idi. Qoşunlar arasında möhkəm intizam yox idi; əsgərlərimə heyvandan pis baxırdılar. Nə onların səhhətinin qeydinə qalan var idi, nə də yeməklərinin; onların həyatına heç bir qiymət verən yox idi, onlar öz maaşlarından məhrum

edilmişdi; bu maaş hesabına onlar üçün lüzumsuz bəzək şeyləri alınır-
dı. Yeni gətirilən əsgərlərin yarısından çoxu rəislərin qayğısızlığı və
ya yersiz və mənasız tələbkarlığı nəticəsində ölürdü. Bütün qoşunları
saxlamaq üçün ayrılmış vəsait eys-ışrət məclisləri düzəldənlərin əlin-
də idi. Hərbi rütbələr igidlik üçün deyil, mənfur yaltaqlıq üçün veril-
irdi. Mən qarşımda, deyilənlərə görə ən böyük sərkərdəni görürdüm;
bu sərkərdəyə mən böyük iltifatlar göstərmiş, onu yüksək dərəcədə
mükafatlandırmışdım; lakin indi açıq görürdüm ki, onun bütün ləyaqəti
öz rəisinin şəhvət və ehtirasını təmin etmək bacarığından ibarət idi; o
bir dəfə də olsun mərdlik göstərməmişdi, o, düşməni uzaqdan da olsa
görməmişdi. Bu cür əsgərlərdən də mən özüm üçün yeni şöhrət göz-
ləyirdim. Gözlərim qarşısında canlanan minlərlə fəlakətlərdən üz dön-
dərmiş oldum.

Uzaq dənizləri aşmış keçməli olan gəmilərim limanın körpüsü yanın-
da hərəkət edirdi. Mənim əmrlərimi yerinə yetirmək üçün yel kimi
getmiş rəis yumşaq yataqda əl-ayağını uzadıb ehtiras oyadan bir fahi-
şənin ağuşunda nəşələnirdi. Dəniz səfərinə çıxmaq xəyalilə onun
əmrinə görə düzəldilmiş xəritədə dünyanın hər bir qitəsində yeni ada-
lar, onların iqliminə uyğun bol meyvə ağacları görünməkdə idi. Geniş
torpaqlar və bir çox xalqlar bu yeni səyahətlərin qələminin təsviri ilə
yaradılırdı. Gecə çiraqların işığında bu səyahətin özəmətli təsvirində
ancaq gözəl söz və ifadələrlə alınmış yerlərin adları gözə çarpırdı. Bu
əhəmiyyətli əsərin cildi üçün qızıldan lövhələr qayırlmışdı. Ah Kuk!
Nə üçün sən həyatını zəhmət və məhrumiyyətlər içərisində keçirdin?
Nə üçün sən həyatını məşəqqətlər içərisində bad-fənaye verdin? Əgər
sən bu gəmilərə minməydin, öz səyahətini şənliklə başlayıb, şənliklə də
qurtarardın, bir yerdə (özü də mənim məmləkətimdə) oturaraq haman
qədər də kəşflər edərdi və daha artıq şöhrət tapardın; çünki hökmdarın
sənə hörmət göstərirdi.

Gözlərimi pərdə tutan zaman ürəkden iftixar etdiyim igidliyim,
edama məhkum olunmuşların buraxılması və cinayətkarların bağışlan-
ması vətəndaşlar arasında baş verən geniş əməllərin cüzi bir hissəsi
kimi görünürdü. Mənim buyuruqlarım ya düzgün yerinə yetirilməyə-
rək tamamilə pozulur və ya tərsinə yozularaq çox yavaş yerinə yetiril-
diyi üçün gözlənilən nəticəni vermirdi. Mənim mərhəmətim alver möv-
zusu olmuşdu. Kim çox verirdisə, rəhm və şəfqəti də o əldə edirdi.
Günahları bağışladığım üçün xalq arasında bir mərhəmət sahibi kimi

şöhrət qazanmaq əvəzinə, mən yalançı, ikiüzlü və rəzil hoqqabaz kimi
məşhur olmuşdum.

Minlərlə səs: "Öz mərhəmətini saxla, onun icra edilməsini
istəmətirsənə onu bizə təmtəraqla elan etmə. Təhqirin üstünə istehzanı
və bu istehzanın ağırlığını da artırma. Biz rahatca yatmışdıq, sən bizim
yuxumuza xələl qatdın, biz ayılmaq istəmirdik, çünki bu faydasızdı".

Mən görürdüm ki, şəhərlərin yaradılması çox zaman təbəələrimin
qanı və göz yaşları ilə toplanmış dövlət xəzinəsinin tarac edilməsi
üçün bir vasitə olur. Gözəl binaların tikilməsi işində israfçılıq edilirdi
və bu binaları tikənlər əsl sənətkarlığın nə olduğunu anlamırdılar.
Mən onların istər daxili, istərsə xarici görünüşlərində heç bir zövq əla-
məti görmədim. Onlar qotların və vandalların dövrünü xatırladırdı.
Musiqi ilahələri üçün hazırlanmış məskənlərdə Kastiliya və İpokra-
nanın bulaqlarının ilhamverici axınını görmədim; zorla sürünən sənətkar-
lıq öz nəzərlərini mahalın adəti ilə müəyyən ediləndən daha uca
qaldırmağa cürət etməmişdi. Binaların planları üzərində bel bükən
memarları imarətlərin gözəlliyi deyil, özləri üçün sərvət qazanmaq
maraqlandırdı. Mən öz dəbdəbəli şöhrətpərəstliyəmə nifrət edərək
ondan üz döndərdim.

Lakin mənim qəlbimi ən çox yaralayan səxavət kisəsinin açılması
olmuşdu. Bəsirətim tutulduğuna görə mən elə güman edirdim ki,
lüzumsuz ictimai xəzinədən dövlət ehtiyaclarına sərf edilməsi üçün ən
yaxşı yol dilənçilərə kömək etməkdən, çılpaqları geydirməkdən, acıları
doydurmaqdan, bədbəxt hadisədən məhv olanlara yardım göstərmək-
dən və ya ləyaqət və xidmət qazanmaq üçün yaltaqlıq etməyənlərə
mükafat verməkdən ibarətdir. Göstərdiyim səxavətin varlılara, yaltaq-
lara, riyakar dosta, bəzən gizli caniyə, xainə və ictimai etimadı pozan-
lara və buna xəyanət edənlərə, mənim maraq və həvəsini duyanlara,
zəif cəhətlərimi anlayıb ona yarananlara, öz həyasızlığı ilə lovgalanan
arvadına kömək etdiyini görmək nə qədər də acınacaqlı idi. Təva-
zökarlıqla ləyaqət göstərənlərə və xidmətlərini gözə soxmayan adam-
lara səxavətimin çox cüzi bir hissəsi çata bilirdi. Gözlərimdən axan yaş
mənasız səxavətimin fəlakətli mənzərəsini görməyə mane oldu.

İndi mən aydın görürdüm ki, mənim sağa-sola payladığım rütbə və
vəzifələr həmişə ləyaqətsiz adamlara qismət olmuşdur. Bu yalançı
xoşbəxtliyin ilk parıltısı ilə heyrətlənən naş ləyaqət, yaltaqlıq və ruhi
rəzilliklə birlikdə, insanların şiddətlə arzu etdikləri hörmət və şərəf
əldə etməyə can atırdı; lakin o, ayaqlarını sürüyərək hər zaman ilk

mərhlələrdə taqətdən düşür, insanın hörmət və şərəfinin kül və tütüden başqa bir şey olmadığına inanaraq öz-özünü məzəmmət etməklə kifayətlənirdi. Zəifliyimin və nazirlərimin məkr və hiylələrinin nəticəsi olan bütün bu fəlakətləri görərək, qəlbimdə mənə qarşı nifrət bəslədiyim halda, mənə yalnız zahirən məhəbbət göstərməklə, ancaq öz şöhrət-pərəstliyini güdən arvadıma nəvazişlə yanaşdığımı hiss edincə böyük bir qəzəblə bağırırdım:

– Yaramaz canilər, xəbislər! Deyin görüm, siz öz hökmdarınızın etimadından nə üçün sui-istifadə etdiniz? İndi məhkəmə qarşısında cavab verəsiniz. Daş qəlblilə cəlladlar, etdiyiniz cinayətlər üçün cəza çəkəcəksiniz. Öz əməllərinizə necə haqq qazandıracaqsınız? Əfv olunmaq üçün nə dəlil gətirəcəksiniz? Bu onun özüdür. Rəzalet komasında elə onun özünü çağıracağam. Gəl, gəl mənim dərdlərimə çarə et, – deyə, mənə geniş vilayətimin kənarında, mamurla örtülmüş komanın altında gizlənən qocanı səslədim. – Gəl mənim dərdlərimə şerik ol; gəl, əzab içərisində çırpınan qəlbimə və həyəcanlanmış beynimə təsəlli ver.

Bu sözləri deyərək, mən öz mənsəbimə diqqət verdim, boynumda nə qədər böyük vəzifə olduğumu başa düşdüm, ixtiyar və hakimiyətimin haradan doğduğunu dərk etdim. Qəlbim həyəcanla doldu, öz əməllərimdən dəhşətə gəldim. Qanım elə coşdu ki, mən yuxudan oyandım. Hələ özümə gəlməmiş mən barmağımdan tutdum, lakin onda tikanlı üzük yox idi. Ah, əgər o üzük şahların heç olmazsa çəçələ barmağına taxılmış olsaydı!

Ey dünyanın hökmdarı, sən mənim yuxumu oxuyurkən istehza ilə gülümsəsən və ya qaşlarını çatsan, onu bil ki, mənim yuxuda gördüyüm qərib qadın səndən uzaqlaşacaq və sənə sarayına istehza edəcəkdir.

PODBEREZYE

Bu qədər rəya gördüyüm ağır yuxudan zorla ayıldım. Başım qurğuşun kimi elə ağırlaşmışdı ki, həftələrlə şerab içmiş xumar adamın başından da pis ağrıyırdı. Yoluma davam etmək, taxta arabada silkelənəcək halımı yox idi (kibitkam yaysız idi). Mən ev müalicəsi kitabımı çıxartdım; yuxuda və ayıqlıqda baş verən sayaqlamalardan ağrıyan baş dərmanı reseptini axtardım. Mən yola çıxanda həmişə ehtiyat üçün dərman götürürərdim, lakin məsəl var deyirlər hər bir müdrik insanın da bir zəif cəhəti vardır; sayaqlamaya qarşı mən tədbir görməmişdim, odur ki, poçt stansiyasına çatarkən başım elə ağrıyırdı ki, mən gicdən də pis olmuşdum.

Yadıma düşdü ki, bir zaman Proskovyə Klementyevna adlı rəhmətlik dayəm (onun ləqəbi Cümə idi) qəhvəni çox sevərdi və deyərdi ki, qəhvə baş ağrısına kömək edir. Deyərdi ki, beş fincan içəndən sonra gözümə işıq gəlir, bunsuz üç günün içində ölərdim.

Mən dayəmin dərmanından yapışdım, lakin bir oturmada beş fincan qəhvə içməyə adət etmədiyim üçün, mənimlə bir stolda, lakin stolun o biri başında, pəncərənin yanında əyləşmiş cavan oğlanı mənim üçün hazırlanan qəhvəyə qonaq etdim.

Fincanı götürərək:

– Çox təşəkkür edirəm, – dedi.

Onun güler üzü, cürətli baxışları, nəzakətli rəftar tərzi onun uzun kaftanı və kvas çəkilmiş saçları ilə heç uyşmurdu. Bu mülahizələrimə görə, bağışla məni, oxucum, mən paytaxtda anadan olmuşam, birisinin saçları qıvrım və pudralı olmazsa mən ona əsla hörmət etməyəm. Sən də kəndli-kündlüsənsə və saçlarını pudralamırsansa, sənə də fikir verməyib, yanından etinasız keçsəm məni müqəssir tutma.

Yavaş-yavaş söhbət edərək mən yeni tanışımın aranı düzəltdim. Öyrəndim ki, o, Novqorod seminariyası tələbəsidir, özü də piyada, Peterburqda quberniya ştatında katib işləyən dayısı ilə görüşməyə gedir. Lakin onun başlıca niyyəti elm kəsb etmək üçün imkan tapmaqdan ibarət idi. O mənə:

– Bizdə maarif vəsaitinə olan ehtiyac hələ də çox böyükdür, – dedi. Təkcə latın dilinə bələd olmaq elm kəsb etmək istəyənlərin şiddətli arzularını təmin edə bilməz. Vergilini, Horasini, Tit Livini, hətta Tassiti də, demək olar ki, ezber bilərəm, lakin seminaristlərin biliyini, xoşbəxtlik olaraq mənim əldə edə bildiyim məlumatla müqayisə etdikdə, mən, öz məktəbimizi keçən əsrə aid olan bir məktəb sayıram. Klassik müəlliflərin hamısını tanıyırdıq, lakin biz onların mətnlərinin tənqidi izahını bu günə qədər onları oxucuya sevdiren və onları əbədi olaraq yaşadaçaq cəhətlərdən daha yaxşı bilirik. Bizə fəlsəfə öyrədirlər, biz məntiq, metafizika, ifika¹, ilahiyyat keçirik; lakin “Nadan övlad”dakı Kuteykinin dediyi kimi fəlsəfə elminin axırına çatıb bir də geri qayıdırıq. Təəccüb etmək lazım deyildir. Aristotel və sxolastika seminariyalarda bütün dərslərdən hələ də üstün tutulur. Mənə xoşbəxtlik üz verdi ki, mən Novqorodda quberniya idarəsi üzvlərindən birinin ailəsi ilə tanış oldum, burada fransız və alman dillərini azacıq öyrəndim və

¹Ifika – əxlaq elmi

haman cv yiyəsinin kitablarından istifadə etdim. Məktəblərdə təkcə latın dili keçildiyi zamanların maarifi ilə indiki maarifin arasında nə qədər böyük fərq var! Elm bir sirr olaraq qalmasa, yalnız latın dilini bilənlər üçün açıq olmayıb, xalqın öz dilində öyrədilmiş olsaydı, maarifə nə qədər böyük kömək olardı.

– Axı nə üçün, – deyə o, öz sözüne davam etdi. – Axı nə üçün, bizdə, cəmiyyətin dilində, rus dilində elm öyrədilən ali məktəblər açmırlar? Təlim hamı üçün anlaşılan və asan olardı; hamı tezliklə təhsil əldə edərdi, gələcək nəslin içərisində bir nəfər latınca bilən adamın müqabilində iki yüz elmlə adam olardı; hər bir məhkəmədə, heç olmazsa, hüquqsünashlığın və ya hüquq elminin mövcud olduğunu bilən bir nəfər məhkəmə üzvü olardı.

– Ya rəbbi, – deyə o, sözüne davam etdi. – Bizim məhkəmə işləri haqqında hakimlərimizin fikirləri və boşboğazlıqlarından misallar gətirsəydik! Horasi, Monteskyü, Blekston bunlara nə deyərdilər!

– Sən Blekstonu oxumusanmı?

– Rus dilinə tərcümə olunmuş birinci iki hissəsini oxumuşam. Hakimlərimizi dini təqvim (bayaz) əvəzinə haman kitaba tez-tez baxmağa məcbur etsəydilər, heç pis olmazdı. Necə də kədərlənməyəsən ki, – deyə o təkrar etdi. – Ana dilində elm öyrədilən məktəblərimiz yoxdur.

İçəriyə giren poçtalyon söhbətimizi davam etdirməyə mane oldu. Mən seminaristə onu deyə bildim ki, onun arzusu bu yaxınlarda yerinə yetiriləcəkdir, elmlər onun istədiyi kimi öyrədiləcək yeni universitetlərin açılması haqqında padşahın fərmanı vardır.

– Vaxt çatmışdır, hörmətli cənab, vaxt çatmışdır...

Mən poçtalyona yol pulunu verincə seminarist otaqdan çıxdı. Çıxarkən onun əlindən bir dəstə kağız düşdü. Mən kağızları yerdən qaldırıb ona qaytarmadım. Əziz oxucum, sən mənim oğurluğumun üstünü açma, bu şərtlə də mən nəyi oğurladığımı sənə bildirərəm. Oxusan, bilirəm ki, mənim oğurluğumun üstünü açmazsan, çünki təkcə şeyi oğurlayan deyil, şeyi qəbul edən də oğrudur, – Rusiya qanununda belə yazılmışdır. Boynuma altram ki, mənim əlim düz deyildir, harada ağlabatan bir şey görsem, dərhal oğurlayıram; ağıma pis fikir gəlməsin ha. Oxu, gör mənim seminaristim nə yazır:

Əxlaq aləmini çarxa oxşadan adam böyük bir həqiqəti açıb söyləyərek, ola bilər ki, yer kürəsinin və fəzada hərəkət edən başqa böyük göy cisimlərinin yuvarlaqlığına baxıb, ancaq gördüyünü demişdir.

Təbiəti dərk etmək işində insanlar, bəlkə də, əxlaq və ya mənəvi maddələrlə cismani və ya təbii maddələr arasında gizli bir əlaqə olduğunu kəşf edəcəklər; bəlkə kəşf edəcəklər ki, bütün əxlaq və ya mənəvi aləmdəki dəyişikliklərin, təbəddülatın və müvəffəqiyyətsizliklərin səbəbi, ola bilsin, yaşadığımız yerin və günəş sistemine daxil olan başqa göy cisimlərinin, habelə onun özü kimi yuvarlaq olan və öz məhvəri etrafında fırlanan cisimlərin yuvarlaq şəkildə olmasındandır...

Martinistə, Şvedenborqun şagirdinə oxşayır... Yox, əzizim! Mən ancaq yaşamaq üçün yeyib içmirəm, mən ona görə yeyib içirəm ki, hisslərim ondan xeyli zövq alır. Mən ruhani ata qarşısında tövbə etdiyim kimi, sənə də qarşında etiraf edirəm ki, burnumu yəhudi və ya ərəb hərflərinə, rəqəmlərə və ya Misir heroqlifinə soxub bunları öyrənmək üzərində baş sındırmaqdan, qədim və yeni ruhani pəhləvanlar kimi ruhumu bədənimdən ayırmağa, geniş sayaqlama çöllərində gəzib dolaşmağa can atmaqdan, gecəmi qəşəng bir qızla keçirib, öz ehtiraslarımı onun ağışında söndürməklə yuxuya dalmağım daha yaxşıdır. Mən öləndə duyğusuzluq və dinclik üçün vaxt çox olacaq, ruhum da elə o zaman doyunca gəzib dolaşar.

Bir dönüb geriye bax, sanki, xurafatın və onun bütün peyklərinin: cəhaletin, köləliyin, inkvizisiyanın və bir çox bu kimi şeylərin hökm sürdüyü zamanlardan hələ bir o qədər də vaxt keçməmişdir. Volterin xurafata qarşı sesi tutulana qədər bağırdığı vaxtdan çoxmu keçmişdir; yalnız sözdə və əməldə deyil, öz hökmdarlığının timsalı ilə də ona qarşı ədavət bəsləyən Fridrixin (Volter üçün daha dəhşətli olan) dövründən çoxmu keçmişdir? Lakin bu dünyada hər bir şey gəlib öz əvvəlki dərəcəsinə qayıdır, zira hər bir şeyin öz dağılma vaxtı vardır. Artan heyvan doğulur, inkişaf edir ki, özünə bənzəyənləri artırsın, sonra ölüb öz yerini yeni nəsle versin. Bədəvi xalqlar şəhərlərə toplaşır, padşahlıq düzəldir, yetkinləşir, şöhrət qazanır, zəifləşir, taqətdən düşür, dağılırlar. Onlardan heç esər də qalmır; hətta adları da məhv olub gedir. Xristian cəmiyyəti əvvəllər həqir, mülayim bir cəmiyyət idi, səhralarda və mağaralarda sığınır, sonralar qüvvətləndi, baş qaldırdı, öz yolundan çıxdı, xurafata uydu; böyük bir həyəcanla xalqların adı yolu ilə getdi; reis irəli sürdü, onun hakimiyyətini genişləndirdi, papa da padşahların ən güclüsü oldu. Lüter islahata başladı, təfriqə düzəltdi, papanın hakimiyyəti altında çıxdı və başına bir çox tərəfdar topladı. Papa hakimiyyətinə olan etiqadın binası dağılmağa, xurafat da aradan qalxmağa başladı; həqiqəti sevənlərin sayı artdı, həqiqət

mövhumatın güclü dayağını ayaqları altına saldı, lakin bu yolda çox dayana bilmədi. Fikir azadlığı həddini aşdı. Müqəddəs bir şey qalmadı, hər şeyə təcavüz edildi. Fikir azadlığı son həddə çatdıqdan sonra geri qayıdacaqdır. Fikir tərzindəki bu dəyişiklik bizim dövrümüzdə də olacaqdır. Maneəsiz fikir azadlığının son həddinə hələ çatmamışlar, lakin artıq bir çoxları xurafata uymaqladırlar. Ən yeni sirli əsərləri gözdən keçirsən, sxolastika və şifahi mübahisə zamanlarındakı məişət tərzini təsəvvürə gətirə bilərsən; o zamanlar, nitqlərdə məna olub-olmadığının fərqi varmayaraq, bəşər düşüncəsi ancaq nitqin qeydinə qalırdı; həqiqət tədqiqatçılarına müraciətlə sual verirdilər ki, iynənin ucuna neçə adam sığışa bilər, bunu da fəlsəfənin vəzifəsi hesab edirdilər.

Gələcək nəsillərimiz yanılmağa məruz qalsalar, təbii aləmi buraxıb xəyal aləminə qərç olsalar, keçmiş əməllərdən insan şüurunun inkişafını göstərən, xurafat zülmətini yarıb, həqiqəti son həddinə qədər izləmiş və necə deyirlər, öz sayıqlığından usanaraq, özünü üzümə, mövhumat və xurafat zülmətinə dalmağa başlayan insan şüurunu təsvir edən yazıcının əsəri faydalı olardı. Bu yazıcının əsəri faydasız olmaz, zira fikirlərimizin həqiqətə və yanılmağa doğru inkişaf yollarını açıb göstərərək heç olmazsa bəzi adamları fəlakət yollarından qaytarar və cəhələtin yayılmasına mane olar; öz yaradıcılığı ilə heç olmazsa bir nəfəri belə maarifləndirən yazıçı xoşbəxttir, birçə qəlbə də xoş əməl toxumu səpə bilmiş olsa xoşbəxttir.

Biz özümüzü xoşbəxt adlandıra bilərik, çünki biz düşüncəli məxluqun son həddə çatan biabır olmasının şahidi olmayacağıq. Bizdən sonra gələcək nəsillər bizdən daha xoşbəxt ola bilərlər. Lakin rəzalət çirkabından qalxan buxar artıq dağılır və gözümüz seçə biləcəyi üfüqlər indi görünməkdədir. Yeni bir Məhəmmədi görməsək xoşbəxtlik; yanılma saati daha da uzaqlaşar. Onu bil ki, mənəvi şeylərə və əxlaq qaydalarına dair mübahisə və mühakimələr coşub-qalxan zaman möhkəm və bacarıqlı bir kişi həqiqət uğrunda və ya tamah nəticəsində üsyan qaldırdığı zaman padşahlıqlar dəyişilər, dinlərdə təbəddülət əməllər gələr.

İnsan ağıl yanılmaq zülməti içərisinə enməli olan pilləkənin üstündə gülməli bir şey göstərsək və gülümseyərək bir yaxşılıq etsək bizə xoşbəxt deyirlər.

Ey mənim əzizlərim, üqəlalıqdan üqəlalığa keçirkən heç bir zaman belə tədqiqatla məşğul olmayın.

Akiba demişdir: Ravvi İzoyanın yolu ilə məxfi yerə gedib çıxırkən üç cəhət dərk etdim. Dərk etdiyim 1-ci şey: şərq və qərbə deyil, şimala və cənuba üz çevirmək kifayətdir. Dərk etdiyim 2-ci şey: ayaq üstə deyil, oturub bayıra çıxmaq lazımdır. Dərk etdiyim 3-cü şey: arı sağ əl ilə deyil, sol əl ilə silmək lazımdır. Ben Qazas buna etiraz etdi: o qədər heyasızlaşmışdır ki, başını əyib bayıra çıxan müəlliminə tamaşa edirdi! O cavab verdi: bu qanun sirridir; lazım idi, məxluqu xəlf edib, onları öyrənərdim.

NOVQOROD

Lovğalanın, ey şöhrətpərəst şəhər salanlar, fəxr edin, ey dövlət binası quranlar; siz elə xəyal edin ki, sizin adınızın şöhrəti əbədi olaraq yaşayacaqdır; buludlara qədər daşı daş üstə qalaqlayın; siz öz igidliklərinizin təsvirini, gördüyünüz işləri nümayiş etdirmək üçün bunları daşın üstündə qazdırın. İcbari qanunlar yolu ilə möhkəm üsul-idarə özülünü qoyun. Zəmanə öz iti dişlərini ağardıb sizin lovğalığınızı lağa qoyur. Hanı Solon və Likurqun qanunları, Afina və Spartanın azadlığını təsbit etmiş müdrik qanunlar hanı? – Kitablardadır. Onların yaşamış olduqları yerlərdə isə mütləqiyyətin hökmranlıq əsası gücünə qullar otarılır. Hanı o dəbdəbəli Troya, hanı Karfagen? – Onların qürurla dayandıqları yerdən bir əsər qalmamışdır. – Qədim Misirin şanlı məbədlərində vahid varlığa verilən çürüməz qurban gizli tüstülənirmi? Onların misilsiz gözəl qalıqları günortanın bürküsündən böyürən mal-qara üçün sığınacaq olmuşdur. Bu məbədlərdə allah-taalaya şükran hissələrindən doğan sevincli göz yaşları deyil, heyvanların üfunətli nəcisi tökülür. Ey bəşər vüqarı, ey bəşər təkəbbürü! Bir bunlara tamaşa elə və dərk et ki, sən nə qədər rəzilsən!

Bu düşüncələrə daldığım zaman mən Novqoroda yaxınlaşıb və şəhərin ətrafındakı bir çox monastıra tamaşa edirdim.

Belə nağıl edirlər ki, bütün bu monastirlər, hətta şəhərdən on beş verst məsafədə olanlar da şəhərə daxil idi; onun hasarlarının daldında yüz minə qədər qoşun varmış. Tarixdən məlumdur ki, Novqorodda xalq üsul-idarəsi varmış. Şəhərdə knyazlar vardısı da, lakin onların ixtiyarı məhdud imiş. Bütün hakimiyyət posadniklərin¹ və tısyatskilərin² əlində

¹ Posadnik – qədim Rusiya knyaz canişini, hakim

² Tısyatski – sərkerdə (qədim Rusiyada)

idi. Xalq öz yığıncaqları və toplanışlarında əsl hökmdar idi. Novqorod vilayəti şimalda, hətta Volqadan da o tərəflərə qədər uzanırdı. Bu azad dövlət Qanza ittifaqına daxil olmuşdu. Kim allaha və böyük Novqoroda qarşı asi ola bilər, – qədim məsəl bu şəhərin qüdrətini göstərir. Ticarət bu şəhərin yüksəlməsinə səbəb olmuşdu. Daxili ixtilaf və yırtıcı qonşu onun süqutuna bəis oldu.

Körpüdə kibitkamdan çıxıb Volkov çayına tamaşa etməyə başladım. Çar İvan Vasilyeviçin Novqorodu almasını xatırlamamağım mümkün deyildi. Bu respublikanın müqavimətindən qəzəblənən məğrur, yırtıcı, lakin ağıllı hökmdar onu yerli-dibli dağıdıb, talan etmək istəyirdi. Mən onu əlində çəkil olaraq körpüdə dayanıb, bir çoxlarının söylədiyi kimi, Novqorodun ağsaqqallarını və rəislərini öz qəzəbinin qurbanı etdiyini təsəvvürümə gətirirəm. Lakin bunlara qarşı onun yırtıcılıq etməyə nə ixtiyarı vardı; onun Novqoroda yiyələnməyə nə haqqı vardı? Ona görə ki, Rusiyanın ilk böyük knyazları bu şəhərdə yaşamışlar? Yaxud ona görə ki, onu bütün Rusiyanın çarı yazırdılar? Və ya novqorodlular slaven tayfasından olduqlarına görə? Güc olan yerdə haqq batil olur. Qərar xalqın qanı ilə zəbt olunduğu bir zamanda hüquq nə edə bilər? Hüququ həyata keçirmək üçün qüvvə olmadıqda hüquq yaşaya bilərmi? Xalqların hüququ haqqında çox söz yazılmışdır; çox zaman bu hüquqa istinad edirlər; lakin hüquq müəllimləri xalqlar arasında bir hakim ola bilib-bilməyəcəyini düşünməmişlər. Onların arasında düşmənçilik baş verdikdə, ədavət və ya tamah onları bir-birinə salırdıqda, onların arasında qılınc hakim olur. Öldürülən və ya silahı əlindən alınan müqəssirdi; bu qərara danışıqsız tabe olunmalıdır, şikayət edilə bilməz. Elə bu qanuna görə də Novqorod çar İvan Vasilyeviçin əlinə keçdi. Bunun üçün də o, şəhəri talan etdi və onun üstülənən xarabalarına da yiyələndi. Padşahlıqları ehtiyac, təhlükəsizlik və qorunma arzusu yaradır; onları ixtilaf, hiylə və qüvvə dağıdır.

Bəs xalq hüququ nə deməkdir? Hüquq müəllimləri deyirlər ki, xalqların bir-birinə nisbəti, bir insanın başqa bir insana olan təbii halındakı münasibəti kimidir.

Sual: İnsanın təbii halındakı hüququ nədən ibarətdir?

Cavab: bir ona bax. O çıpaqdır, acdır, susuzdur. Öz ehtiyaclarını ödəmək üçün əlinə keçəni mənimsəyir. Ona mane olmaq istəyəni rəf edir, dağıdır və istədiyini əldə edir.

Sual: İnsanın öz ehtiyaclarını təmin etmək yolunda özü kəməsinə rast gəlsə, məsələn, achiq çəkən iki nəfər bir tikə çörəklə qarınlarını doyurmaq istəsələr, – o tikəni əldə etmək üçün bu iki adamdan hansının daha artıq hüququ vardır?

Cavab: Tikəni götürənin.

Sual: bəs tikəni kim götürə bilər?

Cavab: Güclü olan.

Təbii hüquq budurmu, xalq hüququnun əsasını təşkil edən budurmu?

Bütün dövrlərin misalları göstərir ki, gücsüz hüquq ancaq boş sözlərdən ibarət olaraq qalmışdır.

Sual: vətəndaşlıq hüququ nədən ibarətdir?

Cavab: poçt arabasında gedən adam boş şeylərlə məşğul olmaz, ancaq onu düşünər ki, atları mümkün olduqca tez ələ gətirsin.

NOVQOROD TARİXİNDƏN

Novqorodlular böyük knyaz Yaroslav Yaroslaviçlə müharibə etmiş və yazılı barışıq bağlamışlar.

Novqorodlular öz azadlıqlarını müdafiə etmək üçün məktub tərtib etmiş və onu əlli səkkiz möhürə təsdiq etmişlər.

Novqorodlular tatarların tədavülə buraxdıqları sikkələrin öz yerlərində işlədilməsini qadağan etdilər.

Novqorod 1420-ci ildə özü üçün sikkə vurdurmağa başladı.

Novqorod Qanza ittifaqına daxil idi.

Novqorodda bir zəng var idi ki, bu zəng çalınanda xalq ictimai məsələləri müzakirə etmək üçün toplanırdı.

Çar İvan məktubu da, zəngi də novqorodluların əlindən aldı.

Sonra – 1500-cü ildə – 1600-cü ildə – 1700-cü ildə – ildə – ildə Novqorod öz əvvəlki yerində dayanmışdı.

Lakin həmişə qədim zamanları düşünmək, daima sabahkı gün üçün fikirləşmək olmaz. Fasiləsiz sürətdə göyə baxsam, ayağımın altına baxmasam tezliklə bürəyər və palçığa düşərəm, deyə düşünürdüm. Nə qədər çalışsan Novqorodun əhalisini əvvəlki kimi bərpa edə bilməzsən. Görək allah nə göstərir. İndi axşam yeməyi vaxtıdır. Karp Dementiçgilə gedim.

– Bəh! Bəh! Bəh! Xoş gəlibsiniz, xeyir ola, nə əcəb, – deyə əvvəllər, üçüncü dərəcəli gildi¹ tacir olub, hazırda adlı-sanlı vətəndaş adını qazanmış dostum Karp Dementiç məni qarşıladı.

– Məsəl var deyirlər: qaynanan səni çox istəyir. Buyurun əyləşin. Gözüm üstə yeriniz var!

– Ay kişi, bu nə qonaqlıqdır?

– Xeyirxah dostun, – deyə mən öz-özümə düşündüm, – onun məni bu cür şişirməyi səbəbsiz deyildir. Mən də, başqaları kimi, onun adlı-sanlı vətəndaşlar sırasına yazılmasına kömək etmişəm. Mənim babam guya veksəl üzrə bilmirəm, kimə isə, 1737-ci ildən 1000 manat borclu imiş. Karp Dementiç 1780-ci ildə harada isə bu vekseli satın almış və ona nə isə bir protest də düzəltmişdi. O bir nəfər məhir məhkəmə işçisi ilə mənim yanıma gəlib, o zaman məndən lütfkarlıqla ancaq əlli ilin faizini alaraq, borc edilmiş kapitalı isə bütünlüklə mənə bağışladılar. Karp Dementiç adamın yaxşılığını itirən adam deyildir.

– Ay gəlin, hörmətli qonağa araq gətir.

– Mən araq içmirəm.

– Onda heç olmazsa bir şey ye. Cavanların sağlığına... – deyərək axşam yeməyinə əyləşdik.

Mənim bir tərəfində ev sahibinin oğlu, o biri tərəfində isə Karp Dementiç öz cavan gəlinini əyləşdirdi.

...Oxucum, söhbəti kəsək. Mənə karandaş və bir vərəq kağız ver. Mən sənə zövq vermək üçün namuslu ziyafətdə olanların hamısını təsvir edəcək və Aleut adalarında qunduz ovlamaqla məşğul olsan da, səni bu toy məclisinin iştirakçısı edəcəyəm. Portretləri düzgün təsvir edə bilməsəm də onların həyulasını göstərməklə kifayətlənəcəyəm. Lavater, kimin ağıllı və kimin sarsaq olduğunu siluətlərlə müəyyən etməyi öyrədir.

Karp Dementiç – alt dodağından səkkiz verşok uzunluğunda salanan çal saqqalı var. Burnu yastı, gözləri çuxura düşmüşdür, qaşları qatran kimi qaradır, iki qat salam verir, saqqalını tumarlayır, hamıya xeyirxah dostum, – deyə müraciət edir.

Aksinya Parfentevna onun gülərüzlü arvadıdır. Altmış yaş olmasına baxmayaraq bədəni qar kimi ağ, yanaqları lələ kimi qırmızıdır, dodaqlarını halqa kimi büzür; Reyn şərabı içmir, qonaqların yanında nahardan qabaq yarım cam, anbarda da bir stəkan araq içir. Ərinin pir-

keşiyi ağasına verdiyi hesabnamədə qeyd edir... Aksinya Parfentevnanın əmri üzrə illik ehtiyat olaraq 3 pud Riqa kirşanı və 30 girvənkə ənlük alınmışdır... Ərinin pirkeşikləri Aksinyanın kamerdinerləridirlər.

Mənim yanımda oturan Aleksey Karpoviçin nə bığı, nə də saqqalı var, burnu qırmızıdır, qaşlarını tərpədir, başını girdə vurdurmuşdur, qaz kimi təzim edir, başını silkələyib saçlarını düzəldir. Peterburqda dükanda qulluq etmiş. Bir arşında bir verşok kaf gedir, buna görə də atası onu öz canı kimi sevir; on beş yaşına çatanda anasına sillə çəkmişdir.

Paraskovya Denisovna, – təzə gəlin, ağbəniz və qırmızı yanaq qızıdır. Dışləri kömür kimi qaradır. Qaşları sap kimi nazik, duda kimi qaradır. Məclisdə oturanda gözlərini yerə dirəyir, ancaq bütün günü pəncərə qabağındadır və gəlib-gedən kişilərdən gözünü çəkmir. Axşam olanda darvazanın yanında durur. Bir gözünün altı qaralmışdır. Bu, onun nəzakətli ərindən ilk günün hədiyyəsidir; bunun səbəbini ariflər başa düşərlər.

Lakin lütfkar oxucum, görürəm əsnəyirsən. Deyəsən, mənim həyulalarını təsvir etdiyim kifayətdir. Sən haqlısan; daha burundan və dodaqdan başqa bir şey olmayacaqdır. Mən heç onu da başa düşə bilmirəm ki, sən həyulalarda ənlük və kirşanı necə dərk edə biləcəksən.

– Karp Dementiç, sən indi nə alveri edirsən? Peterburqa getmərsən, kətan gətirmərsən, nə qənd alırsan, nə qəhvə, nə də boyaq. Mənə belə gəlir ki, sən ticarətdə heç zərər etməmişsən.

– Elə buna görə də az qala müflis olacaq idim. Güclə allah saxladı. Bir il xeyli pul qazanıb arvadım üçün burada bir ev tikdirdim. İkinci il kətan məhsul vermədi, mən də müqavilə üzrə öhdəmə götürdüyüm kətanı tədarük edə bilmədim. Buna görə də ticarəti buraxdım.

– Yadımdadır, Karp Dementiç, qabaqca almış olduğun otuz min manat müqabilində sən borclulara bölüşmək üçün min pud kətan göndərmişdir.

– Allah haqqı, artıq göndərmək mümkün deyildi, vicdanım haqqı mümkün deyildi.

– Əlbəttə, o il əcnəbi mallar da məhsul verməmişdi. Sən iyirmi min manatlıq aldın... Bəli yadımdadır; onlardan ötrü də səni baş ağrısı tutdu.

– Doğrudan da, xeyirxah dostum, başım ağrıdan az qala çatlayırdı. Axı mən borclu olduğum adamlar məndən nə deyib gileyinə bilərlər. Mən bütün əmlakımı onlara verdim.

– Manata üç çəpik hesabıla.

¹Gildiya – kapitalarının həcmindən asılı olaraq tacirlərin bölündükləri dərəcə

– Xeyr, xeyr, bağışlayacaqsınız, on beş qəpik hesab ilə.
– Bəs arvadının evi?
– Onun mənə nə dəxli; o ev ki, mənim deyildi.
– Bir de görüm axı, sən nəyin alverini edirsən?
– Heç bir şeyin, vallah heç bir şeyin. Mən var-yoxdan çıxandan sonra, oğlum alver edir. Bu il yayda, allaha şükür, iyirmi min manatlıq kətan təhvil vermişdir.

– Əlbəttə gələcəkdə əlli minə müqavilə bağlayacaqdır, pulun yarısını qabaqca alacaq və cavan arvadı üçün ev tikdirəcəkdir...
– Aleksey Karpoviç yavaşca gülümsəyir.

– Sən köhnə zarafatçısan, xeyirxah dostum. Boş söhbətdən nə çıxar; işə başlayaq.

– Özün bilirsən ki, mən içən deyiləm.

– Heç olmazsa dadına bax.

“Dadına bax, dadına bax”, mən hiss etdim ki, yanaqlarım pörtməyə başlamışdır, qonaqlığın axırında isə mən də başqaları kimi içib sərxoş olardım. Lakin xoşbəxtlikdən, ömür boyu stol başında oturmaq olmaz; ona görə ki, həmişə ağıllı olmaq mümkün deyil. Mən bəzən dəcəllik edib sayaqladığım üçün, toy məclisində ayıq idim.

Dostum karp Dementiçgildən çıxıb gedirkən fikir məni götürdü. Hər tərəfdə tətbiq olunan veksəl hüququnu, yəni borc verilən pulların ticarət təəhhüdləri üzrə pulların ciddi və təcili olaraq alınmasını mən bu vaxta qədər etibar qoruyan bir qanun hesab edirdim; ticarətdə dövrüyyəni sürətləndirmək üçün bunu müasir dövrün xoşbəxt bir ixtiyarı sayırdım ki, qədim xalqlar belə bir xoşbəxtlikdən məhrum idilər. Veksəl təəhhüdü verən adamda vicdan olmadıqda veksəl nə üçün mənasız bir kağız olsun? Vekselə pullar ciddi surətdə alınmasaydı məgər ticarət məhv olardı? Kimə etibar etdiyini borc verən adamın özü bil-məməlidir mi? Qanun kimin qeydinə daha çox qalmalıdır, borc verənin mi, yoxsa borc alanın mı? Bəşəriyyətin nəzərində kim daha artıq hörmətə layiq olmalıdır, kimə etibar etdiyini bilmədiyi üçün öz kapitalını itirən borc verənin mi, yoxsa zindana salınmış qandallı borcunu. Bir tərəf sadəldi, digər tərəf isə, demək olar ki, oğrudur. Birisi ciddi qanuna arxayın olaraq inanmış, başqası isə... Vekselə pullar bu dərəcədə ciddi surətdə alınmasaydı, nə olardı? Sadəlliyə yer qalmazdı, bəlkə də veksəl işində kələkbazlıq da olmazdı...

Mən yenə də fikrə getdim, əvvəlki sistem rədd olub getdi, mən də başı boş halda yuxuya getdim.

BRONNİTSI

Kibitkamin atlarını dəyişincə mən Bronnitsı yaxınlığındakı uca dağa çıxmaq istədim; deyirlər, qədim zamanlarda, belə zənn edirəm ki, slavyanlar köçüb gəlməzdən əvvəl, bu dağda ibadətqah var imiş; o zamanlar bu ibadətqah öz istixarəsi ilə məşhur imiş, şimalın bir çox böyük malikə-kəne sahibləri bu istixarələri dinləməyə gələlərmiş. Deyirlər ki, hazırda Bronnitsı kəndinin yerində qədim şimal tarixində məşhur olan Xolmoqrad şəhəri var imiş. İndi isə büt-pərəstlərin qədim şanlı məbədinin yerində kiçik bir kilsə tikilmişdir.

Dağa dırmaşarkən mən özümü qədim aləmə köçmüş təsevvr etdim; orada qadir allaha yalvarıb gələcəyi bilmək və tərəddüdlərimə təsəlli tapmaq istədim. Bütün bədənimi ilahi bir dəhşət bürüdü, köksüm qabarmağa başladı, beynim bulandı, gözlərimə qaranlıq çökdü. Gurultuya oxşar bir səs eşitdim:

– Ağılsız! İnsanlardan qaranlıq bir pərdə ilə gizlətdiyim sirri nə üçün bilmək istəyirsən? Sən ey cəsur insan, ancaq əzəli fikir dərk edə biləcəyi bir şeyi nə üçün öyrənməyə can atırsan? Onu bil ki, gələcəyin naməlum olması sənə daxili aləminin fəaliyyətinə uyğundur. Onu bil ki, irəlincədən bəlli olan xoşbəxtlik uzun müddət intizar nəticəsində öz ləzzətini itirir, intizardan yorğun düşmüş qüvvəyə rast gələn əsl şadlıq, insan qəlbində qəflətən baş verən şadlıq kimi xoş hisslər törədə bilməz. Onu bil ki, irəlincədən məlum olan fəlakət insanın rahatlığını vaxtsız olaraq əlindən alır, şadlığını zəhərləyir, halbuki, o bu şadlıqların sonu çatmış olduğunu irəlincədən bilməsəydi, heç olmazsa bu şadlıqdan həzz alardı. Nə axtarırsan, ağılsız övlad? Mənim hikmətim sənə beyninə və qəlbinə lazım olan hər bir şeyi yetirmişdir. Kədərli günlərində onlardan soruş, onlar sənə təsəlli verərlər. Şadlıq günlərində onlardan soruşsan onlar həyasız şadlığının qarşısını alarlar. Evinə qayıt, öz ailənin yanına qayıt; həyəcanlanmış düşüncələrini sakitləşdir; öz daxili aləminə bax, orada mənə iluhiyyətimi taparsan, vəhyimi eşidərsən. Perunun hökmü ilə gurlayan qüvvətli zərbədən qopan saqqalı uzaq vadilərdə səsləndi.

Mən özümə gəldim. Dağın təpəsinə qalxdım, kilsəni görcək, əllərimi göyə qaldırdım:

– İlahi, deyilənlərə görə, sənə bu ibadətqahın, həmin ibadətqah, yeganə olan heqiqi allahı tanıdırır. Bunun yerində, indi sənə bu

evinin yerində, deyirlər, düz yoldan azmışların məbədi var imiş. Lakin ey qadir allah! Mən buna inana bilmirəm ki, insan öz qəlbindən qopan yalvarışlarla sənə deyil, başqa bir varlığa üz döndərsin. Sənin hər yerdə mövcud olan gözə görünməz qüdrətli əlin, sənin qadir-küll iradəni inkar edənin özünü də, təbiəti qurub qoşanı və onu saxlayanı tanımağa məcbur edir. Yolunu azmış bir insan özünün əcaib, ədəbsiz və vəhşi sözlərilə sənə hər cür ad qoysa da, sənin əbədiyyətinə hörmət edir, sənin qüdrətin qarşısında titrəyir. Yəhya, Yupiter, Brəhmə; İbrahimin allahı, Musanın allahı, Konfutsinin allahı, Zərdüştün allahı, Sokratın allahı, Mark Avrelın allahı, xristianların allahı, ey mənim allahım! sən hər yerdə təksən. İnsanlar düz yoldan azdıqları zaman, sanki tək olan sənə etiqad etməyib, sənin misilsiz qüvvəyə, müqayisəyə gəlməyən işlərinə bəndəlik etmişlər. Sənin qüdrətin hər yerdə və hər bir işdə görünməkdədir, hər yerdə və hər bir işdə sənin qüdrətinə səcdə edirlər. Səni inkar edən allahsız, təbiətin dönməz qanununa etiqad etməklə də sənin qüdrətinə həmd edir, bizim vird və dualarımızdan da artıq sənə həmd və sənə edir; zira sənin xəlv etdiyən gözəlliyə valeh olarkən sənin qarşısında titrəyir.

Sən, ey kərim allah, səmimi qəlb, təmiz və saf ürək axtarırsan; onlar hər tərəfdə sənin intizarındadırlar. Xudaya, gəl, o qəlblərdə yer tut.

Mən bir neçə anlığa ətrafımdakı şeylərə etina etməyərək, öz daxili aləmimi dərinə seyr etdim. Sonra başımı qaldıraraq, yaxındakı kəndlərə nəzər saldım: bir zaman bu sınıq-salxaq daxmaların yerində, böyük, bir şəhərin məğrur hasarları ucalmaqda idi, – deyə mən səsləndim. – Onlardan azacıq bir əsər də qalmamışdır. Düşüncə heka-yənin füzünə də inanmağa qoymur; bu əhvalətdə inandırıcı və həssas dəlillər o qədərdir ki, insanın ağı çadır. Bu gördüklərimizin hamısı keçib-gedəcək, hər şey dağılacaq, hər şey torpağa dönəcəkdir. Lakin gizli bir səs mənə deyir ki, nə isə bir şey əbədi olaraq yaşayacaqdır.

Vaxt gələcək nə ulduz, nə də günəş qalacaq,
Qaranlıqlar içində dağılacaq təbiət.
Hər maddə, hər bir şey – hamı alt-üst olacaq,
Bu dəhşətli dağılma içərisində əlbət,
Ölməyən bir gənc kimi, sarsılmaz bir halda sən,
Hər şeyə qalib gəlib bil çiçəklənəcəksən!

ZAYTSOVO

Zaytsovomun poçt həyətinə mən köhnə dostum C.Krestyankinə rast gəldim. Mən onunla uşaqlıqdan tanış idim. Biz ikimiz bir şəhərdə yaşamırdıq; söhbətimiz hərdənbir olurdusa da səmimi olurdu. C.Krestyankin uzun müddət hərbi qulluqda olmuşdu, lakin bu qulluğun, xüsusilə, böyük zülmkarlıqların müharibə hüququ adı ilə pərdələndiyi müharibə dövrlərinin böyük cəbr və amansızlığından cana gələrək, mülki xidmətə keçmişdi. Onun bədbəxtliyindən, hərbi qulluğu buraxaraq, uzaqlaşmaq istədiyi şeydən mülki qulluqda da yaxasını qurtara bilmədi. Onun çox həssas qəlbi vardı, insanpərvər bir adam idi. Onun yaqın olan bu gözəl xüsusiyyətləri sayəsində cinayət məhkəməsinin sədri vəzifəsinə təyin edilmişdi. O, əvvəlcə bu vəzifəni öz öhdəsinə götürmək istəmirdi, lakin bir qədər fikirləşdikdən sonra mənə dedi:

– Bilirsənmi, dostum, qəlbimin mərhəmətli meyllərini təmin etmək üçün mənim qarşımda nə qədər geniş bir sahə açılmışdır! Rəhmədillik üçün nə gözəl imkan vardır! Günahsızların çiyində çox vaxt ağır yük olan amansızlığın hökmranlığını məhv edək; qoy zindanlar boşalsın və pis nəticə vermiş zəiflik, yaramaz təcrübəsizlik onları görməsin və bu hallar heç bir zaman cinayət kimi başqasına isnad verilməsin. Ah, dostum! vəzifəmi yerinə yetirməklə ata-anaların öz balaları üçün tökdükləri göz yaşlarına, ər-arvadın ah-zarına səbəb olacağam; lakin bu göz yaşları yaxşılığa doğru olan dəyişikliklər üçün tökülən göz yaşları olacaqdır; lakin əzab çəkən günahsızların və sadəkillərin göz yaşları isə quruyacaqdır. Bu fikir məni nə qədər də sevindirir. Gedək, mən tələsik yola düşməliyəm. Bəlkə də mənim oraya tez çatmağım lazımdır. Gecik-səm, günahsız həbs ediləni zindandan azad edə bilməyib, haqsız ittihamın qarşısını almasam qatil olaram.

Bu fikirlərlə dostum öz iş yerinə getdi. Onun qulluğu buraxaraq, həmişəlik istefa verdiyindən xəbər tutduqda isə mən xeyli təəccübləndim.

C.Krestyankin mənə deyirdi:

– Dostum, mən elə zənn edirdim ki, öz vəzifəmi vicdanla yerinə yetirərkən mən çox böyük işlər görəcək və böyük də mənəvi zövq alacağam. Lakin bunun əvəzində min acılıq və tikandan başqa bir şey görmədim. İndi bu işdən cana gəlib, faydalı iş görmək imkanından məhrum edildiyim üçün öz yerimi əsl bir yırtıcıya təhvil verdim. Yatıb qalmış işləri çox tez həll etməklə o, qısa müddət içərisində özünü təh-

silə layiq göstərdi; mənı isə tənbel, ölüvay adlandırdılar. Çox zaman qeyri-ixtiyari cinayət etmiş bədbəxtlərin halını yüngülləşdirmək istədiyim üçün, bəziləri mənı rüşvətxor adlandırdılar. Mən mülki qulluğa girməzdən əvvəl, mənı insanpərvər rəis adlandırdılar; bu mənım üçün çox xoş idi. İndi isə, bütün varlığım la fəxr etdiyim həmin xasiyyətimı zəiflik və ya bağışlanmaz bir yaranmaq hesab edirlər. Mənım qətnamələrimi gözəlləşdirən yaxşı cəhətlərə istehza edirdilər; çıxardığım qətnamələri yerinə yetirmirdilər. Əsl cinayətkarı və cəmiyyət üçün zərərli ünsürü azad etmək, yaxud əmlakdan, şərəf və namusdan, həyatdan məhrum etməklə uydurma cinayətləri cəzalandırmaq işinə mənı sövq edə bilmədiyinə görə xəbisləri qanunsuz olaraq təmizə çıxarmaq və ya günahsız ittiham etmək üçün mənım məhkəmə əzalarını təşviq edən rəisimin hərəkətləri mənı iyrendirdi; çox zaman görürdüm ki, mənım faydalı rəylərim havaya qalxıb yox olan tüstü kimi aradan qalxırdı. Onlar isə öz iyrenc itaətkarlıqlarına mükafat olaraq, şan-şərəf qazandılar; bu şan-şərəf onlar üçün nə qədər parlaq idisə, mənım üçün bir o qədər sönük idi. Üstünə cinayətkar adı qoyulmuş bir adamın günahsız olduğunu yəqin etdiyim bir çox çətin hallar mənı mərhəmətli olmağa vadar edirdi; mən öz tərəddüdümə bir istinad tapmaq üçün qanuna əl atırdım, lakin çox zaman qanunda, insanpərvərlik əvəzinə rəhmsizliyə rast gəlirdim ki, bunun da səbəbi qanunun özü deyil, onun köhnəliyi idi. Cinayətlə cəza arasındakı uyğunsuzluq mənı çox zaman ağladırı. Mən görürdüm ki, (başqa cür də ola bilərdimi) qanun, əməlləri törədən səbəblərə toxunmayaraq əməllər haqqında mühakimə yürüdür. Belə əməllər qəbiləndən olan son bir hadisə, mənı qulluqdan çıxmağa məcbur etdi, çünki qəza və qədərin qüdrətli əli ilə cinayətə sürüklənmiş günahkarları xilas edə bilmədiyim üçün, mən onların edam edilməsinin iştirakçısı olmaq istəmədim. Onların taleyini yüngülləşdirə bilmədiyim üçün əllərimi öz saflığımla yudum və insafsızlıqdan uzaqlaşdım.

Bizim quberniyada bir dvoryan vardı; o, bir neçə il əvvəl qulluqdan çıxmışdı. Budur onun xidmət dəftərçəsi. Sarayda ocaqçı sifətilə qulluq etməyə başlamışdı, sonra lakey, kamerlakey¹, daha sonra içki müdiri rütbəsinə qaldırılmışdı; sarayda xidmətin bu dərəcələrini keçmək üçün nə kimi ləyaqətlərə sahib olmaq lazım gəldiyini mən bilmi-

rəm. Lakin onu bilirəm ki, o, son nəfəsinə qədər şərab içməyi sevirdi. 15 il içki müdiri qaldıqdan sonra öz rütbəsinə görə vəzifəyə təyin olunmaq üçün geroldiyaya¹ göndərilmişdi. Lakin o, iş görməyə qabiliyyəti olmadığını anlayaraq, istefasını xahiş etdi, ona kollejski asessor² rütbəsi verildi; bu rütbə ilə o, altı il bundan əvvəl, doğulduğu yerə, yəni bizim quberniyaya gəlib çıxdı. Öz vətəninə çox sevdiyini gözə soxmaq cəhdləri çox zaman şöhrətpərəstlikdən irəli gəlir. Aşağı silkdən olub, ayanlığa çatan və ya sərvət əldə etmiş yoxsul adam yaxşılığın son və cüzi kökləri olan abırı kənara ataraq öz dəbdəbə və cəlalını genişləndirmək üçün, doğulduğu yeri hər yerdən üstün tutur. Orada bizim bu asessor çox keçmədən bir kənd satın aldı və özünün böyük ailəsi ilə bərabər o kəndə köçdü. Əgər bizim yerdə də bir Hoqard olsaydı, C. asessorun ailəsində karikatura üçün geniş mövzu tapardı. Lakin mən zəif bir nəqqaşam; yaxud mən Lavater kimi zəkah olub, insanın simasının cizgiləri vasitəsilə onun daxili aləmini öyrənə bilsəydim, asessorun ailəsinin təsviri, qeyd edilməyə layiq bir əsər olardı. Bu xüsusiyyətlərə malik olmadığımıza görə, insan ruhunun həqiqi həyəcanlarına xas olan əməllərini açıb göstərməyə çalışacağam.

C. asessor ən aşağı silkdən olmasına baxmayaraq özünü, yüzlərlə özü kimi adamın ağası düşünürdü. Bu düşüncədən onun başı gicəldi. Hakimiyyət başına keçəndə baş gicəllənməsindən şikayət edən, təkcə asessor olmamışdır. O, özünü yüksək rütbəli adam, kəndliləri isə onun ixtiyarına verilmiş qaramal hesab edirdi (o bu xülyada idi ki, onun kəndlilər üzərində ağalıq etməsi allahdandır), buna görə də kəndliləri istədiyi kimi işlədirdi. O, tamahkar idi, pul yığırdı, təbiətə amansız, tündmeczaz, rezil bir adam idi, bunun üçün də özündən zəif adamlara həqarətlə baxırdı. Bu dediklərimdən başa düşmək olar ki, o, kəndlilərlə necə rəftar edirdi. Onlar keçmiş mülkədara töycü ilə işləyirdilər, asessor isə onları biyara keçirdi; onların bütün torpaqlarını əlindən aldı, mal-qaralarının hamısını özü istədiyi qiymətlə ələ keçirdi, kəndliləri bütün həftəni onun üçün işləməyə məcbur etdi; acından ölməsinlər deyə, onlara gündə birçə dəfə ağalığın həyətinə yemək verir, bəzilərini isə mərhəmət göstərərək ağalıq verirdi. Birisi ona tənbel görünsə idi onu tənbelliyinin dərəcəsinə görə çubuqla, şallaqla, ağaqla, tikanlı turna ilə döyürdü; əsl cinayətdən, məsələn, kənarda

¹ Geroldiya – dvoryan nəsilələrinin işləri ilə məşğul olan idarə

² Asessor – çar Rusiyasında 8-ci dərəcəli mülki rütbə

¹ Kamerlakey – saray qulluqçusuna məxsus kiçik rütbə

edilən oğurluqdan ötrü bir söz belə demirdi. Sanki öz kəndində qədim Lakedemonun və ya Zaporojye seçinin adətlerini bərpa etmək istəyirdi. Bir dəfə onun kəndliləri acından ölməmək üçün yoldan keçən bir adamı soymuş, başqa bir adamı isə öldürmüşdülər. O, öz kəndlilərini bu işə görə məhkəməyə vermədi, onları öz evində gizlətdi və hökumətə məlum etdi ki, onlar qaçmışlar; o deyirdi ki, xəbislik üstündə onun kəndlisini şallaqla döysələr və ya sürgün etsələr bundan ona fayda olmaz. Kəndlilərdən birisi onun özündən bir şey oğurlasaydı, onu tənbellik və ya ədəbsizlik, yaxud hazırcavablıq bəhanəsilə kətəkləyirdi, bundan əlavə də ayaqlarına qandal vurur, boynuna isə dörd tirli boğazlıq keçirirdi. Mən onun müdrik tədbirlərindən sənə çox şey danışa bilərəm, lakin mənim qəhrəmanımı tanımaq üçün bu da kifayətdir. Onun aşnası bütün kəndin arvadları üzərində hökmranlıq edirdi. İstər arvadının, istərsə ərinin əmrlərini yerinə yetirməyə onun oğlanları və qızları kömək edirdilər. Çünki onların belə bir qaydası var idi ki, kəndliləri heç bir halda işdən ayırmınsınlar. Evdə qulluqçu sifətilə, Moskvada satın almış olduqları bir oğlan uşağı işləyirdi, bunlardan başqa qızları üçün bir bərbər, bir də qoca aşpaz arvad saxlayırdılar. Nə atları var idi, nə də arabacıları; həmişə, əkində işlədilən atları minirdi. Kəndliləri şallaqla və tikanlı turna ilə onun oğlanları döyürdülər. Kəndli arvadlarına və qızlarına cəza verəndə onlara qızları şillə vurur və ya saçlarından tutub sürüyürdülər. Oğlanları boş vaxtlarda ya kəndə və ya tarlalara gedib qızlara və arvadlara sataşırdılar, arvad və qızların heç biri onların zorlamasından yaxa qurtara bilmirdi. Onun, ərə getmədiklərinə görə can sıxıntısından üzülmüş qızları, acıqlarını yun əyirən qızlardan alırdılar, onlardan bir çoxunu da şikəst etmişdilər. Özün başa düş ki, əziz dostum, bu əməllərin axırı nə ilə qurtara bilərdi. Mən bir çox misallardan anladım ki, rus xalqı çox səbirlidir və son dərəcəyə qədər dözürlü; lakin səbiri tükəndikdə onun qəzəbinin və amansızlığının qarşısını heç bir şeylə almaq olmaz. Aşessorun başına da elə bu cür bir iş gəldi. Onun oğlanlarından birisinin azğın və ədəbsiz və ya, daha doğrusu, dözülməz bir vəhşiyənə hərəkəti bu hadisənin baş verəsinə səbəb oldu.

Onun kəndində bir kəndli qızı var idi, bu qız sifətdən gözəl idi, bu qız həmin kənddə cavan bir oğlana nişanlanmışdı. Bu qız aşessorun ortancıl oğlunun xoşuna gəlmişdi; oğlan qızın məhəbbətini qazanmaq üçün əlindən gələni etmişdi; lakin kəndli qızı öz nişanlısına verdiyi sözə sadıq qalmaqda idi; belə hallar kəndlilər içərisində az da olsa mümkündür. Bazar günü toy olmalı idi. Oğlanın atası bir çox mülkə-

darın qoyduğu qaydaya görə, oğlu ilə bərabər mülkedarın görüşünə gəlib, öz ağaları üçün iki pud bal toy payı götürmüşdü. Dvoryan balası elə həmin bu son dəqiqədən öz ehtirasını söndürmək üçün istifadə etmək istədi. Qardaşlarının hər ikisini görüb, kənar bir uşağın vasitəsilə gəlini həyəətə çağırırdı, onun ağzını tutaraq, çəkib anbara apardı. Qız qışqıra bilməyərək, var gücü ilə çalışıb öz gənc ağasının vəhşi niyyətindən yaxa qurtarmaq istəyirdi; nəhayət hər üçünün təzyiqi altında taqətdən düşərək cəbrə tabe olmağa məcbur qaldı; bu murdar canavar artıq öz məqsədini yerinə yetirmək üzrə ikən, ağasının evindən qaçımaqda olan adaxlı həyəətə girdi, ağa balalarından birinin anbar ağzında dayandığını görüb onların pis niyyətindən şübhələndi. Atasını özünə köməyə çağıraraq, ildırım kimi anbara tərəf yüyürdü. Onun gözləri önündə dəhşətli bir mənərə açıldı. O yaxınlaşarkən anbarın qapısı bağlandı; lakin iki qardaşın birgə qüvvəsi, həyəcanlanıb hiddətlənmiş adaxlının gücünə tab gətirə bilmədi. O, yaxındakı payanı qapıb anbara soxuldu və öz nişanlısının namusuna qəsd edən canavarın küreyinə yaxşıca bir zərbə endirdi. Onlar oğlanı tutmaq istədilər, lakin adaxlının atasının da əlində paya oğlunun köməyinə yetişdiyini görəndə ağa balaları öz şikarlarını buraxaraq anbardan çıxıb qaçmağa başladılar. Lakin adaxlı onlardan birini haqlayıb, payanı onun təpəsinə elə endirdi ki, başı yarıldı.

Bu xəbislər, qisas almaq üçün bir başa atalarının yanına gedərək dedilər ki, kənddən keçirən gəlinə rast gəldilər və onunla zarafat etdilər; adaxlı da bunu görüb onları döyməyə başladı, atası da ona kömək edirdi. Sözlərini isbat etmək üçün qardaşlardan birinin yarılmış başını göstərdilər. Öz övladının yarılmış başını görəndə atanın qəlbi qəzəbindən od tutub yandı, cinayətkarların üçünü də qarşısına gətirməyi əmr etdi, onun cinayətkar adlandırdığı adamlar adaxlı, gəlin və adaxlının atası idi. Onun hüzuruna gələnlərə verdiyi ilk sual bu idi ki, onun oğlunun başını kim yarmışdır. Adaxlı öz əməlini gizlətməyərək əhvalatı olduğu kimi nağl etdi

– Sən nə cürət edib öz ağanın üstünə əl qaldırdın? – deyərək qoca aşessor səsləndi. – Lap elə deyək ki, sənin toyundan bir gün əvvəl o sənəni nişanlı ilə gecəsinə keçirmiş olaydı, sən bunun üçün ona təşəkkür etməli idin. Sən daha onunla evlənmə bilməyəcəksən; o mənim evimdə qalacaq, sizo də cəza veriləcəkdir.

Bu qərara görə asessor adaxlını oğlanlarının ixtiyarına verərək əmr etdi ki, onu tikanlı turna ilə amansız kötəkləsinlər. Adaxlı bu kötəyə mərdliklə dözdü; atasına necə işgəncə verməyə başladılarına o, cəsə-rəti nəzərlərlə baxırdı; lakin nişanlısının ağa balalarının evə aparmaq istədiklərini görünce, dözə bilmədi. Ceza həyətdə verilirdi. Bir an içə-risində o, nişanlısını onu qaçıranların əlindən qopardı və hər ikisi həyətdən çıxıb qaçdılar. Bunu gören ağa balaları qocanı döyməkdən əl çəkib onların dalınca yüyürdülər. Adaxlı yaxalanacağını görünce çəpər payasını qapıb özünü müdafiə etməyə başladı. Bu halda səs-küy başqa kəndliləri də mülkədarın evinə cəlb etdi. Onlar gənc kəndlilin vəzi-yətinə acıdılar, öz ağalarına qarşı ürekdən qəzəbli olduqları üçün, adaxlıya havadar çıxdılar. Bunu gören asessor özü qaçaraq gəlib kənd-liləri yamanlamağa başladı və ilk olaraq qarşısına çıxan adamı əl ağacı ilə elə bərk vurdu ki, o, bihuş halda yerə yıxıldı. Bu, ümumi hücum üçün bir işarə oldu. Onlar dörd nəfər ağanı dövrəyə aldılar və, sözün qıyası, o qədər vurdular ki, elə oradaca canları çıxdı. Kəndlilər bu ağalara o qədər nifrət bəsləyirdilər ki, onlardan biri də bu qətdə iştirak etməkdən geri qalmaq istəmədiyini özləri də sonra etiraf etmişdilər.

Elə bu zaman həmin mahalın ispravniki¹ öz komandası ilə birlikdə buradan keçirdi. O, bu əhvalatın müəyyən dərəcə şahidi oldu. Müqə-sirləri, yəni kəndin yarısını həbs edərək, istintaq aparmağa başladı, bu istintaq tədricən cinayət palatasına çatdı. Məsələ çox aydın surətdə müəyyən edilmişdi; müqəssirlər hər şeyi boynuna alır, özlərini təmizə çıxarmaq üçün birçə onu deyirdilər ki, ağaları onlara çox zülm edirdi; bu da bütün quberniyada bəlli idi. Başında durduğum vəzifəyə görə belə bir işə mən qəti hökm verməli idim, yəni müqəssirləri ölüm cəza-sına məhkum etməli və cəzanı ticarət cəzası² ilə və həmişəlik sür-günlə əvəz etməli idim.

Bu işə baxarkən cinayətkarları təqsirləndirmək üçün kifayət qədər inandırıcı səbəb tapa bilmirdim. Öz ağasını öldürmüş kəndlilər, qatil hesab edilirdilər. Lakin bu qətl məcburiyyət qarşısında edilməmişdi-mi? Bunun səbəbi öldürülmüş asessorun özü deyildimi? Hesabda,

¹ Qəza polis rəisi

² Ticarət edam cəzası – Camaat qarşısında qırmancla verilən cəza (bu cəza adətən ticarət meydanlarında verilirdi). Cəza verilən adamı közərdilmiş demirle dam-galayır, burun deşiklərini cırır, özünü də müddətsiz, əbədi olaraq, Sibirə, katorqaya sürgün edirdilər.

verilən iki ədəddən mütləq üçüncü bir ədəd alındığı kimi, bu hadisədə də belə nəticə zəruri idi. Qatillərin günahsız olması mənim üçün hesab elmi kimi aydın idi. Yol gedirkən bir cinayətkar mənə hücum edərək başımın üstünü əlində xəncər kəsib məni o xəncərlə öldürmək istədikdə, mən onun cinayətinin qarşısını alıb, nəfəsini kəsib ayaqlarımın altına sal-sam qatilmə hesab edilməliyəm? Əsrimizin öz ləyaqətinə görə nifrət qazanmış olan davakarı məndən intiqam almaq fikrinə düşsə və mənim-lə gizli bir yerdə qarşılaşıb, qılıncını çəkərək mənə hücum etsə, məni həyatdan məhrum etsə və ya heç olmasa yaralasa, mən özümü müdafiə etmək üçün qılıncımı çəkib cəmiyyəti narahat edən bir üzvündən xilas etsəm müqəssirmi sayılacağam? Mən canımı qurtarmaq üçün belə bir iş etsəm, bu iş mənim həlakımın qarşısını alsın, bu cür hərəkət məni ömürlük olaraq acınacaqlı bir vəziyyətə düşməkdən xilas etsə, bu cür tədbiri cəmiyyət üzvünün toxunulmazlığını təhqir edən bir hərəkət saymaq olarmı?

Bu cür fikirlərə qər q olduğum halda, belə bir işi tədqiq edirkən nə kimi dəruni həyəcanlar keçirdiyimi özün təsəvvür edə bilərsiniz. Mən öz fikrimi adi bir səmimiyyətlə açıb məhkəmə üzvlərinə söylədim. Hamısı bir səsle mənə qəti etiraz etdilər. Məndəki mərhəmət və insanpərvərlik hisslərini onlar cinayəti müdafiə etmək adlandırdılar; qətlə həvələndirməkdə məni töhmətləndirdilər, məni qatillərlə əlbir olmaqda ittiham etdilər. Onların fikrincə, mənim zərərli fikirlərim yayılırsa, insan evində də arxayın ola bilməz. Onlar mənə deyirdilər: bun-dan sonra dvoryanın kənddə yaşaya bilərmə? Onun əmrlərinin yerinə yetiriləcəyinə arxayın ola bilərmə? Öz ağalarının sözündən çıxanlar, hələ dəhə bətəri – onu öldürənlər günahsız hesab ediləcək olarlarsa, tabelik aradan qalxar, ailə münasibəti pozular, cəmiyyətin aşağı sülk-lərinə mənsub olanlar arasında intizamsızlıq törəyər. Əkinçilik ölüb gedər, onun istehsal alətləri dağıdılar, tarlalar boş qalar və onları əlaq otu basar; başsız qalan kəndlilər tənbelləşər, müftəxorluğa öyrəşər və hərəsi bir yana dağılar. Şəhərlər ağır dağıntıya məruz qalar. Vətən-daşlar sənətkarlıqdan üz döndərər, əl işi dəbdən düşər və getdikcə zəifləşər, ticarətin kökü kəsilər, sərvətin yerini rəzil yoxsulluq tutar, gözəl binalar köhnəlib xarab olar, qanunlar əhəmiyyətini və qüvvəsini itirər. Bu zaman cəmiyyətin əzəmətli binası uçub dağılmağa və parça-lanmağa başlar, beləliklə də məhv olub gedər; hazırda cəmiyyətin istinadgahı, dayağı və ümidi olan çar səltənəti sarsıyıb dağılar; o zaman

xalqların hökmdarı sadə bir vətəndaş hesab edilir, cəmiyyətin axırı çatmış olar. Mənim əməkdaşlarım, cəhənnəm təsvirinə layiq bu mən-zərəni, əhvalatdan xəbərdar olanlar arasında, hər yerdə yaymağa baş-ladılar.

Onlar deyirdilər:

– Kəndlilərin adam öldürməsini müdafiə etmək bizim sədrimizin cinsində vardır. Bir ondan soruşun görək, onun keçmişi kimdir? Səhv etmiriksə, onun özü də cavanlıqında xışdan yapışanlardan olmuşdur. Bu, təzə adam olub araya çıxan dvoryancıqların kəndlilər üzərində təbii dvoryan hakimiyyətinə dair çox qəribə təsəvvürləri vardır. Əgər məsələ ondan asılı olsaydı, bizcə, o öz keçmişini bizimki ilə bəra-bərləşdirmək üçün hamımızı uydurma dvoryanlar cərgəsinə qatardı.

Mənim əməkdaşlarım bu kimi sözlərlə məni təhqir etməyə və bütün cəmiyyət arasında hörmətdən salmağa cəhd edirdilər. Bununla da kifayətlənməyib deyirdilər ki, qatilləri katorqaya göndərməklə onun kəndliləri əldən getməsin deyə, öldürülmüş əsassorun arvadı mənə rüşvət vermişdir, hər şeydən artıq, mənim ümumiyyətlə, dvoryanları təhqir edən qəribə və zərərli rəylərimin əsl səbəbi də budur. Bu sarsaqlar belə düşünürdülər ki, onların istehzaları mənə toxunacaqdır, iftiraları məni təhqir edəcəkdir, mənim pak və təmiz niyyətimin yalançılıq kimi qələmə verilməsi məni öz fikirlərimdən daşıdıracaqdır! Onlar mənim üreyimdən xəbərsiz idilər. Onlar bilmirdilər ki, mən öz mühakiməm qarşısında daima cürətlə dayanmı-şam, öz saf vicdanım qarşısında üzüm qızarmamışdır.

Mənim rüşvətخورluğumu onunla əsaslandırırtdılar ki, əsassorun arvadı, özü dediyi kimi, ərinin qisasını almaq istəmir, şəxsi mənfəətini güdür və öz ərinin qaydalarına əməl edərək kəndliləri cəzadan azad etmək istəyirdi ki, malikanəsindən məhrum olmasın; əsassorun arvadı belə bir xahişlə mənim yanıma gəlmişdi. Onun ərinin öldürənlərin ba-ğışlanması məsələsində mən onunla razı idim; lakin bu razılığı əmələ gətirən hissələr bir-birindən tamamilə fərqli idi. O məni inandırmağa çalışırdı ki, kəndliləri özü lazımınca cəzalandırar; mən isə onu inan-dırırdım ki, onun ərinin öldürənlərə bəraət qazandırdığından sonra, onları bir daha o dərəcəyə gətirib çıxarmaq lazım deyil ki, onlar yenə də belə bir hadisəyə yol versinlər və nahaq yerə cinayətkar adlandırılınsınlar.

Çox keçmədən mənim bu iş haqqındakı rəyim canişinə çatdırıldı, ona demişdilər ki, mən öz yoldaşlarımı öz fikrimə şərik etməyə çalışmışam

və onlar da öz mühakimələrində tərəddüd etməyə başlamışlar, buna da kömək edən, guya, mənim möhkəm və inandırıcı dəlillərim deyil, əsassor arvadının pulları olmuşdur. Canişinin özü kəndlilər üzərində mübahisəsiz hakimiyyət ruhunda tərbiyə olunduğu üçün o, mənim dəlillərimlə razılaşa bilməzdi, bu işdə mənim yürütdüyüm mühakimələrin, müxtəlif səbəblər üzündən də olsa, üstün mövqə tut-mağa başladığını görüncə hiddətləndi. O, mənimlə işləyən məhkəmə üzvlərini yanına çağırırdı, onları dilə tutur, belə mühakimələrin iy-rəncliyini onlara təsvir edir, bu fikirlərin ali hakimiyyət qanunlarını pozaraq onu təhqir edə biləcəyi rəyini irəli sürürdü; qanuna əməl edən-lərə mükafat vəd edirdi, buna tabe olmayanları cəza ilə hədələyirdi; çox keçmədən, nə düzgün düşüncəyə, nə də möhkəm iradəyə malik olan bu zəif məhkəmə üzvlərini əvvəlki fikirlərinə qaytarır. Mən onlardakı dəyişikliyi görürkən təəccüb etmədim, çünki bu hal onlarda əvvəllər də baş verirdi. Hakimiyyətin təhdidindən qorxmaq, onun xoş danışıqına şadlanmaq zəif iradəli, qorxaq və rəzil adamlara xas olan cəhətlərdir.

Canişinimiz, yoldaşlarımın fikrini dəyişdirdikdən sonra məni də fikrimdən daşıdırmaq xəyalında idi. Bu məqsədlə o, bir gün səhər çağı məni öz yanına çağırırdı. Bayram günü idi. O məni çağırtdır-mağa məcbur idi, çünki mən, vəzifəcə tabe olanlar, özləri üçün iftixar, zəruri yaltaqlıq, müdrək adamlar isə iyrenc və boşəriyyət üçün abırsızlıq hesab etdikləri ağılsız təzim üçün canişinin yanına getmez-dim. O, qəsdən evində çoxlu adam toplanmış olduğu təntənəli günü təyin etmişdi; o, öz sözünü demək üçün qəsdən adam çox olan vaxtı seçmişdi və ümid edirdi ki, bununla məni daha yaxşı inandırar. O, belə düşünürdü ki, mən ya qorxaqlıq edəcək, ya da iradə zəifliyi göstərəcəyəm. O, öz sözlərlə hər iki cəhətdən mənə təsir göstərmək istədi. Mən onu natiqliyə ruhlandırın lovğalığının, öz hakimiyyətinə güvənməsinin, özünü alim və zəka sahibi hesab etməsinin hamısını sənə danışmağı lazım bilmirəm. Mən onun lovğalığına etinasızlıq və səbirlə, hakimiyyətinə mətinliyimlə, dəlillərinə dəlillərlə cavab verir və uzun müddət soyuqqanlıqla danışırdım. Lakin nəhayət, həyəcan-lanmış qəlbim artıq tab gətirə bilmədi. Mən, onun qarşısındakıların yal-taqlığını gördükcə, dilim daha da coşurdu. Nəhayət, mən uca və möhkəm səslə dedim:

Dünyada doğulmuşların hamısı bərabərdir. Hamının eyni əzası, hamı-nun əqli, iradəsi vardır. Demək, insan cəmiyyətə olan münasibətindən

asılı olmayaraq, öz əməlinə heç kəsə tabe olmayan bir varlıqdır. Lakin o, öz əməllərinə hədd qoyur, hər şeydə vahid iradəyə tabe olmağa razı olmur, özü kimisinin əmrlərinə tabe olur, bir sözlə, vətəndaş olur. O, öz arzularını hansı qəbahətə görə cilovlayır? Hakimiyyətə nə üçün tabe olur? Öz iradəsini icra etməkdə sərbəst ikən onun qarşısına nə üçün sədd çəkir?

Ağıl deyər ki, öz mənfəəti üçün; daxili hissiyyat deyər ki, öz mənfəəti üçün; müdrik qanun deyər ki, öz mənfəəti üçün. Demək, özünün vətəndaş olmasından fayda görmədiyi yerdə o, vətəndaş deyildir. Demək, onu vətəndaşlıq adı faydasından məhrum etmək istəyən adam, onun düşmənidir. O, öz düşməindən müdafiə olunmaq və qisas almaq üçün qanuna müraciət edir. Qanunun onu müdafiə etməyə gücü çatmırsa və ya müdafiə etmək istəmirsə, yaxud hökumət ani üz vermiş bir bədbəxtlik zamanı ona kömək edə bilmərsə, o zaman vətəndaş öz təbii müdafiə, mühafizə və yaşamaq hüququndan istifadə edir. Zira vətəndaş, vətəndaş olmaqla adamlığı itirmir: öz təbiətinə görə insanın ən birinci vəzifəsi şəxsi mühafizəsini, müdafiəsini və yaşamaq hüququnu təmin etməkdən ibarətdir. Kəndlilər tərəfindən öldürülmüş əsassız öz vəhşiliyi ilə onların vətəndaşlıq hüququnu pozmuşdur. O, öz oğlanlarının zorakılığına havadarlıq edirkən, adaxlıların ruhi əzabına təhqiri də əlavə edərək, öz dəhşətli aqalığına müqavimət göstərildiyini gördüyü halda edama doğru hərəkət edirkən, vətəndaşı qoruyan qanun onlardan uzaqda olmuş və öz gücünü göstərə bilməmişdir; vəziyyət belə ikən təbii qanun baş qaldırmış və təhqirə məruz qalmış vətəndaşın, müsbət qanunlara görə, ayrılmaz hüququ gerçək olmuşdur. Buna görə də yırtıcı əsassız öldürmüş kəndlilər qanuna görə mütəhəmmis edilə bilməzlər. Derrakəmin dəlillərinə əsaslanan qəlbim onlara bəraət qazandırır, əsassızın ölümü cəbri də olmuş olsa, haqlı və düzgündür. Qoy kimsə siyasət tədbirində, ictimai asayişdə, qəzəblə məhv edilmiş əsassızın qatillərini edama məhkum etmək üçün dəlil axtarmağa cəhd etməsin. Allah-taalanın məsləhətinə görə vətəndaş nə vəziyyətdə doğulmuş olsa da, o bir insandır və həmişə insan olaraq qalacaqdır; madam ki, insandır, bol nemət mənbəyi olan təbii hüquq da heç bir zaman tükənməyəcəkdir; onun təbii və qanuni hüququna təcavüz etməyə cürət göstərən adam cinayətkardır. Vətəndaşlıq qanunu cinayətkarı cəzalandırmazsa, vay onun halına. O, öz vətəndaşları arasında nifrət qazanacaq və gücü çatan hər bir adam ondan etmiş olduğu təhqirin qisasını alacaqdır.

Mən susdum. Cənabın mənə bir kəlmə söz demədi; yerə tikilmiş gözlərini hərdən bir qaldırıb mənə baxırdı; mən görürdüm ki, onun baxışlarında acizlikdən doğan qəzəb, hiddət və amansız intiqam əlamətləri vardır. Hamı sükutda idi və gözləyirdi ki, bütün hüquqları təhqir etmiş olduğum üçün mənə həbs edəcəklər. Arabir hansı yaltağınsa qəzəbli donqultusu eşidilirdi. Hamı məndən üz döndərdi. Sanki mənim yanımdakıları dəhşət götürmüşdü. Onlar ölüm saçan böyük bir bələdan qorxurmuş kimi, yavaş-yavaş məndən uzaqlaşdılar. Lovğahqla rəzil alçaqlığın bu dərəcədə bir-birilə qarışmış mənzərəsindən usanaraq, mən bu yaltaqlar yığınağından çıxıb getdim.

Ürəyimdə bəraət qazandırdığım günahsız qatilləri xilas etmək üçün bir yol tapmadığımdan, mən nə onların edamının iştirakçısı, nə də bu edamın şahidi olmaq istədim; istefa üçün ərizə verdim, istefa verildikdən sonra indi də kəndlilərin acınacaqlı halına yanır və ürək sıxıntımı rəf etmək üçün dostlarımın yanına gedirəm. – Bunu deyərək məndən ayrıldı, hər ikimiz öz yolumuza davam etdik.

Mənim bugünkü səyahətim uğursuz oldu; atlar artıq olduğu üçün onları tez-tez dəyişmək lazım gəlirdi; nəhayət bir təkərdən enirəkən kibitkənin oxu sındı, mən yolda qaldım. Mən piyada getməyə adət etmişəm. Əlimə kiçik bir ağac alaraq poçt stansiyasına tərəf getməyə başladım. Lakin baş yolda gəzişmək Peterburq əhli üçün çox da xoş gələn bir şey deyildir; Yay bağında və ya Babada¹ gəzməyə bənzəmir; çox keçmədi ki, mən yoruldu və oturub dincəlməyə məcbur oldum.

Daşın üstündə əyləşərək qumun üzərində müxtəlif əyri-üyrü şəkillər çəkirdim, başımdan cürbəcür fikirlər keçirdi; yanımdan bir kalyaska sürətlə keçdi. Kalyaskadakı adam məni görcək, kalyaskanı saxlatdı; bu adam mənim tanışım idi.

– Burada nə edirsən? – deyərək məndən soruşdu.

– Fikirləşirəm. Fikirləşməyə də vaxtım çoxdur; kibitkənin oxu sınıbdır. Təzə nə xəbər var?

– Köhnə hamam, köhnə tas. Hə!.. Təzə xəbər var, Durindin evlənmişdir.

– Ola bilməz. Onun ki, həftədə yaxın yaşı var.

– Elədir ki, var. Al, sənə məktub var... Boş vaxtında oxuyarsan; mən tələsməliyəm. İcazənə; – biz ayrıldıq.

¹ Peterburqun yaxınlığında dvoryan Narışkinin bağdır.

Məktub dostumdan idi. Hər cür yenilik maraqlısı olan dostum mənə söz vermişdi ki, yeni xəbərləri mənə bildirsən; verdiyi vədə əməl etmişdi. Bu arada kibitkama yeni bir ox saldılar; bu ox, xoşbəxtlikdən, ehtiyat üçün kibitkamanın içində var imiş. Yol gedirkən məktubu oxuyurdum:

Peterburq

Əziz dostum!

Bu günlər burada 78 yaşlı bir qoçaqla 62 yaşlı cavan qızın nikah mərasimi olmuşdur. Bu qocalıq vaxtındakı cütləşmənin səbəbini mən açıb deməsəm sən çətin başa düşsən. Qulaqlarını açsan, dostum, eşidərsən. Xanım Ş... – özünə görə pis pəhləvanlardan deyildir, 62 yaş var, 25 yaşlarından dul qalmışdır. Bir zaman, sıniq çıxmış bir tacirin arvadı olmuşdur; sir-sifətdən pis deyil; ərindən sonra yetim qalan və ərinin şeriklərinin nə dərəcədə daşürekli olduğunu bilən bu fəqir, təkbürlü verilən sədəqəyə möhtac qalmaq istəməyərək, öz əlinin əməyi ilə dolanmağı üstün tutmuşdur. Onun gənlik dövrünün gözəlliyi solana qədər həmişə işə keçir və həvəskarlardan xeyli qazanc əldə edirdi. Lakin çox keçmədən gözəlliyi solmağa, sevgi əyləncələri aradan qalxıb, cansızıcı tənhalıq dövrü başladığında, ağılı başına topladı, özünün köhnəlib işdən düşmüş qəşəngliyinə müştəri tapa bilmədiyini üçün başqalarının gözəlliyi ilə alver etməyə başladı; bu xanımlar gözəl olmasalar da təzə idilər. Bu yol ilə bir neçə min qazanaraq, o, iyrənc oğraşlar cəmiyyətindən canını şərəflə qurtarıb, həm özünün, həm də başqalarının namussuzluğu hesabına toplanmış pulları müamələ ilə borc verməyə başladı; zaman keçdi, onun köhnə peşəsi yaddan çıxdı, beləliklə, keçmişdə oğraşlıq edən bu qadın kefcillər cəmiyyətində zəruri bir vücut oldu. 62 il asudə ömür sürdükdən sonra ərə getmək xəyalına düşmüşdür. Onun bütün tanışları bu işə təəccüb edirlər. Yaxın rəfiqəsi N... onun yanına gəlir.

O, saçları ağarmış gəlinə müraciətlə deyir:

– Şayiə yayılmışdır, canım–ciyərim, deyirlər ki, sən ərə getmək fikrindəsən. Mən bilən, bu danışqlar yalandır. Yəqin ki, bu nağılı bir məsxərəçi uydurmuşdur.

Ş. Tamamilə doğrudur. Sabaha nişan günüdür, qonaqlığa sən də gəl.

N. Dəli olubsan, nədir. Deyəsən qoca vaxtında qanın oynamağa başlayıb; yoxsa ağzından süd iyi gələnin birisi sənə qoltuğuna sığınmaq istəyir?

Ş. Eh, ana can, nahaq yerə sən mənə cavanlar kimi yelbeyin hesab edirsən. Mən özümə yaraşan bir ərə gedirəm...

N. Onu başa düşürəm ki, sənə yaraşan olar. Axı, bilirsənmi ki, daha bizi sevən olmaz, sevsələr də pulumuza görə sevsələr.

Ş. Mən öz arvadına xəyanət edən kişiyyə getməyəm. Adaxlım məndən 16 yaş böyükdür.

N. Sən zarafat eləyirsən!

Ş. Sədəqədən düzdür; baron Durndin.

N. Belə şey ola bilməz.

Ş. Sabah, axşam vaxtı gəl; görərsən ki, mənə yalan danışmaqla aram yoxdur.

N. Lap elə sən deyən olsun, o ki, səni yox, sənə pulunu alır.

Ş. Kim ona pul verir? İlk gecəmdə mən ağılımı o qədər itirmərəm ki, bütün əmlakımı ona verim; o zamanlar çoxdan keçmişdir. İstəkli ər-ciyərimə, yanımda girov qoyulmuş və indiyə qədər başdan edə bilmədiyim qızıl tütün qutusu, gümüş toqqa və başqa zir-zibil şeyləri verəcəyəm. Mənim sevgili ərimin qazancı ancaq bu olacaq. Əgər o, nadinc yatandırsa, yataqdan qovaram.

N. Ona heç olmazsa tütün qutusu qismət olacaq, bəs bu işin sənə nə faydası olacaq?

Ş. Necə nə faydası, anam? İndiki zamanlarda yaxşı rütbə sahibi olmaq pis deyildir; rütbə olsa mənə: zati-alilər, bir az axmaqları isə əlahəzrət deyər müraciət edəcəklər, bir də ki, uzun qış gecələrində əyləşib heç olmazsa çöp oyunu oynamaq üçün adam olar. İndi isə həmişə tək-tənha oturmaq oluram; asqıranda xeyir olsun, deyəcək bir adam da yoxdur. Özümün ərimsə olsa, nə qədər zökəm tutsam da: əfiyyət olsun, gözümlün işığı, xeyir olsun, canım–gözüm – sözlərini eşidəcəyəm...

N. Salamət qal, anam.

Ş. Sabaha nişan, bir həftədən sonra toydur.

N. (Gedir).

Ş. (Asqırır). Olmaya qayıtmayacaqdır. Özümün ərimsə olsa, iş ayrı cür olar!

Təəccüblənmə, dostum! Həyatda hər şey çarx kimi fırlanır. Bu gün ağıllı bir şey dəbdirsə, sabah sarsaq şey dəb olacaqdır. Ümidvaram ki, sən özün də bir çox durındinlər görəcəksən. Sən görəcəyin durındinlər hər zaman evlənməklə fərqlənməsələr də, başqa bir şeylə fərqlənəcəklər. Durındinlərsiz isə dünya üç gün də yaşaya bilməz.

KRESTTSI

Kresttsıda mən bir atanın öz uşaqları ilə vidalaşmasının şahidi oldum; bu vidalaşma mənə çox mütəəssir etdi, çünki mən özüm də atayam və ola bilsin ki, mən də yaxın zamanlarda öz uşaqlarımla vidalaşmalı olacağam. Bədbəxt dvoryanlıq adı kimi mövhumat onları xidmət etməyə vadar edir. Təkcə bu ad bütün qanı son dərəcə coşdurur. Birə minlə mərc gəlmək olar ki, xidmətə gedən yüz dvoryan balasından 98 nəfəri əyyaş, ikisi isə qocaldıqda, yaxud, daha doğrusu, hələ qocalmamışdan kaftarlaşdıqda mərhəmətli adam olurlar. Başqaları rütbə qazanır, ya mal-mülk sahibi olur və ya onu israf edirlər və sairə... Mən bəzən böyük oğluma baxır və onun yaxın vaxtlarda xidmətə girəcəyini yaxud, başqa sözlə, quşun öz qəfəsindən uçacağını düşünürkən tüklerim biz-biz olur. Ona görə yox ki, xidmət özlüyündə onların əxlaqını pozur; ona görə ki, xidmətə əxlaqca yetkinləşən zaman başlamaq lazımdır.

Bəzi adam soruşa bilər ki, axı bu çoluq-çocuğu bu işə sövq edən kimdir? Kim? Onları kim qovub aparır? Bu iş hamının başında var. On yeddi yaşlı ştab-zabit; iyirmi yaşlı polkovnik; iyirmi yaşlı general, kammerger, senator, canişin, qoşun reisi. Hansı ata istəməz ki, onun uşaqları, kiçik yaşlı da olsa, məşhur rütbə sahibi, bunun nəticəsində isə sərvət, şərəf və ağıl sahibi olsun. Oğluma baxırkən mənə elə gəlir ki, o, xidmətə girmişdir, başiboşlarla, əxlaqsızlarla, qumarbazlarla, modabazlarla tanış olmuşdur. Təmiz geyinib bəzənməyi, kart oynamağı, qumarla güzəran keçirməyi, heç bir şey başa düşmədən hər şeydən danışmağı, arvadbazlığı və ya xanımlara dil töküüb yalan satmağı öyrənmişdir. Necə olursa taleyi gətirir, baxtı açılır, hələ saqqalı çıxmamış oğlum adlı-sanlı boyar olur. Belə xəyal edir ki, o, dünyada hamıdan ağıllıdır. Belə sərkərdə və ya qalabəyindən hansı ağıllı işi gözləmək olar?

Ey övladını seven ata, doğrusunu söyle; ey həqiqi vətəndaş! Söylə, öz oğlunu xidmətə buraxmaqdan başqa böyükdürməyi daha çox istəməzsənmi? Qəlbin acımazmı, sənə adlı-sanlı boyar olan oğlun, xidmət və ləyaqət göstərmək işinə nifrət edir, ona görə ki, onların nəsibi rütbə qazanmaq yolunda sürünməkdən, hiyləgərlik etməkdən ibarətdir. İstəkli oğlun xoş təbəssümlə, hər zaman öz boyar əllərilə deyil, öz sevimli əlatlarının pəncəsilə başqalarının malikanəsini, şərəfini

əlindən aldıqda, adamları zəhərləyib öldürdükdə, kəsib doğradıqda sən hönkürtü ilə ağlamazsanmı?

Mənə belə gəlirdi ki, kresttsılı dvoryanın əlli yaşı vardı. Onun açıq sarışın saçlarının arasında çətin seçilən seyrək ağ tükler görünürdü. Ondakı xoş sima onun ehtiraslara yad, sakit qəlbli adam olduğunu göstərirdi. Səfərdən doğan yayğısız məmnuniyyətin incə təbəssümü, onun yanağında, qadınları xeyli mələhətli edən kiçik batıqlar əmələ gətirmişdi; mən onun əyləmiş olduğu otağa girdikdə gözlərini iki oğluna tikmişdi. Onun baxışlarında, sağlam fikirli baxışlarında azacıq bir kədər əlaməti var idi; lakin mətinlik və ümid qığılcımları bu kədər əlamətlərini bir an içərisində yox edirdi. Onun qarşısında iki cavan oğlan durmuşdu; onların hər ikisi, demək olar ki, bir yaşda idi, hər ikisi bir ildə doğulmuşdu, lakin dərəcə və qəlblərinin inkişafı cəhətdən onlar bir-birindən fərqli idilər, çünki atanın məhəbbəti kiçik qardaşın əqli inkişafını sürətləndirir, qardaşlıq məhəbbəti isə böyük oğlunun elmi müvəffəqiyyətlərini məhdudlaşdırırdı. Onlardakı mühakimə dərəcəsi bərabər idi, həyat qaydalarını eyni dərəcədə bilirdilər, lakin fərasət və qəlbin istəkləri cəhətdən təbiət onları müxtəlif yaratmışdı. Böyük oğlunun qəti baxışları, tərəddüdsüz siması onun qorxmaz və işində qətiyyətli olduğunu göstərirdi. Kiçik oğlunun baxışları kəskin, siması mütərəddid və qərarlı idi. Lakin onların ahəngdar baxışları atasının xeyirxah məsləhətlərinin yaxşı təsir bağışlamasının həqiqi əlaməti idi. Onlar öz atalarına, qeyri-təbii, ürkək nəzərlərlə baxırdılar, lakin bu ürkəklik üzərlərində hakimiyyət və ya ağılıq hiss etmələrindən deyil, qarşıda duran ayrılıq kədərindən irəli gələn əlamət idi. Onların gözlərindən damcı-damcı yaş tökülürdü.

– Əzizlərim, biz bu gün ayrılıq, – deyərək, ata hönkürtü ilə ağlayan oğlanlarını qucaqlayıb bəzən basdı. – Mən bir neçə dəqiqə idi ki, qapının ağzında dayanıb bu mənzərəyə tamaşa edirdim; bu anda ata mənə müraciət edərək dedi:

– Sən şahid ol, rəhmdil səyahətçi, bütün dünya qarşısında şahid ol ki, məmləkətimizin amir adətərinə əməl etmək mənə üçün nə qədər ağırdır. Mən öz balalarını ata nəzarətindən uzaqlaşdırarkən yeganə məqsəd odur ki, onlar təcrübə əldə etsinlər, insanları onların əməllərilə tanısinlər və həyatın keşməkeşindən usanaraq, onu məmnuniyyətlə tərk etsinlər; qoy onlar təqib içərisində təsəlli, yoxsulluqda bir parça çörək tapsınlar. Bunun üçün də mən öz fikrimdə qalırım. Sən, ey kərim

allah, rəva görmə ki, mənim balalarım əyanlara möhtac olsunlar, rəva görmə ki, onlara təsəlli verən əyanlar olsun! Qoy onlara öz ürəkləri təsəlli versin; qoy onlara neməti onların öz şüuru versin.

– Əyləşin və əgər mənim dediklərim sizin ürəyinizə yatan olsa, sözlərimə qulaq asın. Bir daha təkrar edirəm ki, biz bu gün ayrılacağıq. Yanaqlarınıza tökülən göz yaşlarınıza misilsiz bir zövqlə tamaşa edərəm. Qoy mənim bu məsləhətim sizin qəlbinizdəki tərəddüdü silib qəlbinizi təqdis etsin, mən sizi xatırlayarkən ürəyiniz həyəcana gəlsin və mən sizdən uzaqda ikən bu hisslər sizi bəla və kədərdən qoruyan bir sipər olsun.

Sizi hətta, ananızın bətnindən ağuşuma qəbul edirkən, mən əsla istəməmişəm ki, sizə aid olan bir işi yerinə yetirməkdə kənar bir adam qeyrət göstərsin. Sizə qulluqçu əli əsla toxunmamışdır, heç bir zaman pulla tutulan tərbiyəçi sizin qəlbinizə və şüurunuzda toxunmamışdır. Mənim məhəbbətimin sayıq gözü gecə-gündüz sizin üstünüzdə olmuşdur ki, heç bir şey sizi incitməsin; sizi bu yaşa çatdırdığım üçün özümü xoşbəxt hesab edəyəm. Lakin təsəvvür etməyin ki, sizin qeydinizə qaldığım üçün sizdən təşəkkür gözləyir və ya sizin xatiriniz üçün etdiklərim qarşısında sizdən azacıq da olsa minnətdarlıq umuram. Özümün şəxsi mənfəətimə güdməklə sizin xeyrinizə olan işlərdə mən həmişə öz zövqümü nəzərdə tutmuşam. Deməli siz mənim hakimiyyətətim altında olduğunuzu fikrinizdən çıxarmalısınız. Siz mənə heç bir şeydə minnətdar deyilsiniz. Aramızda olan ittifaqın möhkəmliyini şüurumuzda axtarmadığım kimi, qanunlarda da heç axtarmaq istəməyəm. Bu ittifaq sizin qəlbinizdir! Vay o gününüze ki, bu ittifaqı unutmuş olarsınız! O adam ki, dostluğumuzun ittifaqını pozdu, mənim surətim onun qiymətli və əziz duyğularını məhv edəcək və ittifaqımıza qayıdıncayadək ona dözülməz cəza verəcəkdir. Sizə bir çaha deyirəm ki, siz mənə heç nə borclu deyilsiniz. Siz mənə bir səyahətçi və qərrib adam kimi baxın, qəlbinizdə mənə qarşı incə bir məhəbbət duyğusu hiss etsəniz, dost qalaraq, dünyada ən böyük bir xoşbəxtlik içində yaşayarıq. Əgər qəlbinizdə bu duyğu və hisslər olmazsa, onda biz birbirimizi elə unudaq ki, elə bil dünyaya heç gəlməmişik. Sən, ey kərim allah, o günü bizə göstərmə, o günü göstərinçə mənə ölüm göndər! Siz mənə nə bəsləndiyiniz üçün, nə tərbiyəyiniz üçün, nə də, hətta doğulmanız üçün minnətdar deyilsiniz.

– Doğulmanız üçün mü? – Siz bu işdə iştirak etmişsinizmi? Doğulacağınızı sizdən xəbər almışdılar mı? Sizin doğuluşunuz xeyrinizəmi,

yoxsə zərərinizəmi olmuşdur? Oğul törədən ata-ana, onun heyətdə xoşbəxt və ya başibəlalı olacağını əvvəlcədən bildirdilərmə? Kim deyə bilər ki, evlənikən irs və nəsil haqqında düşünmüşdür; belə bir niyyəti olmuşsa da, bunu nəslin xoşbəxtliyi xatirənəmi, və ya öz adının baqi qalması xatirənə etmişdir? Tanımadığım və onun nə olduğunu bilmədiyim bir adama yaxşılığı necə arzu edə bilərəm? Məchulluq içərisinə alınmış qeyri-müəyyən bir arzu yaxşılıq adlana bilərmə?

Evlənmək niyyətinin özü doğuluşun səbəbini göstərir. Məni ananızın gözəlliyindən artıq onun mərhəmətli qəlbi cəlb etmişdi, mən qarşılıqlı sevgi, həqiqi məhəbbət qazanmaq üçün düzgün hərəkət etmişəm. Mən sizin ananızı özümə ərvad etdim. Bizim sevgimizə hansı arzular səbəb oldu? Qarşılıqlı zövq; şəhvət zövqü və ruhani zövq. Təbiətin bəxş etdiyi zövqdən həzz alarkən biz sizi düşünmürdük. Sizin anadan olmanız bizi sevindirdi, lakin bu sevincimiz sizə aid deyildi. Övladımızın doğulması bizi məğrur etdi; sizin doğulmağınız yeni və təsirli bir ittifaq, qəlblərin yaxınlığını möhkəmləndirən bir ittifaq idi. Bu ittifaq ata-anaların öz oğullarına qarşı ibtidai məhəbbətlərinin mənbəyidir; bu ittifaq, adətlə, şəxsi hakimiyyət duyğusu ilə, atanı sevindirən oğul tərifi ilə möhkəmlənir.

Sizin ananız da mən fikirdə idi; o da deyirdi ki, siz doğulmağınız üçün kimsəyə minnətdar deyilsiniz. O sizi öz bətnində gəzdirdiyinə görə sizin qarşınıza iftixar etmirdi. O sizi öz qanı ilə bəslədiyi halda sizdən heç bir təmənnaı yox idi; zahırlıq ağrıları üçün heç bir qədərbilməz və süd verdiyi vaxtların can sıxıntısı üçün heç bir ehtiram tələb etmirdi. O sizdə də özünü kimi gözəl ürək tərbiyə etməyə çalışır və qəlbinizdə minnətdarlıq hissi deyil, borc və ya qul itaətkarlığı deyil, dostluq hisslərini tərbiyə etmək istəyirdi. Tale ona bu işdə yar olmadı, o öz tərbiyəsinin nəticəsini görə bilmədi. O bizi tərək edirkən ruhen möhkəm idisə də lakin sizin uşaqlığınızı və mənim məhəbbətimi gördükçə, ölmək istəmərdi. Biz özümüzü ona oxşatsaq, onun ölümünü o qədər də hiss etmərik. Ona qovuşanadək o bizimlə yaşayar. Başa düşürmüsünüz ki, mənim sizinlə bu nəvazişli söhbətim, sizi doğan ana haqqında söhbətdir. Onu yadıma salanda bizə elə gəlir ki, onun ruhu bizimlə söhbət edir, bizim yanımızda olur, bizim gözüümüz önündə canlanır, təsəvvürümüzde təcəssüm edir, bizimlə yaşayır. – Bu sözləri deyən ata davam gətirə bilməyib, qəlbinə sıxan göz yaşlarını silməyə başladı.

– Siz doğulmanız üçün mənə nə qədər az minnətdarsınızsa, bəslənməyiniz üçün də o qədər az minnətdarsınız. Mən qərrib bir adamı

qonaq edəndə, quş balalarına dən verəndə, sağ əlimi yalayan bir iti yemləyəndə, bunu onların xatirinə edirəm? Mən bu işlərdən ya zövq alıram, ya şad oluram və ya faydalanıram. Elə uşaqları da bu niyyətlə bəsləyirlər. Siz dünyaya gələrək, içərisində yaşadığınız cəmiyyətin vətəndaşı oldunuz. Sizi bəsləmək mənim borcum idi; çünki sizin vaxtsız ölümünüze yol versəydim, qatil olardım. Mən bir çoxlarından fərqli olaraq, sizi bəsləməkdə çox qeyrət göstərmişəm, ancaq qəlbimin hissələrinə tabe olmuşam. Mənim ixtiyarım buna çata bilərdi ki, ya çalışıb sizi bəsləyim, ya da bu işə etinasızlıq göstərim; ya sizi hiif edim, yaxud ömrünüzü çürüdü; ya sizi sağ saxlayım, ya da vaxtsız ölməyiniz üçün şərait yaradım bunlar aydın sübut edir ki, siz, sağ qalmağınız üçün mənə minnətdar deyilsiniz. Mənim etinasızlığım nəticəsində, bir çox başqaları kimi ölmüş olsaydınız, qanun məni məsuliyətə ala bilməyəcəkdi.

Lakin deyə bilərlər ki, siz təhsil və tərbiyə üçün mənə borclusunuz. Mən sizin xoşbəxtliyinizə çalışırken öz şəxsi faydamı güdmürdüm mü? Sizin yaxşı tərbiyə və əxlaqınızın, şüurunuzun, biliyinizin, məharətinizin tərii, günəşin şüaları güzgüdə əks edən kimi, mənə aiddir. Sizi tərifləsələr, məni tərifləmiş olurlar. Siz pis yola getmiş olsaydınız, təhsildən bənəsib olub, kütbeyin qalsaydınız, kinli, rəzil, hissiz adamlar olsaydınız, bundan mənə nə xeyir olardı? Sizin pis yola getməyiniz məni əzaba salmaqla bərabər, bəlkə də sizin əməllərinizin qurbanı da ola bilərdim. Lakin indi sizi özümdən ayırırken ürəyim arxayındır; ağılınız başınızdadır, ürəyiniz möhkəmdir və mən də sizin qəlbinizdə yaşayıram. Ey mənim dostlarım, ürəkdən sevdiyim oğullarım! Sizi dünyaya gətirərkən mən boynuma bir çox vəzifə götürmüşdüm, lakin siz mənə heç bir şeylə borclu deyilsiniz; mənə sizin dostluq və məhəbbətiniz lazımdır; əgər siz bunu mənə versəniz ömrümün axırına qədər xoşbəxt olaram və sizi əbədi olaraq tərək edib gedərkən heç bir dərdim olmaz, çünki mən inanaram ki, sizin xatirinizdə yaşayacağam.

Mən sizi tərbiyə etməkdə öz borcumu yerinə yetirmişəmsə, bəs sizi nə üçün başqa cür deyil məhz bu cür tərbiyə etmişəm və sizə nə üçün başqa cür yox, belə bir bilik vermişəm; indi mən sizin tərbiyənin əhvalatını danışaram və mənim sizin haqqınızda etdiyim əməllərin səbəbini bilərsiniz.

Kiçik yaşlarınızdan məcburiyyət nə olduğunu siz bilməmişsiniz. Sizin bütün hərəkətlərinizdə mənim idarəedicisi əlim iştirak etmişsə də,

onun istiqamətini siz əsla hiss etməmişsiniz. Sizin hərəkətlərinizi mən qabaqcadan bilib qarşısını almışam; mən istəməmişəm ki, qorxaqlıq və ya itaətkarlıqla boyun əymənin ağır əli azacıq da olsa sizə təsir göstərsin. Buna görə də sizin ruhunuz ağılsız əmri qəbul etmir, dostluq məsləhətini mülayimliklə qəbul edir. Lakin siz uşaq olduğunuz üçün təsadüfi bir hadisə nəticəsində, özünüz də dərk etmədən mənim müəyyən etdiyim yoldan çıxdığınızı gördükdə, mən sizin hərəkətinizi dayandırır və ya daha doğrusu, bəndləri uçurub dağıdan sel, mahir bir əlin köməyi ilə öz sahillərinə qaytarıldığı kimi, mən də sizi duyulmadan əvvəlki yolunuza qaytarırdım.

Təbiət və havanın müsaid olmamasından sizi qorumaq işində, sanki çox da şey etmədiyim zaman, qorxaqlıq şəfqəti göstərməmişəm. Sizin faydanıza olaraq istəmişəm ki, bədəniniz bir anlığa da olsa keçici ağrı ilə incisin ki, böyüyüb yaşa dolurkən şişman olmayasınız. Bundan ötrü də siz çox zaman ayaqyalın, başı açıq gəzirdiniz; toza, palçıqla bulanaraq skamya və ya daşın üstündə uzanıb dincəldiniz. Mən sizi zərərli yemək və içməkdən çəkəndirmək üçün də az çalışmamışam. Bizim sərf etdiyimiz əmək naharımızın ən yaxşı yavanlığı olmuşdur. Yadımdadır, evə qayıtmağa yol tapa bilməyərək naməlum bir kənddə necə ləzzətlə nahar etdik. O zaman çovdar çörəyi ilə kəndli kvası bizə nə qədər də xoş gəlirdi!

Gözəl yerləşə malik olmadığımıza, adət və modanın tələb etdiyi kimi deyil, canınızın rahatlığına uyğun duruşunuza, geyimdə zövqsüzlük göstərməyinizə, saçlarınız bərbər əli ilə deyil, təbiətin əli ilə qırıldığına görə bəzən istehza ediləcəyiniz üçün məndən narazılıq etməyin. Yığıncaqlarda səliqəsizlik etsəniz, xüsusilə, qadınlarmın gözəlliyini tərifləyə bilmədiyiniz üçün məndən narazı olmayın; lakin yadınızda saxlayın ki, siz cəld yüyürür, üzməkdə yorulmaq bilmirsiniz, gücənmədən ağır şeylər qaldırırsınız, xışdan yapışmağı, lək qazımağı bacarırsınız; yaxşı at sürür, tufəng atırsınız. Oyunbazlar kimi atılıb düşməyi bacarmadığınız sizi kədərləndirməsin. Onu bilin ki, yaxşı rəqs etməkdə heç bir əzəmət yoxdur; bir zaman belə bir şeyə tamaşa edərkən valeh olsanız, bunun kökünü şəhvətdə axtarın, burada başqa heç bir səbəb ola bilməz. Lakin siz heyvanları və cansız cisimləri təsvir etməyi, təbiətin tacidarı olan insanı təsvir etməyi bacarırsınız. Nəqqaşlıqdan yalnız hissələriniz deyil, əqliniz də həqiqi zövq alar. Mən sizə musiqini onun üçün öyrətməmişəm ki, titrəyən tellər əsəblərinizi oxşayaraq mürgüleyən qəlbinizi oyatsın; çünki musiqi insanın daxili

aləmini hərəkətə gətirirək, bizi mərhəmətli olmağa öyrədir. Mən sizə qılınc vurmaq kimi barbar sənətini də öyrətmişəm. Lakin bu məharət qoy sizdə şəxsi həyatınızın təhlükəsizliyini tələb etməyincə aşkara çıxmasın. Bu məharət, əminəm ki, sizi həyasızlığa sövq etməyəcək, zira siz ruhən möhkəmsiniz və əgər eşşək sizə təpik atsa və ya donuz öz murdar burnunu sizə toxundursa, bunu özünüz üçün təhqir hesab etməzsiniz. Hər kəsə istəsəniz cürətlə deyə bilərsiniz ki, siz inək sağa bilirsiniz, şorba və aş bişirmək əlinizdən gəlir, yaxud ətə elə bişirir və ya qızardırırsınız ki, dadı adamın damağından getmir. Əlindən iş gələn bir adam, başqasına iş gördürməyi bacaran bir adam, işi yerinə yetirməyin çətinliyini bildiyi üçün nöqsanlara qarşı çox da tələbkar olmaz.

Uşaqlıq və gənclik dövrünüzdə mən sizin şüurunuzu hazır düşüncələr və yad fikirlərlə doldurmamış, hafizənizi artıq şeylərlə məşğul etməmişəm. Lakin bilik yollarını sizə göstərmişəm, öz ağılnızın qüvvəsini hiss etməyə başlayandan bəri qarşınızda açılmış yolla özünüz irəliləməkdəsiniz. Sizin biliyiniz ona görə çox möhkəmdir ki, siz o biliyi, məsəllərdə deyilən həzrət Yaqubun qecələsi kimi özberləməmişsiniz. Bu qaydaya əməl edərək, şüurunuz lazımı dərəcədə inkişaf etməmiş, mən sizə allah-taala haqqında bir məlumat vermədiyim kimi, vəhydən də heç bir məlumat verməmişəm. Zira şüurca inkişaf etməzdən əvvəl əldə etdiyiniz bilik xurafata çevrilir və mühakimənizə mane olardı. Düşüncəli mühakimələr yürütməyə başladığınızı gördükdə mən sizə allahı tanımaq haqqında bir sıra məlumat verdim; bütün qəlbimlə inanıram ki, ürəklərinizdəki idrak məşəli xurafatla yanmayacaq, onların özü alışıb yanmaq üçün ilk oda doğru yüksələcəklər. Bu cür təmiz və saf qəlbi görmək kərim allah üçün daha xoşdur. Mən o zaman sizə vəhy qanunu haqqında da məlumat verirdikən, onun bir çoxları tərəfindən təkzib edildiyini də sizdən gizlətmədim. Zira istədim ki, südlə ödü (xeyirlə şərin, acı ilə şirin) fərqi siz özünüz seçə bilərsiniz, həm də təsəlli mənbəyini ürəklə qəbul etdiyinizi görünce fərəhləndim.

Sizə, elmlərdən məlumat verirdikən, xarici dilləri də öyrətməklə, sizi müxtəlif xalqlara bələd etdim. Lakin hər şeydən əvvəl mən səy etmişəm ki, siz öz dilinizi öyrənsiniz və öz dilinizdə oxuyub yazmağı, fikrinizi çətinlik çəkib tərləmədən səlissə ifadə etməyi bacarasınız. İngilis, sonra da latın dillərini başqa dillərdən çox öyrətməyə çalışdım. Çünki çevik azadlıq ruhu nitq şəklini alırken idrakınızı bütün hər bir idarəetmə işlərində zəruri olan möhkəm məfhumlara alışdırır.

Mən elm yollarında öz ağılnızla istiqamət müəyyən etmək imkanı verməklə bərabər, əxlaqınıza da həmişə böyük diqqət vermişəm. Sizdə baş verən ani qəzəbi söndürməyə çalışaraq, intiqam hissi törədən uzun müddətli qəzəbi əqlinizin mühakiməsinə buraxmışam. İntiqam!.. Qəlbiniz bu sözdən iyirənir. Siz təbiətən həssas məxluqsunuz, yalnız öz sağlamlığınıza çalışaraq, təhqir üçün intiqam almaq meylinə etinasız olmuşsunuz.

İndi o zaman gəlib yetişmişdir ki, hissələriniz ehtiras təkamülü dərəcəsinə çatmışsa da, hiss törədən səbəbləri anlamaq təkamülünə qədər yüksəlməmişdir və hər cür xarici təsirdən həyəcana gəlir, daxili aləminizdə qorxulu bir dalğa əmələ gətirir. İndi artıq gəlib elə bir vaxta çatmışsınız ki, necə deyirlər, bir işi edib-ətməməyi dərəcə özü müəyyən edir; daha doğrusu, bu vaxta qədər sarsıntı nə olduğunu bilməyən uşaqlıq dövrünün cilovladığı hissələr hərəkətə gəlir və ya həyat şirəsi ilə dolmuş gənclik camı aşırıb daşanda, öz meylinə uyğun yol axtarmağa başlayır. Mən bu vaxta qədər qoymamışam ki, yanlış hissələr sizə təsir göstərsin, lakin ehtiras nəşəsinin mötədil yolundan azmağın fəlakətli nəticələrini pərdə altına almamışam və sizdən gizli saxlamamışam. Siz ehtiras düşkünlüyünün nə dərəcədə zərərli olmasının şahidi olmuşsunuz və bundan iyrenmişsiniz; öz təbii cərəyanının sahilələrindən kənara çıxmış şiddətli ehtiras həyəcanlarının şahidi olmuş, onların fəlakətli və məhvəddici nəticələrini dərk etmiş və bundan dəhşətə gəlmişsiniz. Mənim təcrübəli olmağım yeni bir qalxan kimi başınızın üstə fırlanıb sizi əyri yollardan qorumuşdur. İndi siz özünüz-özünü rəhbər olacaqsınız, mənim məsləhətlərim hər zaman sizin təşəbbüs yollarınızı çıraqlı kimi işıqlandıracaq, çünki mən sizin qəlbinizə də, ruhunuza da bələdəm; lakin işıq cisimdən uzaqlaşdıqca, onu daha az işıqlandırdığı kimi, siz də məndən ayrı düşəndə mənim dostluğumun təsiri zəifləyəcəkdir. Buna görə də tək və birgə yaşayış qaydalarını sizə öyrətməliyəm ki, ehtiraslar yatırıldıqdan sonra, gördüyünüz əməllərdən iyrenməyib, peşmançılıq nə olduğunu bilməyəsınız.

Sizin özünüzdə aid olan tək yaşayış qaydaları sizin cisminizə və əxlaqınıza da aid olmalıdır. Öz cismani qüvvələriniz və hissələrinizdən istifadə etməyi heç bir zaman unutmayın. Siz bu qüvvələrinizi yormayıb onlardan müəyyən hədd daxilində istifadə etsəniz canınız həmişə sağlam və ömrünüz uzun olar. Bunun üçün də bələd olduğunuz sənət, bədiyyat və peşələrlə məşğul olun. Bu sənətləri mükəmməl bilmək bəzən lazım ola bilər. Gələcək bizə məlum deyildir. Üzü dönük tale

size bəxş etmiş olduğu hər bir şeyi əlinizdən alarsa, öz əlinizin əməyi ilə dolanarkən tələbatınız az, sərvətiniz çox olar. Lakin xoşbəxt günlərinizdə hər şeyə etinasız olsanız pis günlərinizdə bu xüsusda düşünmək fayda verməz. Tənbəllik, can bəsləmək və hədsiz zövq hissiyyatı insanın bədənini də, ruhunu da çürüdür, zira nəfsi saxlamamaq nəticəsində bədən təqətdən düşməsi ruhu da təqətdən salır. Qüvvədən səmərəli istifadə edildikdə bədən də, ruh da möhkəmlənir. İştahan pozulsa və xəstəliyə düşər olsan, yatağından qalx, sustalmış əzanı hərəkətə gətir, dərhal görərsən ki, qollarına qüvvət gəldi. Salamət vaxtı yediyn yeməkdən çəkin, tox ikən ağızda acı dadan yeməyi acliq şirinləşdirər. Həmişə yadda saxlayın ki, acliğı dəf etmək üçün bir tikə çörək və bir qab su lazımdır. Xarici hissələri rahatlandıran yuxuya həsrət qalsan, özünün əqli və cismani qüvvələrini bərpa edə bilməsən mənzilindən çıxıb yüyür və əzanı tamamilə yorduqdan sonra yatağına uzan, belə etsən ləzzətlə yatarsan.

Paltar geyməkdə səliqəli olun; bədənini təmiz saxlayın, çünki təmiz adam sağlam olar; səliqəsizlik və murdarçılıq isə mənfur belələrə doğru görünməz yollar açır. Bu işdə də ifrata varmaq lazım deyil. Xəndəyə düşmüş bir arabanı qaldırmağa kömək etməkdən və bununla da yıxılana yardım göstərməkdən çəkinməyin; əlləriniz, ayaqlarınız və bədəniniz bulansa da qəlbiniz işıqlanar; səfillər yaşayan daxmalara gedin; yoxsulluq içərisində əzab çəkənlərə təsəlli verin; yoxsulluq içərisində əzab çəkənlərə təsəlli verin; onunla duz-çörək kəsməkdən qorxmayın, dərđini sevindirməkdən qəlbiniz zövq alar.

Təkrar edirəm, indi siz elə qorxulu bir vaxta, dəhşətli saata gəlib çatıbsınız ki, ehtiraslar oyanmağa başlamışdır, ağıl isə onları cilovlamaqdan hələlik acizdir. Çünki iradə tərəzində, təcrübəsiz ağılı qoyulduğu göz həmişə yuxarı qalxacaq, ehtiraslar gözü isə bir an içərisində aşağı enəcəkdir. Beləliklə, müvazinətə ancaq çalışqanlıqla nail olmaq olar. Bədənini işə verin; onda görərsiniz ki, ehtirasınız o qədər də coşmaz; mərhəmətli olmaqda, rəhmdillik göstərməkdə, dərđə şərik olmaqda, səxavətdə günahı bağışlamaq işində yaxından iştirak etməklə qəlbini də işə salsanız ehtiraslarınız xeyirli nəticə vermiş olar. Mütaliə etmək, düşünmək, həqiqət və ya yenilik axtarmaqla məşğul olarkən ağıl ilə iş görün; belə olduqda sizin iradə və ehtiraslarınızı ağılınız idarə edir. Lakin şüurunuz vəcdə gəlirən elə fikir etməyin ki, ehtirasların kökünü kəsə bilərsiniz və tamamilə ehtirassız olmaq lazımdır. Ehtirasların kökü yaxşıdır və buna bizim hissiyyatımızda

təbiət özü yer vermişdir. Bizim daxili və xarici duyğularımız zəifləşib kütləşdikdə ehtiraslar da zəifləşir. Ehtiras insanda xoş bir həyəcan əmələ gətirir, bunsuz insan hərəkətsiz qalardı. Tamamilə ehtirassız adam, xeyri və şəri başa düşməyən sarsaq və kovdan adamdır. Pis əməli edə bilməyən adamın pis əmələ yol verməməsi hünər deyildir. Qolsuz adam kimsəni yaralıya bilməz; dənizin dərin yerinə düşməkdə olan bir adamı sahilə saxlaya bilməyən şəxs dənizdə boğulmaqda olana kömək edə bilməz.

Demək, ehtirasın həddini aşmamaq faydalı işdir; orta yolla getmək etibarlıdır. Ehtirasın həddini aşmaq təhlükəlidir; ehtirassızlıq mənevi ölüm deməkdir. Yolun ortasından çıxan adam hər hansı bir xəndəyə düşmək təhlükəsinə məruz qaldığı kimi, əxlaq aləmində də bu cür təhlükəyə məruz qala bilər. Lakin sizin ehtiraslarınıza təcrübə, ağıl və qəlb yaxşılığa doğru istiqamət verərsə, onların yüksəlişinə ağılsızlıqla mane olma; onların hədəfi həmişə özəmət olacaqdır; onlar təkə bu özəmətə çatdıqdan sonra dayana bilərlər.

Mən sizi ehtirassız olmamağa təhrik edirsəm də, lakin hər şeydən artıq gənclik dövrünüzdə sevgi ehtirasları mötədil olmalıdır. Bu ehtiras hissini qəlblərimizdə təbiət özü bizim xeyrimizə olaraq yaratmışdır. Deməli, özünün meydana gəlməsində deyil, mövzu və mötədilsizliyində səhv edə bilər. Deməli, ehtiyatlı olsanız sevginizdə aldanmaz və hər cür münasibəti qarşılıqlı ehtiras deyər qəbul etməzsiniz. Sevdiniz adam nəcib olarsa ehtirasınız da mötədil olar. Sevgidən danışarkən, evlənməkdən, cəmiyyətdəki bu müqəddəs ittifaqdan da danışmaq təbii olardı; bu ittifaq qaydalarını qəlblərdə yaradan təbiət deyildir; bu, cəmiyyət yaranan ilk gündən etibarən təqdis edilmiş qaydalardır.

Hələ yenidən inkişaf etməyə başlayan ağılınız bunu dərk edə bilməzdi, cəmiyyətdəki xudpəsənd sevgi ehtirasının nə olduğunu görməmiş qəlbinizə isə bu xüsusdakı söhbət təsir bağışlamaz və buna görə də faydasız olardı. Ailə həyatının nə olduğunu bilmək istəyirsinizsə, sizi doğan ananızı xatırlayın. Onunla və sizinlə birlikdə olduğumuzu təsəvvür edin, söhbətlərimizi, qarşılıqlı nəvazişlərimizi xatırlayın və bu mənzərəni qəlblərinizdə saxlayın. Onda siz nə isə nəşəli bir həyəcan duyarsınız. Bu həyəcan nədən ibarət olar? Bunu siz vaxtında başa düşərsiniz; indi isə bu duyğu ilə kifayətlənə bilərsiniz.

İndi də qısaca, birgə yaşayış qaydalarından danışaq. Bu qaydaları dürüst göstərmək mümkün deyildir, çünki onlar çox zaman ani şəraitlə uyğunlaşmalı olur. Lakin mümkün qədər az səhv etmək üçün, hər iş

başlayanda öz qəlbinizə müraciət edin; o sizin üçün nemətdir və sizi heç bir halda aldada bilmez. Qəlbiniz sizə nə desə, ona da əməl etsəniz, səhv etməzsiniz. Lakin hələ üzünüzdə təcrübə əlaməti olan saqqal çıxmamış, ağılınıza güvənib iş görmək dəlilik olar.

Xalqın adət və dəblərinə əməl etmək və ya qanuna əməl etmək, yaxud da yaxşılıq etmək, birgəyaşayış qaydalarına aiddir. Cəmiyyət-dəki adət və dəblər qanuna zidd deyilsə, qanun yaxşı əməllərə mane olmur, birgəyaşayış qaydalarına riayət etmək asandır. Lakin belə bir cəmiyyət harada var? Bizə məlum olan bütün cəmiyyətlərin adət və dəblərində, qanunları və xoş əməl qaydalarında bir çox ziddiyyətlər vardır. Buna görə də insanlıq və vətəndaşlıq vəzifələrini yerinə yetirmək çətinləşir, çünki bunlar çox zaman bir-birinə tamamilə zidd olur.

Bir halda ki, cəmərdlik insan əməllərinin zirvəsidir, belə əməllərin icra edilməsinə heç vaxt, heç zaman mane olmaq lazım deyildir. Cəmiyyətdə çox müqəddəs olan adətlər və dəblər, vətəndaşlıq və dini qanunlar səni yaxşı əməllərdən yayındırırsa, belə qanun və adətlərə etinasızlıq göstərər, əməl etmə. Qorxaqlıq ağıl pərdəsilə bunları pozmağa cəsarət etmə. Bunsuz sənin həyatın ancaq zahirən xoş keçər, anma özün heç bir zaman xoşbəxt olmazsan.

Adət və dəblərin öhdəməzə qoyduqları vəzifələrə əməl edərkən birgə yaşadığımız adamların rəğbətini qazanmış olarıq. Qanunun buyruqlarına əməl etdikdə, namuslu adam sayılarıq. Xeyirxahlıq etsək hamının, hətta bu cəhətləri öz ürəyinə yaxın belə buraxmaq istəməyən adamların da etibar və hörmətini qazanmış olarıq. Xain Afina senatı¹ zəhər dolu kasanı Sokrata verirkən batində onun xeyirli əməlləri qarşısında titrəyirdi.

Qanunu pisləyən adətə heç bir zaman əməl etməyə cürət göstərmə. Qanun nə qədər pis olsa da cəmiyyət arasında rabitədir. Hökmdarın özü də sənə qanunu pozmağı əmr etsə, ona tabe olma, zira bununla o özünə də, cəmiyyətə də zərər verər. Qanunu pozmağı əmr etməklə onu məhv edirsə tabe ol, çünki Rusiyada padşah qanunların mənbəyidir.

Lakin qanun və ya padşah, yaxud yer üzündəki hər hansı bir hakimiyyət səni haqsızlığa və pislilik etməyə sövq edərsə, əsla qəbul etmə. Nə istehza, nə əzab, nə əziyyət, nə həbs, hətta ölüm belə səni qorxutmasın. Qəlbin coşan, lakin qüdrətsiz dalğalar arasındakı daş kimi möhkəm olsun. Sənə zülm edənlərin qəzəbi sənin möhkəmliyin

qarşısında parçalanıb-dağalar; səni öldürsələr, özləri gülünc vəziyyətdə qalarlar, sən isə əsrlər boyu nəcib insanların xatirində yaşayarsan. Əməllərindəki zəifliyi qabaqcadan ağıllı iş adlandırmaqdan qorx; bu iş cəmərdliyin birinci düşmənidir. Bu gün həmin zəifliyi birisinin xatiri üçün pozarsan, sabahkı gün bu iş ən böyük cəmərdlik görünər; beləliklə, pozğunluq sənin qəlbində yer tutar, ürəyində və simandakı saflıq əlamətlərini məhv edər.

Cəmərdlik ya xüsusi və ya ictimai bir məsələdir. Xüsusi cəmərdliyə həmişə nazik qəlb, yumşaqıq, başqasının dərdlərinə şərik olmaq səbəb olur, bunların hamısının kökü yaxşılıqdır. İctimai cəmərdliyə çox vaxt şöhrətpərəstlik və mənsəbpərəstlik səbəb olur. Lakin buna baxmayaraq cəmərdlik etmək yenə də lazımdır. Cəmərdlik üçün bəhanə həmişə tapılar, bu bəhanə onu daha da əhəmiyyətli edər. Öz vətəninə dəhşətli belədən xilas etmiş olan Kurtsini nə şöhrətpərəst, nə qoçaq, nə də canından bezar adlandıran oldu, o, qəhrəman adı qazandı. Əgər bizim göstərdiyimiz ictimai cəmərdliyin əsasını səmimi insanpərvərlik hissləri təşkil etsə, onun təsiri daha artıq olar. Siz həmişə xüsusi cəmərdlik etməyə çalışın ki, ictimai cəmərdlik etməyə də layiq olasınız.

Mən sizə, əlavə olaraq həyatın bəzi icra qanunlarını öyrətmək istəyirəm. Bütün fəaliyyətinizdə öz hörmətinizi gözləyin ki, təklikdə öz batiniyə nəzər saldıqda, gördüyünüz işdən heç bir zaman peşman olmayıb, həmişə özünüzdən məmnun qalasanız.

Bu qaydaya əməl edərkən kiçik bir yaltaqlıq əlamətindən də mümkün qədər uzaq olun. Kübar cəmiyyət sırasına daxil olarkən, cəmiyyətdə bayram günləri səhər, adlı-sanlı adamların görüşünə getmək adətinin mövcud olduğunu çox keçmədən görəcəksiniz; bu adət mənasız və miskin bir adətdir ki, görüşə gələnlərin qorxaqlığını, əyanın isə lovgalığını və zehni zəifliyini göstərir. Romalılarda buna oxşar bir adət var idi; onlar buna *ambitsio* deyirdilər ki, bunun da mənası qazanma və ya rəftar deməkdir; buradan şöhrətpərəstlik də *ambitsio* adlandırılmışdır, çünki gənclər əyanların görüşünə getməklə özləri üçün rütbə və hörmət qazanmağa yol axtarırdılar. İndi də belədir. Lakin romalılarda bu adət cavanların təcrübəli adamlarla oturub-durmaq nəticəsində bir şey öyrənmək məqsədini güddüyü halda, bu adətdəki məqsədin, indiyədək qüsursuz saxlandığına şübhə edirəm. Bizim vaxtımızda isə adlı-sanlı cənabların görüşünə gedərkən bir şey öyrənmək məqsədini deyil, onların iltifatını qazanmaq məqsədini güdürlər, demək yaltaqlığı vəzifənin icrasından ayıran astanaya sizin ayağınız

¹ Senat – qədim Romada ali dövlət şurası

belə dəyməməlidir. Əgər vəzifən bunu tələb etmərsə, adlı-sanlı boyarın dəhlizinə əsla ayaq basma. O zaman mənfur izdihamın yaltaq gözləri zillənmiş olan adam öz ürəyində sənə hiddətlənsə də, izdihamdan səni ayırd edəcəkdir.

Əgər siz doğru yolda möhkəmlənənə qədər ölüm məni sizdən ayırsa və hələ gənc ikən ehtiras sizi tutduğunuz yoldan yayındırırsa, siz bəzən pis yola getdiyinizi görüncə kədərəlməyin. Yanılıb özünüzi itirmiş olduğunuz zaman yaxşı əməlləri sevin. Pozğun həyat, hədsiz mənsəbpərəstlik, heyasızlıq və gəncliyin bütün nöqsanları çox ümid var ki, düzələr, çünki bu nöqsanlar ürəyi dərinəndən yaralamayıb üzəndən sivişib keçir. Mən gənc yaşlarınızda sizin pulpərəst və ya hədsiz qənaətcil, modabaz olub, başqa şeylərdən daha artıq öz bəzək-düzəyinizlə məşğul olmaqdan, pozğun həyat keçirib, israfçılıq və azğın olmağınızı arzu edirəm. Müntəzəm olaraq şıq geyinmək meylə həmişə ağılın kəmiyyətinə dəlalət edir. Belə rəvayət olunur ki, Yuli Sezar şıq geyinən imiş; lakin o müəyyən məqsədlə şiklik edərmiş. Bu işə onun gənclik dövründə qadın düşkünü olması səbəb olmuş. Lakin lazım gələndə öz arzusuna çatmaq üçün o şıq geyimi atıb ani olaraq ən murdar bir qiyafəyə də düşərdi.

Cavanlıqda yalnız şiklik etmək keçici bir hal deyil, hər cür axmaqlıq da bağışlana bilən bir xotadır. Məkri, yalanı, xainliyi, pulpərəstliyi, təkəbbürü, intiqam almağı, vəhşiliyi həyatdakı ən gözəl əməllərlə örtüb-basdırsanız da, zahiri görünüşünüzün parlaqlığı ilə öz müasirlərinizin gözünü qamaşdırmış olsanız da, sizi çox sevdiyi üçün həqiqət güzgüsünü sizə göstərə biləcək bir adam belə tapa bilməyənsiz, bəsirət gözlərinizi dumanlandırmamağa çalışmayın. Həqiqət hiyləgərliyin parlaq pərdəsini dölüb keçər və xeyrixah əməl qəlbimizin qaralığını açıb göstərər. Qəlbə ona nifrət edər və əgər sən ona toxunan kimi sölərsə, onun oxları ani olaraq səni uzaqdan yaralayar və sənə əzab verər.

Bağışlayın, mənim əzizlərim, bağışlayın, mənim ürək dostları; bu gün siz öz qayığınızı təcrübəsizlik sahilindən ayıraraq küləyin istiqaməti ilə hərəkət edin; bəşər həyatının dalğalarını aşıb keçin, özünüzi idarə etməyi öyrənin. Əgər qəzaya uğramadan arzu etdiyiniz bir sığınacaq yerə gedib çatsanız, xoşbəxtlik olar. Səyahətiniz uğurlu olsun. Bu mənim səmimi arzumdur. Hərəkət və yaşayış nəticəsi olaraq, təbii qüvvələrim tükənəcək, taqətdən düşəcək və sönəcəkdir; sizi əbədi olaraq tərk edəcəyəm; lakin mənim sizə vəsiyyətim budur.

Mənfur tale bütün fəlakət və bəlaları sənin başına gətirib qurtararsa, sənin comərdliyin üçün yer üzündə bir sığınacaq yer qalmazsa, zülməndən yaxa qurtara bilməyib tənə gəlmiş olsan unutma ki, sən insansan, öz əzəmətini yadına sal, səadət və şərəflə öyün, bunu sənin əlindən almağa çalışsalar, bunun yolunda məhv ol.

Mən sizə Katonun ölərkən dediyi sözlərini vəsiyyətim edirəm. – Əgər yaxşıqla ölməyi bacarırsansa, pisliklə də ölməyi bacar, necə deyirlər, şərəfin içində də comərd ol. Mənim nəsihətlərimi unudaraq, pis işlərə qoşulsan, yaxşıqla öyrənmiş ürək həyəcana gələr; mən sənin xəyalında canlanaram. Öz yatağından qalx, ürəkdən mənim xəyalımı izlə. Bu zaman gözlərdən yaş tökülsə, yenə də yoxla; aylarda düzəlersən. Lakin öz şər əməllərin içərisində məni xatırlayırkən qəlbə sızıldamayıb gözlərin yaşarmasa... Bu bir polad, bu bir zəhər olacaqdır. Məni kədərdən xilas et; yer üzünü biabırçı bir ağırlıqdan xilas et. Yenə də mənim oğlum ol. Comərd kimi öl!

Bu sözləri deyən qocanın qırıqqlıq yanaqları gənclərin yanağı kimi qızardı; gözlərində ümidverici sevinc qılgıncımları parlaq, üzündə fəvqəladə şadlıq əlamətləri göründü. O öz balalarını öpdü və onları arabaya qədər müşayiət edərək, son ayrılığa qədər sakit dayandı. Lakin poçt zınqovlarının səsi övladlarının ondan uzaqlaşmağa başladıklarını bildirdicə, bu kövrək ürək yumşaldı. Gözləri yaşardı, sinəsi qalxıb-ənməyə başladı; o, öz əllərini gedənlərin arxasınca uzatdı; o sanki atların sürətini saxlamaq istəyirdi. Öz atalarının bu kədərini uzaqdan görən gənclərin ucadan hönkürüb ağlamaqlarının səsinə külək bizə sənə gətirirdi. Onlar da əllərini atalarına tərəf uzadırdılar; sanki atalarını öz yanına çağırırdılar. Qoca, bu mənzərəyə davam gətirə bilməyib, zəifləmiş halda özünü mənim qucağıma atdı. Bu aralıq yola düşmüş gənclər qarşısındakı tənənin dalında gözəndən itdilər; özünə gəlmiş qoca diz çökərək əllərini və gözlərini göyə qaldırdı:

– İlahi, – deyərək o inlədi, – sənə yalvarıram, sən onların doğru yolla getməklərinə kömək ol, sənə yalvarıram, onları xoşbəxt elə. Ey kərim allah, bil ki, mən sənə heç bir zaman mənasız yerə dua edib yalvarmaqla əziyyət verməmişəm. Mən ürəkdən inanıram ki, sən həm rəhim, həm də adilsən. Sən böyük mərhəmət göstərərək bizə xeyrixahlıq yolunu öyrətmişsən; sənin əzəmətinə layiq ən yaxşı qurban saf qəlb, təmiz əməllərdir... Bu gün mən oğlanlarımı özümdən ayırdım... İlahi, qoy sənin məsləhətinə olsun. – O, utanmış, lakin möhkəm ümidlərlə öz evinə tərəf yollandı.

Kresttsılı dvoryanın sözləri fikrimdən çıxmırdı. Valideynlərin öz övladları üzərində çox cüzi ixtiyara malik olması haqqında onun gös-tərdiyi sübutlar mənə çox haqlı görünürdü. Lakin düzgün və yaxşı qurulmuş cəmiyyətdə gənclərin qocalara və təcrübəsizlərin kamil təcrübəlilərə hörmət etməsi lazımdırsa, onda belə görünür ki, vali-deynin övlad üzərindəki ixtiyarının hədsiz olmasına ehtiyac qalmır. Ata ilə oğul arasındakı ittifaq incə ürək duyğuları üzərində əsaslanma-mışsa, belə ittifaq, söz yox ki, bütün qanunlara rəğmən möhkəm olma-yacaqdır. Ata öz oğluna bir qula baxılan kimi baxır və onun üzərindəki ixtiyarını qanunla əsaslandırmağa çalışırsa, oğul atasına mirasa görə hörmət edirsə, bunun cəmiyyətə nə faydası ola bilər? Ya bir çox başqalarına əlavə olaraq bir qul daha artar və ya qoltuq altında ilan gəzdirilər... Ata oğulu bəsləməli, öyrətməli və oğul həddi-buluğa çatınca onun əməllərinə cavabdeh olmalıdır; oğul isə öz borcunu qəl-bində axtarıb tapmalıdır. Ataya qarşı onda heç bir duyğu yoxdursa, bunun günahı atadadır ki, oğluna təsir göstərə bilməmişdir; oğulun isə kiçik vaxtında və inkişaf edincəyə qədər, atasından kömək tələb et-məyə ixtiyarı vardı; həddi-buluğa çatandan sonra isə bu təbii rabitə pozulur. Quşun balası yemi özü axtarıb tapmağa başladığında öz anasın-dan kömək istəmir. Balaları böyüyüb əmələ gəldikdən sonra erkək və diş heyvanlar onları unudurlar. Bu, təbiətin qanunudur. Mülki qanun-lar bundan uzaqlaşanda həmişə eybəcərlik əmələ gələr. Uşaq öz atasını, anasını və ya tərbiyəçisini başqa bir şeyə məhəbbət salana qədər sevir. Ey övladını sevirən ata, qoy bu vəziyyət sənə qəlbine toxunmasın, təbiət bunu tələb edir. Qoy sənə yeganə təsəlli bu olsun ki, sənə oğlunun da oğlu öz atasını ancaq həddi-buluğa çatanaqədər sevir. Onda oğlunun məhəbbətini qazanmaq sənədən asılı olacaqdır. Sən buna müvəffəq olsan səadət və hörmətə layiq adamsan. Bu fikir-lər içində mən poçt stansiyasına çatdım.

YAJELBİTSI

Tale mənə bu gün sanki imtahandan keçirmək istəyirdi. Mən atayam, uşaqlarımı ürəkdən sevirəm. Buna görə də kresttsılı dvoryanın sözləri mənə olduqca təsir etmişdi. Lakin mənim bütün varlığımı həyəcanlandıraraq mənə ümid verir, şirin duyğu yaradırdı ki, uşaqlarımızın xoşbəxtliyi bizim özümüzədən asılıdır. Yajelbitsıda tale mənə

biabırçı bir hadisənin şahidi etdi; bu hadisə qəlbimdə dərin və kədərli bir iz buraxdı; bu kədərin qəlbimdən silinəcəyinə ümidim yoxdur. Ey cavanlıq! Dinlə məni; səhvini başa düş; bihudə fəlakətdən özünü saxla və gələcək peşmançılığa yol vermə.

Mən qəbiristanının yanından keçirdim. Saçlarını yolan bir adamın qeyri-adi fəryadları məni dayanmağa məcbur etdi. Yaxınlaşıb gördüm ki, kimi isə basdırırlar. Tabutu qəbirə qoymaq lazım idi, lakin saçlarını yolduğunu uzaqdan gördüyüm adam, tabutun üzərinə yığılaraq, tabut-dan möhkəm yapışmış, onu qəbirə sallamağa mane olurdu. Onu tabut-dan böyük çətinliklə ayıraraq, tabutu qəbirə salladılar, üstünü tələsik basdırıdılar. Fəlakətəzadə, ətrafdakılara müraciətlə dedi:

Siz nə üçün onu mənə ayırdınız, nə üçün məni də onunla birlikdə diri-diri basdırmadınız, niyə mənim dərd və qəmlərimə son qoymadınız. Bilin, bilin ki, bu saat meyiti qəbirə qoyulan öz sevgili oğlumun qatili mən özüməm. Siz buna təəccüb etməyin. Mən onu nə zəhərlə öldürmüşəm, nə də qılıncla. Yox, mən bundan da ağır bir cinayət etmişəm. Mən onun ölümünü hələ anadan olmamışdan hazırlamışdım, mən ona zəhərli həyat bəxş etmişdim. Mən bir çox mövcud canlılardan daha qəddar bir cinayətkaram. Mən, oğlum anadan olma-mışdan qabaq ona qatil kəsilmişdim. Mən, təkcə mən onun axırına çıxdım, hələ ana bətnində ikən onun bədənini zəhərləmişdim. Bu zəhər onun bədəninin bərkiməsinə mane oldu. O, bütün ömrü boyu bir gün də sağlam olmamışdı; zəhər onu taqətdən salaraq həyatını kəsdi. Heç kəs və heç kəs məni etdiyim cinayətdən ötrü cəzalandır-mayacaqdır! – Onun simasında dərin hüzn əlamətləri zahir oldu, onu bihuş halda yerindən qaldıraraq apardılar.

Birdən qanımda damarlarımda dondu. Mən mat qaldım. Mənə elə gəlirdi ki, məni ittiham edirlər. Gəncliyimdəki pozğun həyatımı xatırladım. Hisslərimdən coşan qəlbim ehtirasımı söndürməyə başlayaraq, məni həqiqi sevgiyə doğru deyil, satqın bir qadınla sevgi macərələrinə sövq edirdi. Yadıma düşdü ki, ehtirasdan çəkinməmək nəticəsində mən murdar bir xəstəlik tutmuşdum. Ah, o xəstəlik dərin kök salmamış olsaydı! Ah, o xəstəlik ehtiras söndürülən kimi kəsilmiş olsaydı! Zövqə qapıldığımız zaman bu zəhərlə zəhərlənərək, onu bədənimizdə bəsləməklə bərabər, bu xəstəliyi nəslimizə də keçiririk. Ey mənim sevgili dostlarım, ey ürəkdən sevdiyim balalarım! Siz bilmirsiniz ki, biz sizin qarşınızda nə qədər günahkarıq. Sizin qaçmış rənginiz mənə qarşı ittihamnamədir. Bəzən hiss etdiyiniz xəstəlik haqqında sizə bir

söz deməyə qorxuram. Ola bilsin ki, mənə nifrət edərsiniz və nifrət etməyə də haqlı olarsınız. Kim sizi və mənə inandıra bilər ki, sizin qanınızda, vaxtsız ölümünüzə səbəb olacaq gizli zəhər yoxdur. Mən həddi-buluğa çatandan sonra bədənime yeridilmiş olan bu murdar zəhərin hər tərəfə yayılmasına əzələrimin möhkəmliyi imkan verməmiş və əzələrim zəhərin yayılması, onun məhvedici qüvvəsi ilə mübarizə aparır. Lakin siz onu anadangəlmə qəbul etmiş, bədəninizin zəruri bir hissəsi kimi mənimsəmişsiniz, – siz onun dağıdıcı qüvvəsinə necə müqavimət göstərə bilərsiniz? Sizin bütün xəstəliyiniz bu zəhərdir. Ey mənim əzizlərim! Mənim yoldan azmış gəncliyimə acıyın, təbətə köməyə çağırın, bacarsanız mənə nifrət etməyin.

İndi isə bu şəhətpərəstliyin bütün fəlakətli mənzərəsi gözlərim qarşısında canlanmaqdadır. Hələ gənc yaşlarımdan vaxtsız qocalıb əfəlləşməyə başladığım üçün öz qarşımda günah etmişəm. Hələ anadan olmamış bütün vücudunuzu zəhərləyib, beləliklə də səhhətinizi pozaraq bəlkə də vaxtsız ölümünüzə bais olduğum üçün sizin qarşınızda günahkaram. Günah eləmişəm; bunun üçün də cəza çəkməliyəm. Ehtirasımı saxlaya bilməyib ananızla evləndiyim üçün də günah eləmişəm. Onun ölümünə mən bais olmadığımı kim mənə isbat edə bilər? Mən zövq alırken öldürücü zəhər onun təmiz bədəninə keçdi və onun qüsursuz vücudunu zəhərlədi. Gizli qaldıqca bu zəhərin öldürücü qüvvəsi daha da artırdı. Riyakar utancaqlıq ananızı bu işdən xəbərdar etməyə mane oldu; o isə məhəbbət aləmində onun bədənini zəhərlədiyi adamdan çekinmirdi. Onun iltihab xəstəliyi də bəlkə məndən keçən zəhərin nəticəsidir. Ey mənim əzizlərim, siz mənə nə qədər nifrət etməlisiniz!

Lakin bu murdar xəstəlikdən bütün dövlətlərdə bir yığın insanların tələf olmasına, təkcə hazırkı nəslin deyil, gələcək nəslin də ömrünün azalmasına müqəssir kimdir? Hökumətdən başqa kim müqəssir ola bilər? Hökumət satqın fahişəliyə imkan verməklə bir çox bəlalara yol açır, həm də vətəndaşların həyatını zəhərləyir. Fahişə qadınlar müdafiə olunur və bəzi dövlətlərdə hökumət adamlarının himayəsi altında yaşayırlar. Bəziləri deyirlər ki, pulla təmin edilən ehtiras qadağan edilmiş olsaydı, cəmiyyətdə çox zaman şiddətli sarsıntı baş verərdi. Ehtiras çox zaman arvad qaçıрмаq, zorlamaq, adam öldürmək kimi hallar törədə bilərdi. Bu hallar cəmiyyəti əsasına qədər sarsıda bilərdi. Buna görə də siz həyəcanla bərabər, sağlamlıq və mərdlikdən daha çox, sakitliklə bərabər zəiflik və kədəri arzu edirsiniz. Susun, rəzil

müəllimlər, siz satqın zülmkarlarsınız; zülmkarlıq həmişə dinclik və asayişə təbliğ edərək, yaltaqlıqla aldadılanlara qandal vurur. O, kənar bir həyəcandan da qorxur. O istəyirdi ki, hər yerdə onun fikrinə şərik olsunlar və beləliklə də, öz əzəmətinə əldə saxlayıb, ehtiras və zövq aləmində yaşaya bilsin... Sizin boşboğazlığınız mənə təəccübləndirir. Qullar həmişə istəyirlər ki, hamını qandallanmış görsünlər. Hər ikisinin taleyinin bir olması onların aqibətini yüngülləşdirir, özlərindən daha üstün bir adam görəndə onların ağlı çasır, ruhu pozulur.

VALDAİ

Deyirlər ki, bu yeni kiçik şəhərdə çar Aleksey Mixayloviçin vaxtında esir alınmış polyaklar yerləşdirilmişdi. Bu kiçik şəhər öz əhalisinin, xüsusilə ərəz arvadlarının sevgi macəraları ilə dillərdə dastan olmuşdur.

Valdaini kim tanımır, Valdainin dəyirmi qoğalını və yanaqları ənikli qızlarını kim görməmişdir? Valdainin həyasız və abırsız qızları yoldan keçənləri saxlayıb, müsafirlərin ehtirasını qızışdırmağa çalışaraq, öz ismətinə satmaq hesabına onlardan mümkün qədər çox pul qoparmağa cəhd edirlər. Şəhərə çevrilmiş olan bu kənd əhalisinin adətlərini Rusiyanın başqa şəhərlərinin adətləri ilə müqayisə etdikdə elə bilirsən ki, bu kənd ən qədim bir ölkədir və onun qədim tarixindən yadigar qalan şey təkcə bir əxlaqsızlıq adətləridir. Lakin bu kəndə əhali yerləşdirildiyi zamandan cəmi yüz ildən bir az artıq vaxt keçmiş olduğu nəzərə alınsa, onun ilk dövrlərindəki əhalisinin də nə qədər əxlaqsız olduğu haqqında təsəvvür əmələ gələ bilər.

Hamam, həmişə olduğu kimi, indi də sevgi macəraları yeridir. Səyahətçi, qulluq çırpışdıran bir qarı və ya cavan oğlanla vədləşərək, son dərəcə sevimli bir qadına bir şey qurban etmək niyyətilə bir evə düşür. Gecə olur. Hamam onun üçün hazırlanmışdır. Səyahətçi soyunur, hamama girir; evin xanımı cavandırsa, onu özü qarşılıyır, cavan deyilsə ya onun qızı, ya qohumları, yaxud da onun qonşuları qarşılıyır. Onun yorğun bədənini ovurlar; çirkini yuyurlar. Bütün bu işləri lüt soyunmuş halda görürlər, səyahətçidə ehtiras odunu alovlandırırlar; səyahətçi burada gecələməli olur, pul xərcləyir, xəstəlik tutur və öz qiymətli səyahət vaxtını itirir. Belə də rəvayət edirlər ki, sevgi macəralarından süstləşib, şərəbdən most olan səyahətçinin var-yoxuna sahib olmaqdan ötrü bu şəhəvət düşkünü olan bədheybətlər səyahətçini

öldürürlərmiş. Bunun nə dərəcədə doğru olduğunu bilmirəm, lakin burası həqiqətdir ki, valdaili qızların həyasızlığı azalmışdır. Onlar hələ indi də səyahətçinin arzularını yerinə yetirməkdən boyun qaçırmırlarsa da, əvvəlki kimi həyasız deyillər.

Üstündə bu şəhər salınmış Valdai gölü, öz sevgilisinin yolunda canını qurban vermiş rahibin macerası ilə əlaqədar olaraq xatirələrdən silinməyəcəkdir. Şəhərdən bir verst yarım məsafədə gölün ortasındakı adada İver monastırı vardır; bu monastırı məşhur patriarx Nikon tikdirmişdir. Bu monastırın rahiblərindən biri Valdaiyə gəlirəkən bu şəhər əhalisindən birinin qızına vurulur. Çox keçmədən qız da rahibi sevir, bir az sonra onlar görüşməyə başlayırlar. Sevgidən zövq aldıqca, birbirinə daha artıq yaxınlaşırlar və özlərini ehtirasın qüvvəsindən saxlaya bilmirlər. Lakin onların vəziyyəti bu işə mane olurdu. Oynaş rahib monastırın hücrəsindən tez-tez kənara çıxma bilməzdi; onun aşnası isə öz sevgilisinin hücrəsinə gedə bilməzdi. Lakin onların məhəbbəti hər şeyə qalib gəlirdi; qızın məhəbbəti ehtiraslı rahibi qorxmaz bir igid etdi və ona xariqülədə bir qüvvə verdi. Bu yeni Leandr hər gün öz sevgilisinin ağışında zövq alıb nəşələnmək üçün, bütün varlıq üzərinə gecənin qara pərdəsi çökər-çökməz, öz hücrəsindən sakitcə çıxır və əbasını soyunaraq, gölü üzüb o biri sahilə keçir, öz sevgilisinin ağışına atılırdı. Hamam və oradakı sevgi əyləncələri qabaqcadan hazırlanmış olurdu; o, burada, gölü üzüb keçmək təhlükəsi və çətinliyini, monastırdan çıxmasından xəbər tutula biləcəyi qorxusunu tamamilə unudurdu. Dan yeri ağarmazdan bir neçə saat əvvəl, o, öz hücrəsinə qayıdırdı. Gündüzün cansıxıcı tənhalığına gecənin nəşəsilə təskinlik verən rahibin bu təhlükəli üzgüçülüüyü xeyli müddət davam etdi. Lakin onun bəxti gətirmədi, sevgi aləmindəki igidliyi fəlakətlə başa çatdı. Bu qorxmaz oynaş gecələrdən birində dalğalar, aşaraq öz aşnası ilə görüşməyə getdi, o hələ yolu yarı etməmişkən birdən qarşı tərəfdən külək qalxdı. O nə qədər çalışdısa, qəzəbli dalğalara müqavimət göstərə bilmədi. O əbas yerə var gücünü sərf edir, özünü taqətdən salırdı; əbas yerə qışqırıb köməyə çağırır, təhlükədən qurtarmağa çalışırdı. Sahilə çıxma bilməyəcəyini görünce, küləyin əsdiyi səmtə üzümək asan olduğunu zənn edərək, öz monastırına qayıtmaq istədi. Lakin o, öz hərəkət səmtini dəyişər-dəyişməz, dalğalar onun taqətdən düşmüş əzələlərinə üstün gəlirdi; rahib batdı. Şəhər çağı onun meyiti uzaq sahilə tapıldı. Mən bu əhvalata dair bir mənzum hekayə yazmış olsaydım, öz oxucuma onun aşnasını meyus və ümitsiz bir

halda təqdim edirdim. Lakin burada belə bir təşəbbüs yersiz olardı. Hər kəs bilir ki, oynaşlı bir qadın öz oynaşının ölüm xəbərini eşidəndə ilk çağlarda bu hadisədən mütəəssir olur. Onu da bilmirəm ki, bu yeni Hero özünü göləmi atdı, yoxsa ikinci gecə yenə də yeni bir səyahətçi üçün hamam qızdırdı. Sevgi salnaməsində deyilir ki, Valdai gözəlləri sevgi üçün özlərini öldürməzdilər... Xəstəxanada ölərdilər.

Valdinin adətləri yaxınlıqdakı poçt stansiyası Zimneqoreyə də sirayət etmişdir. Səyahətçiləri burada da Valdaidə olduğu kimi qarşılayırdılar. Hər şeydən əvvəl əlində qoğal olan alyanaq qızlar gözə cərpir. Lakin mənim cavanlıq dövrüm keçdiyi üçün, mən Valdinin və Zimneqorenin ənlük-kirşanlı pərilərindən tələsik ayrıldım.

YEDROVO

Bir evə çatan kimi kibitkadan düşdüm. Yoldan azacıq kənarda suyun qırağında bir çox arvad və qız dayanmışdı. Bütün ömrüm boyu varlığuma hakim kəsilmiş, indi isə artıq sönmüş olan ehtiras öz adəti üzrə məni bu kənd gözəllərinə tərəf çəkib apardı. Burada azı otuz qadın var idi. Onlar bayram paltarları geymişdilər, boyunları açıq, özləri ayaqyalın idi, qolları dirseklərinə qədər açıq olub, donlarının etəyini qabaqdan kəmərlərinə sancmışdılar; ağı köynək geymişdilər; şən baxışları, al yanaqları vardı. Onların günəşdən və soyuqdan bir qədər qabalaşmış gözəl simalarında, hiylə pərdəsi yox idi; gənclik tərəvəti son həddinə çatmışdı, onların təbəssümündə də, gülüşlərində də səmimiyyət duyulurdu; onlar güləndə xalis şirniyadan daha da ağı olan dişləri görünürdü. Bu dişlər hər bir modabazın ağılı başından çıxarardı. Moskva və Peterburqda yaşayan nazənin boyar xanımları, gəlin bir onların dişlərinə baxın, dişləri təmiz saxlamağı onlardan öyrənin. Onların diş həkimi yoxdur. Onlar dişlərini hər gün şotka və diş tozu ilə yumurlar. Onların hansı birisilə istəsəniz ağız-ağıza dayanın; onlardan heç birinin nəfəsi sizin ciyərlərinizi xəstələndirməz. Sizinki, sizin nəfəsiniz isə, bəlkə də, onlara xəstəlik keçirə bilər... həm də necə xəstəlik... deməyə dilim gəlmir; desəm, qızarmasanız da, acıqlanarsınız. Məgər yalan deyirəm? Sizlərdən bozinizin eri qadın düşkünüdür; hər cür əxlaqsız qadınla görüşür; xəstəlik tutmuş olduğu halda səniflə bir yerdə yeyir, içir və yatır; boziniz də çalışırsınız ki, illik, aylıq, həftəlik və ya, allah göstərməsin,

gündəlik oynaşınız olsun. Bu gün bir kişi ilə tanış olub öz arzunuzu yerinə yetirdikdən sonra, sabah onu tanımırsınız, hətta bəzən, bir öpüşündən belə sizə xəstəlik keçirən adamı da tanımırsınız. Sən isə, göyərçinim, on beş yaşlı qızsan, bəlkə hələ pozğunlaşmamışsan, lakin alından görürəm ki, bütün qanın zəhərlənmişdir. Sənin rəhmətlik atanı həkimlər nə qədər müalicə etdilərse, bir şey çıxmadı; hörmətli anan isə səni özü getdiyi imanlı yol ilə apararaq, artıq sənin üçün bir ərceyöz tapmışdır, əməkdar qoca bir generaldır; səni ona görə ərə verməyə çalışır ki, səninlə birlikdə tərbiyə evinə yolu düşməsin. Qocaya arvad olmaq isə heç pis deyildir, kefin istəyəni elə; ancaq ki, ər in olsun, uşaqlar hamısı onunkudur. Qısqanc olsa, daha yaxşı: gizli nəşə daha ləzzətli olur; ilk gecədən onu elə öyrətmək olar ki, arvadla bir yerdə yatmaq kimi köhnə axmaq qaydaya əməl etməsin.

Mənim lütfkar şəhərli yengəciklərim, xalacıqlarım, bacıcığazlarım, bacıcıqlarım və başqaları, deyəsən mənim vaxtımı çox aldınız. Açıq budur ki, siz buna layiq deyilsiniz. Sizin yanaqlarımız da boyaq, qəlbimiz də boyaq, vicdanımız da boyaqdır, səmimiyyətiniz... dudu kimi qaradır. Boyaq da olsa, dudu da olsa – fərqi yoxdur. Mən at kimi çapıb öz kənd gözəllərimin yanına yüyürəcəyəm. Doğrudur, onların içərisində sizə oxşayanlar da vardır, lakin elələri vardır ki, siz onları heç yuxuda da görməmişsiniz... Bir baxın, görün mənim gözəllərim necə ətlı-canlı, boylu-buxunludurlar, heç bir eyibləri yoxdur, əzaları düz və yerindədir. Sizə gülünc gəlir ki, onların pəncəsi beş, hələ bəlkə altı verşokdur. Ay mənim əziz bacıcıqzım, üç verşoklu ayağımla onunla yanaşı dayan, sonra da yüyürüşün; çəmənləyin kənarındakı uca ağcaqayına görək kim tez çatar? Hə... hə... gördün ki, bu sənin işin deyil. Sənsə, bacıcığazım, üç çərəklilik belinlə istehza edirsən ki, kənddə yaşayan su pərisinin qanı yekədir. Bir dayan, göyərçinciyyətim, mən də qoy sənə rixənd edib gülüm. İndi son on aydır ki, ər döşən və artıq sənin üç çərəklilik belin eybəcərleşmişdir. İş gəlib doğmağa çatanda isə başqa nəgme çalacaqsan. Allah eləsin ki, hər şey şadlıqla qurtarsın. Mənim əziz yeznəciyim sınırsızlığını sallamışdır. Sənin bütün qaytan-maytanını oda atıb yandırmışdır. Sənin bütün paltarlarının içindəki sümükləri çıxarmışdır, lakin artıq gecdir. Sənin əyri bitmiş üzvlərini bununla düzəltmək olmaz. Ağla, mənim əziz yeznəm, ağla. Bizim anamız hamilə arvadlarımızın doğmasını ölüm təhlükəsi altına alan fəlakətli modalara riayət edərək, uzun illər ərzində sənin üçün kədər, qızına isə xəstəlik hazırladığı

kimi, sənin uşaqlarının da candan zəif olması üçün şərait yaratmışdır. İndi bu ölüm təhlükəsi yaradan xəstəlik onun başının üstünü almışdır; bu təhlükə sənin arvadının ömrünü kəsməzsə, bu təsadüfə minnətdar ol; inansan ki, bu işi Allahın inayəti etmiş, istəyirsənsə ona da şükür et. Lakin mənim hələ şəhərli boyar xanımları ilə işim vardır. Gör adət-kərdəlik necə şeydir; onlardan əl çəkmək istəmirəm. Əgər sizi o yere gətirib çıxara bilsəydim ki, öz üzünüzü və səmimiyyətinizi boyamıyasınız, doğrusu heç sizdən də ayrılmazdım. İndi salamat qalın.

Mən paltar yumaqla məşğul olan kənd pərilərinə tamaşa etməkdə ikən, kibitkam məndən uzaqlaşmışdı. Mən kibitkanın arxasınca getmək istəyirkən, görünüşdən iyirmi yaş, əslində isə ən çoxu on yeddi yaş olan bir qız yaş paltarını çiyin ağacına salıb mən gedən yol ilə getməyə başladı. O mənə yaxınlaşdıqda mən onunla söhbətə başladım:

– Mənim əzizim, sənin adını bilmirəm, belə ağır yük götürmək sənin üçün çətin deyilmə?

– Mənim adım Annadır, yüküm isə ağır deyildir. Ağır da olsa mən, ağa can, səndən mənə kömək etməyi xahiş etməzdim.

– Niyə belə sərt danışırısan, Annacığım, gözümün işığı? Mən sənin pisliyini istəmirəm.

– Sağ ol, sağ ol; biz sənin kimi naqqalları çox görmüşük; yaxşısı budur öz yolunla get.

– Anyutka, mən sən deyən adamlardan deyiləm, sən məni yaxşı tanımırsan. Onlar, mən bilən, kənd qızları ilə söhbətə bu cür başlamırlar, həmişə sözə öpüşlə başlayırlar; mən isə səni öpmüş olsam da əlbəttə ki, doğma bacım kimi öpərdim.

– Heç suyun qıraqlarını gəzmə; belə nağılları eşitdiyim birinci dəfə deyildir; pis fikrin yoxdursa, məndən nə istəyirsən?

– Annacığım, gözümün işığı, mən bilmək istəyirəm, sənin atan-anan varmı, necə dolanırsan, dövlətli-sən, yoxsa kasıbsan, adaxlın varmı?

– Ay ağa, bunlar sənin nəyinə lazımdır? Ömrümdə birinci dəfədir ki, belə sözləri eşidirəm.

– Anyuta, elə buradan hesabını götürə bilərsən ki, mən yaramaz adam deyiləm, səni biabır etmək və ya namusuna toxunmaq istəmirəm. Mən qadınları onun üçün sevirəm ki, onlar da mənim kimi zərifdirlər; kəndli arvadları daha çox xoşuma gəlir, ona görə ki, onlar hələ hiyləgərlik nə olduğunu bilmirlər, riyakar sevgi pərdəsi altında gizlənmirlər, sevəndə də ürəkdən və səmimiyyətlə sevirlər...

Bu zaman qız gözlərini təəccüblə bərəldərək üzümə baxırdı. Elə bu cür də olmalıdır; zira kim bilmir ki, azğın dvoryanlar kəndli qızlara nə dərəcədə həyasızlıqla sataşır və onların qızlığına nə kimi təhqiredici zarafatlarla əl atırlar. Qoca və cavan dvoryanların nəzərində kəndli qızlar ancaq onlara zövq vermək üçün yaranmış varlıqdırlar. Onlar belə də edirlər; xüsusilə onlara tabe olan bədbəxtlərlə istədikləri kimi rəftar edirlər. Keçmiş Puqaçov üsyanında bütün xidmətçilər öz ağalarına silah qaldırdığı zaman bir dəstə kəndli (bu əhvalat yalan deyildir), öz ağalarının əl-ayağını bağlayıb onu labüd öldürməyə aparırdılar. Bunun səbəbi nə idi, O, hər cəhətdən mərhəmətli və insanpərvər bir ağa idi, lakin nə bir kişi öz arvadından arxayın ola bilərdi, nə də bir ata öz qızından. Hər gecə onun adamları, haman gün müəyyən etmiş olduğu qızı, namusuna təcavüz edilmək üçün onun yanına gətirirdilər. Kənddə məlum idi ki, o, 60 qızın ismətinə alıb, onları rüsvay etmişdi. Kəndə gəlib çıxmış bir komanda bu vəhşini düşmənlərinin əlindən qurtarmışdır. Sarsaq kəndlilər, siz yalançı padşahdan ədalət gözləyirsiniz! lakin nə üçün bu əhvalatı öz qanuni hakimlərinizə bildirmədiniz? Onlar bu adama mülki edam cəzası verərdilər, siz isə günahsız hesab edilmiş olardınız. İndi isə bu cinayətkar xilas oldu. Əgər ölümü gözü ilə görməsi onun xasiyyətini dəyişdirib, həyatını yenidən qurmağa vadar etmişsə, o xoşbəxtkdir. Lakin biz dedik ki, qanunda kəndlinin adı çəkilmir, qanunda kəndli ölü sayılır... Yox, yox, əgər kəndli istəsə yaşaya bilər, özünü göstərə bilər...

Anyuta mənə dedi:

– Ay ağa, əgər sən zarafat eləmirsənsə, bax, mən sənə bunu deyə bilərəm; mənim atam yoxdur, o, iki ildir ki, ölmüşdür, anam və bir də kiçik bacım vardır. Atam bizə beş at və üç inək qoyub getmişdir. Davarımız və kifayət qədər toyuq-cücəmiz də vardır, ancaq evimizdə işləyənimiz yoxdur. Məni istəyirdilər ki, varlı bir ailədən olan on yaşlı oğlana nişanlasınlar, lakin mən razı olmadım. Belə bir uşaq mənim nəyimə lazımdır; mən onu sevmə bilməyəcəyəm. O yaşa dolanda isə mən qocalmış olaram, o da gedib başqa arvadlarla kef çəkəcək. Bir də deyirlər ki, uşaqları böyüyənə qədər cavan gəlinlərlə qayımatanın özü yatır. Buna görə də mən onun ailəsinə getmək istəmədim. Mən özümə tay olanı istəyirəm. Mən ərimi sevcəyəm, ərim də mənə, buna mənim şübhəm yoxdur. Oğlanlarla gəzməyi sevmirəm, ərə getməyi isə, ağa, istəyirəm. Bilirsənmi nə üçün? – deyə Anyuta gözlərini ycrə dikərək danışdı.

– Utanma, gözümün işığı Anyutuşka, danış; məsum bir dilə deyilən sözlərin hamısı, saf və təmiz sözlərdir.

– Qulaq as, gör nə deyirəm. Keçən yayda, bir il bundan əvvəl qonşumuzun oğlu mənim bacılığım ilə evləndi; mən həmişə bu bacılığım ilə oturub-durardım. Əri onu sevir, qız isə onu o qədər sevir ki, adaxlanandan on ay sonra ona bir oğlan doğdu. Bacılığım hər axşam oğlunu küçəyə çıxarıb gəzdirir. Ona baxmaqdan doymur. Deyəsən elə uşaq da öz anasını sevir. Oğluna: aqu, aqu deyən kimi uşaq gülməyə başlayır. Mən isə hər gün göz yaş tökürəm. Mən istəyirdim ki, mənim də belə bir oğlum olsun... – Mən artıq dözə bilmədim. Anyutamı qucaqlayıb, ürəkədən gələn səmimiyyətlə üzündən öpdüm.

– Özünü yığışdır ha, ağa, sən çox yalançı adamsanmış, sən deyəsən mənimlə oynaqlamağa başlayırsan. Çəkil, cənab, rədd ol buradan, yazıq yetimdən əl çək, – deyə Anyuta ağlamağa başladı. – Əgər atam sağ olsa və sənənin bu hərəkətini görsəydi, sənənin ağalığına-zada baxmayıb kefini qatardı.

– Mənim nəzərin Anyutuşkam, heç kefini pozub qanını qaraltma, mənim öpüşüm sənə məsumluğunu ləkələməz. Sənənin ismətin mənim üçün müqəddəs bir şeydir. Mənim öpüşüm sənə olan hörmətimin ifadəsidir və buna məni son dərəcə mütəəssir olmuş qəlbim vadar etdi. Məndən qorxma, əzizim Anyuta, mən bizim cavan ağalar kimi vəhşi heyvan deyiləm; onlar üçün məsumluğun heç bir qiyməti yoxdur. Əgər mən bilseydim ki, mənim öpüşüm sənəni təhqir edəcək, allaha and içirəm ki, buna cürət etməzdim.

– Özün düşün, ağa, bu öpüş üçün mən necə qəzəblənməyim ki, mənim öpüşlərim artıq başqasına vəd edilmişdir. O öpüşlər qabaqcadan verilmiş olduğu üçün, daha onların ixtiyarı məndə deyildir.

– Sən məni heyran edirsən. Sən artıq sevməyi bacarırsanmış. Sən öz ürəyinə yatan başqa bir adam sevmişsən, deyilmi. Sən xoşbəxt olacaqsan. Sizin ittifaqınızı heç şey poza bilməz. Sizi fəlakət toruna salmaq istəyən bədxahlar arasına düşməyəcəksən. Sənənin ürək dostunun sənə qarşı sədaqətini pozmağa çalışsan səs onu yoldan azdırma bilməyəcəkdir. Mənim əziz Anyutam, bəs axı nə üçün sən öz istəkli dostunun ağuşunda xoşbəxt olmaq zövqündən məhrumsan?

– Ah, ağa can, ona görə ki, onu bizim evə buraxmırlar. Yüz manat istəyirlər. Anam isə mənə verməz; evdə işləyən təkçə mənəm.

– Bəs o sənəni sevirmi?

– Necə ki, sevmir. O, axşamlar bizim evin yanına gəlir, ikimiz də birlikdə mənim bacılığımın oğluna tamaşa edirik... O da belə bir oğul istəyir. Mən kədərənirəm; lakin dözmək lazım gəlir. Mənim Vanyuxam Peterburqa gedib oradakı böyük gemilərdə işləmək istəyir və özü üçün lazım olan yüz manatı qazanmayınca oradan qayıtmayacaqdır.

– Buraxma onu, əziz Anyutuşka, buraxma onu getsin; o getse məhv olacaq. O, orada sərxoşluğa öyrəşəcək, israfçılıq edəcək, nəşələnəcək, əkinçilikdən isə zəhləsi gedəcəkdir, hələ bunlardan da betəri odur ki, səni də unudacaqdır.

Anyutanın gözləri yaşardı, mənə dedi:

– Ah, ağa can, mənə qorxutma.

– Əgər o, dvoryan evində işləsə, Anyuta can, daha tez xarab olacaq. Ağanın hərəkətləri yuxarı qulluqçulara da sirayət edir, aşağı qulluqçular da yuxarılardan öyrənirlər, əxlaqsızlıq bəlası kəndə onların vasitəsilə keçir. Timsal əsl taundur; hər kəs gördüyünü götürür.

– Bəs necə olsun? Demək, mən heç bir zaman ona ərə gedə bilməyəcəyəm. Onun indi evlənməli vaxtıdır; başqalarının dalına düşmür; mənə onun evinə buraxmırlar; bir də görəcəksən ki, başqa bir qızı ona adaxladılar, bu dərd isə mən yazığı öldürür... – Bu sözləri dedikcə o, acı göz yaşları axıdırdı.

– Yox, mənim əziz Anyutuşkam, sən günü sabah onun olacaqsan. Mənə ananın yanına apar.

– Budur ha bizim həyətimiz, – deyərək o, ayaq saxladı. – Sən öt get, anam mənə görsə ağluna pis fikir gələr. O mənə döymürsə də, onun bir sözü mənə kətdən ağırdır.

– Yox, mənim Anyutam, mən sənə gedəcəyəm... – deyərək, onun cavabını gözləməyib, həyətdə girdim və bir baş pilləkənlə qalxıb evə getdim. Anyuta daltıca:

– Dayan, ağa, dayan, – deyərək qışqırdı. – Lakin mənə ona fikir vermədim. Anyutanın anası evdə xəmir yoğururdu; onun yanında, skamyada, gələcək kürekeni oturmuşdu. Mən mətləbi uzatmayaraq ona dedim ki, mən istəyirəm onun qızı İvana ərə getsin, bunun üçün də həmin işdə baş vermiş maneəni aradan qaldırmaqdan ötrü lazım olan şeyi gətirmişəm.

– Sağ ol, ay ağa, – deyərək qar cavab verdi. – Artıq buna ehtiyac yoxdur. Vanyuxa indi gəlib deyir ki, atası onu mənə evimə buraxmağa razıdır. Bazar günü isə bizdə toy olacaqdır.

– Qoy mənə vəd etdiyim şey Anyutanın cehizi olsun.

– Onsuz da sağ olun. Boyarlar qızlara cehizi müftə yerə vermirilər. Əgər sən mənə Anyutanın başına bir iş gətirib bunun üçün də ona cehiz verirsənsə, allah özü sənə cəzayı verər; pulu isə mən almaram. Yox, əgər sən mərhəmətli bir insan kimi, yoxsullara tənə etmirsənsə, mən sənə pulu alsam pis adamlar nələr düşünürlər. – Mən kəndlilər arasında bu dərəcədə necib mühakimələri görüb heyran oldum. Anyuta bu aralıq evə girib mənə anasına tərifləməyə başladı. Mən yenə də pulu onlara vermək istədim ki, İvan özü üçün ev düzəltsin; lakin o mənə dedi:

– Ağa, mənə iki əlim var, onların köməyi ilə evdə düzəldərəm.

Orada oturmağım onların çox da xoşuna gəlmədiyini hiss edərək, daxmadan çıxıb kibitkəmə tərəf getdim.

Yedrovadan ayrılırken Anyuta mənə fikrimdən çıxmırdı. Onun sadəvil səmimiyyəti mənə olduqca xoşuma gəlirdi. Onun anasının necib hərəkəti mənə məftun etdi. Mən, qollarımı çırmayıb xəmir tabağının başında və ya inək yanında badya ilə dayanmış bu hörmətli ananı şəhər anaları ilə müqayisə edirdim. Kəndli qadın mənə təmiz üzlərlə, necib niyyətlə vermək istədiyim yüz manatı almadı; halbuki bu yüz manat var-dövlətə görə müqayisə edilərsə, polkovnik arvadı, müşavir arvadı, mayor arvadı, general arvadı üçün beş, on, on beş min, bəlkə daha çox miqdarda pul edər; yox əgər sifətdən az-çox babat və ya heç olmazsa sadəcə məsum qızı olan polkovnik xanımına, mayor xanımına, müşavir xanımına və ya general xanımına (mənə Yedrovada arabacı arvadına vəd etdiyim nisbətən), yetmişinci və ya, allah göstərməsin, yetmiş iki ətərlə bir zəngin boyar beş, on, on beş, min və ya gizli böyük bir cehiz vəd etsə, yaxud rütbəli bir adaxlı tapsa və ya çalışıb fəxri qız adı alsın, şəhərli analar, sizdən soruşuram, ürəyiniz qopmazmı? Öz qızınız piyada gəzirsə, onu qızıla tutulmuş dörd atlı karetdə brilyantlar içində görmək, yaxud da onu zorla çəkib aparan iki yorğun yabılı arabada getmək əvəzinə cərgə ilə atlar qoşulmuş karetdə getməsinə istəməzdinizmi? Mən sizinlə razılaşıram ki, siz adətə və ədəb qaydalarına əməl etmişsiniz və teatr qızları kimi o qədər də asan təslim olmamışsınız. Yox, göyərçinlərim, mən sizə bir ay, və ya ikicə aydan artıq möhlət verə bilmərəm. Yox, əgər birinci dərəcəli adamı əbəz yerə uzun müddət ah-zar etməyə məcbur etsəniz, o, dövlət işləri ilə məşğul olduğu üçün, sizi tərk edər ki, öz qiymətli vaxtını sizə görə itirməsin; o özünün bu vaxtını cəmiyyətin faydasına sərf etsə daha yaxşı olar. – Minlərlə səs mənə tərəf ucalır; mənə pis-pis sözlərlə

yamanlayır, dələduz, fırıldaqçı, haramzada, cüvəllağı və s. adlandırır-lar, Göyərçinlərim, arxayın olun, mən sizin şərəfinizə toxunmaram. Məgər hamınız beləsiniz? Bir bu güzgüyə baxın; burada kim öz surətini görsə, qoy mənə istədiyi qəder yamanlasın. Mən ondan şikayət etməm, onunla məhkəmə dili ilə danışmaram.

Anyuta, Anyuta, sən mənə valeh etdin! Nə üçün mən səni 15 il bundan əvvəl görməmişdim. Sənin şəhvətpərəstlik cəsarətinə yad olan aşkar məsumluğun mənə ismət yolu ilə getməyə öyrədirdi. Mən ürək-dən vəcdə gəlirkən sənin yanağından aldığıım öpüş nə üçün həyatımda ilk öpüş olmadı. Sənin təmiz və saf həyatın mənəim qəlbinin dərinliklərinə nüfuz etmiş olar və mən də həyatımı əhatə etmiş acgöz-lükdən çəkinmiş olardım. Mən satqın qadınların murdar ehtirasından uzaqlaşardım, ailə həyatına hörmət edərdim, öz acgöz şəhvətpərəst-liyim ərlə arvadın ittifaqını poza bilməzdi; ismət mənəim üçün müqəddəsdən də müqəddəs olardı və mən də bu ismətə toxunmağa cürət edə bilməzdim. Ey mənəim Anyutuşkam! Sən həmişə çəpərin yanında öylə-şərək öz cürətli məsumluğunla öyüd-nəsihət ver. Əminəm ki, təmiz yoldan azmağa başlamış olanları saf əməllər yoluna qaytarar və pozğunluğa sürükləyən meyillərin qarşısını alarsan. Əxlaqsızlıq girda-bına batmış, fahişələrin ağısında baş ağartmış bir adam sənə ctina-sızlıq edib, nifrət göstərsə, narahat olma, sən öz şirin söhbətlərinlə onu, getdiyi yoldan qaytarmağa çalışma. Onun ürəyi artıq daşa dönmüşdür, onun ürəyini basmış qabıq almasdan da bərkdir. Məsum xeyirxahlıq neşləri ona dərin təsir bağışlaya bilməz. Bu neşlər qəbahət-in hamarlanmış möhkəm qabığını deşə bilməz. Özünü gözlə ki, belə möhkəm qabıq sənin əməllərindəki itiliyi kütləşdirməsin. Lakin sözləri təhlükəli gözəl ifadələrlə pərdələnmiş gənci əlindən buraxma; çalış onu öz toruna sal. O, nəzərə təkəbbürlü, lovğa, sərt, həyasız, qaba, təhqiredici bir adam kimi çarpır. Lakin onun qəlbi sənin təsirlərinə tabe olar və sənin faydalı timsalını məmnuniyyətlə qəbul edər, Anyuta, səndən iyirmi ağac uzaqlaşmış olsam da mən səndən ayrıla bilmirəm.

Lakin Anyutanın mənə dediyi o adət nə imiş? Onu on yaşlı bir uşağa vermək istəyirlərmiş. Belə bir ittifaqa kim yol verə bilərdi? Qanunu müdafiə edən əllər belə bir cinayətin kökünü nə üçün kəsməsin? Xristian qanununda nikah ilahi bir sirdir, mülki qanunda isə bu bir saziş və ya müqavilədir. Bərabər olmayan bir nikaha hansı din xadimi xeyir-dua verə bilər, və ya hansı bir hakim bunu öz ruznaməsinə yazı bilər? Yaşlarda uyğunsuzluq mövcud ikən nikaha yol verile bilməz.

Bunu təbiət qanunları insan üçün faydasız bir şey kimi qadağan edir, bunu cəmiyyət üçün zərərli bir hal kimi mülki qanun da qadağan etməli idi. Ər və arvad cəmiyyətin, qanunla təsdiq edilmiş müqaviləni bağlayan iki vətəndaşdır ki, onlar bu müqavilə ilə hər şeydən əvvəl bir-birinə qarşılıqlı zövq hissələrini vəd edirlər (Qoy burada heç kəs iddia etməsin ki, ilk saf sevgi və ər-arvadlıq sazişinin möhkəm özül daşı ər-arvadlığın birinci qanunu və nikah ittifaqının əsası deyildir.), bir yerdə yaşamağa, ümumi qayəyə malik olmağa, məhəbbət nəticəsində doğulub törəyənləri tərbiyə edib yetişdirməyə, beləliklə də dinc yaşamağa, bir-birini incitməməyə söz verirlər. Yaşlar bərabər olmadıqda bu saziş şərtlərini gözləmək olarmı? Kəndlilər arasında çox təsadüf edildiyi kimi ərin on yaş, arvadın isə iyirmi beş yaş, yaxud dvoryanlar arasında olduğu kimi ərin əlli yaş, arvadın isə on beş yaş olduqda qarşılıqlı zövq hissi ola bilərmə? Deyin görüm, ay qoca ərlər, insafla deyün, siz ər deyilməyə la-yiqsinizmi? Siz ancaq məhəbbət atəşini alovlandırma bilərsiniz, onu söndürmək isə sizin hünəriniz deyildir.

Yaşların bərabər olmaması təbiətin ən mühüm qanunlarından biri-ni pozur; qoyulmuş bu müsbət qanun təbiət qanununa əsaslanmasa, möhkəm bir qanun ola bilərmə? Açıq deyək ki, dünyada belə bir qanun yoxdur. – Qarşılıqlı sevgidən törəyənləri bəsləyib yetişdirmək. – Bir tərəfdə alov, o biri tərəfdə isə sönüklük olan yerdə qarşılıqlı hiss ola bilərmə? Əkilmiş bir ağac faydalı yağışdan və barverici şəhdən məh-rum edildikdə meyvə gətirə bilərmə? Bir zaman meyvə versə də, bu meyvə cır, sısqı və yəndəmsiz olub, çox keçmədən çürüyəcəkdir.

Bir-birini incitməmək – bu əzəli və ən düzgün bir qaydadır; ərlə arvadın bir-birinə olan rəğbəti qarşılıqlı hissələrin cəmi dərəcədə zövq almasını təmin edərsə, nikah ittifaqı xoşbəxt olar; sadlıq üz verdikdə kiçik ailə həyəcanları dərhal sakitləşər. Qocalıq iyrençliyi ehtiras sad-lıqlarının üzünü qalın qaysaqla örtükdə keçmiş əyləncələr xatirəti deyindən qocalıq yaşlarına təsəlli olar. Nikah müqaviləsinin bir şərti, bir yerdə yaşamaq, yaşların bərabər olmadığı halda da yerinə yetirilə bilər. Lakin belə şəraitdə qarşılıqlı məhəbbət olarmı? Birisi qolu güclü olduğu üçün hakim kəsiləcək, o birisi isə, ancaq öz ağasının əmrini yerinə yetirə bilən zəif bir buyruq qulu və həqiqi bir kölə olacaqdır. Bax, Anyuta, sənin mənə tələq etdiyin gözəl fikirlər bunlardır. Bağışla mənə, əziz Anyutacıyım, sənin nəsihətlərin qəlbində əbədi olaraq yaşaya-caqdır; buna mənəim övladlarının övladları da əməl edəcəklər.

Xotilov poçt düşərgəsinin görünməkdə olduğuna baxmayaraq, mən yenə də Yedrovadakı qızı düşünürdüm; bu düşüncədən vəcdə gələrək; ah, Anyuta! Anyuta! – deyə ucadan səsləndim. – Yol hamar olmadığı üçün atlar addımla gedirdi; arabaçı mənim sözlərimi eşitəcək mənə tərəf dönərək:

– Ağa, görünür ki, sən bizim Anyutaya vurulubsan, – deyə-deyə gülür və papağını düzəldirdi! Amma qızıdır ha! O təkə səni gicəlləndirməyib... Hamının ondan xoşu gəlir... Bizim düşərgədə qəşəng qız az deyildir, lakin Anyutanın qarşısında onların hamısına tüpür qaç. Hələ görəsən rəqs eləməkdə necə məharəti var. Hamını cibinə qoyar, bir adam onun qabağına çıxıb bilməz... Tarlaya biçinə gedəndə də... göz istəyir tamaşa eləsin. Düzü budur ki... qardaşım Vanka xoşbəxtidir.

– İvan sən qardaşıdır?

– Xalam oğludur. Oğuldur ki, tayı, bərabəri yoxdur! Üç cavan oğlan eyni zamanda Anyutaya nişanlanmaq istədilər; lakin İvan hamısının ağzını çölə qaytardı. Onlar nə elədilsə bir şey çıxmadı ki, çıxmadı. Vanyuxa isə dərhal başının üstünü aldı... (Biz artıq düşərgenin kənarlarında idik...) Bəs necə, ağa, hər oynayan canbaz olmaz.

Gəlib poçt heyətinə girdik.

“Hər oynayan canbaz olmaz”, – sözlərini mən əyilib qalxaraq təkrar edirdim...

XOTİLOV

GƏLƏCƏYİN LAYİHƏSİ

Sevimli vətənimizi tədriclə hazırda olduğu kimi çiçəklənən bir vəziyyətə çatdırsa; elmi, bədii sənətkarlığı və peşəkarlığı insanın qüdrəti çatdığı qədər yüksək təkmil dərəcəsinə qaldırsa, əyalətlərimizdə insan aqlının öz azad qanadlarını geniş açaraq hər tərəfdə maneəsiz və sərbəst surətdə özəmətə doğru uçalıb, hazırda ictimai qanunların etibarlı qoruyucusu olduğunu görsek, bu vətənin sayəsində allaha ibadət etdiyimiz zaman hədsiz şadlıqla deyə bilərik ki, vətənimiz allaha xoş görünən gözəl bir məskəndir; zira ondakı quruluş xurafat və mövhumata deyil, kerim allahın nemətini daxilən dərk etməmizə əsaslanmışdır. İnsanları çox zaman dininə görə bir-birindən ayıran düşmənçilik nə olduğunu bilmirik, cəmiyyətdə məcburiyyət nə

olduğundan da xəbərimiz yoxdur. Bu azadlıq içərisində doğulduğumuz üçün, biz bir-birimizin həqiqi qardaşlarıq, hamımız bir ailənin üzvü, hamımız bir olan atanın, allahın övladlarıyıq.

Elmin çırağı qanunlarımıza işıq saçaraq, hazırda onu bir çox dünyəvi qanunlardan fərqləndirir. Hakimiyyətdə müvazinət, əmlakda bərabərlik vətəndaşlıq ixtilaflarının da kökünü kəsər. Cəzaların mötədilliyi, ali hakimiyyətin qanunlarına şəfqətli ata-ananın öz övladlarına buyruqları kimi hörmət olunmasına məcbur edər, düşünülməmiş cinayətin də qarşısını alar. Mülk almaq və saxlamağa dair qanunlardakı aydınlıq ailə çəkişmələrinin baş verməsinə imkan vermir. Bir vətəndaşın malikanəsini başqasınınkindən ayıran mərz dərin çəkildiyi üçün gözə çarpır və hamı ona hörmət və riayət edir. Aramızda şəxsi təhqir çox az hallarda baş verir və dostluqla da həll olunur. Xalqın tərbiyəsi bizim həlim olmağımız, dinclik sevən vətəndaş olmağımız, hər şeydən əvvəl də insan olmağımız qayğısına qalmışdır.

Daxili sakitlikdən zövq alıb, xarici düşmənlərimiz olmadığı haldə, cəmiyyəti yüksək birgə vətəndaşlıq yaşayış səadətinə qədər ucaltmış olsaq, biz bəşəri duyğuya da yad olmaz, mərhəmət hissindən uzaq olmaz, nəcib qəlblər məhrəbançılığına yabançı olmaz, qardaşlıq məhəbbətinə yabançı olmarıq, reva görmərik ki, gözümüzün önündə öz yoldaşlarımızın, bizə bərabər vətəndaşlarımızın, sevimli qardaşlarımızın tam ücdə bir hissəsi öz təbii hallarında qalıb, ağır köləlik və əsarət zənciri altında saxlansın, biz reva görmərik ki, gələcək nəsillərin daimi məzəmmət və lənətinə məruz qalaq. Özü kimi bir insanı əsarət altına almaq Asiyanın isti qurşaqlarında əmələ gəlmiş vəhşi xalqlara yaraşan bir adətdir, daş ürəkli və tamamilə rəhmsiz insanlara məxsus olan adətdir ki, bütün yer üzündə geniş miqyasda sürətlə yayılmışdır. Biz, şərəfli oğullar, ad qazanmış və öz işləri ilə şöhrətlənmiş, bu torpağın yetişdirdiyi adamlar isə cəhalet zülmətinə dalaraq bu adəti qəbul etdik; bizə ayıb olsun ki, keçən əsrlərə ayıb olsun, bu dərrakəli tarixə ayıb olsun ki, bu adəti hətta bu günə qədər də sarsılmaz surətdə saxlamışıq.

Ata-babalarının əməllərindən sizə məlumdur, tariximizdən bellidir ki, xalqımızın müdrik başçıları həqiqi insanpərvərlik məqsədlərini güdərk, ictimai ittifaqın təbii rabitesini dərk etmiş, bu yüz başlı bəlayə son qoymağa çalışmışlar. Lakin onların böyük şücaəti o zamankı dövletimizdə mövcud olan məğrur silk üstünlükləri üzündən bihədə və əbəssəy olaraq qaldı, ancaq bu üstünlüklərin köhnəlib nifrət qazanmış

olmasına baxmayaraq, dvoryanlar onları irs edib indi də saxlamaqdadırlar. Bizim qüdrətli ata-babalarımız öz qüvvət və qüdrətinə baxmayaraq, vətəndaşlıq əsarəti zəncirlərini qırmağa müqtdür olmadılar. Onlar öz gözəl niyyətlərini nəinki yerinə yetirə bilmədilər, hətta yuxarıda dediyimiz kimi, dövlətdə mövcud olan mənəbpərəstlik hiylələri nəticəsində öz düşüncələri və qəlblərinin arzularına zidd olan qaydalara əməl etməyə məcbur oldular. Ata-babalarımız, cəmiyyətin ən faydalı üzvlərinin boynuna kəndir salan, ağır zəncirlər vuran bu fəlakət törəyənlərə, bəlkə də, göz yaşları və ürək acısı ilə baxırdılar. Əkinçilər bu günə qədər də bizim aramızda kölədirlər; biz onları özümüz kimi bir vətəndaş sayırıq, onların insan olduqlarını unutmuşuq. Ey bizim sevimli vətəndaşlarımız! Ey vətənin həqiqi oğulları! Bir ətrafınıza baxın və səhvinizi başa düşün, iləl-əbəd allaha ibadət edən, cəmiyyətin xoşbəxtliyi və insanın səadəti üçün çalışan ruhanilər, bizimlə birlikdə, öz nəsihətlərində sizə izah etmişlər ki, onların təbliğ etdikləri kərim allahın müdrikliliyi və mehəbbəti, insanın özü kimi bir varlığın üzərində özbaşınalıq etməsini heç də rəva görmür. Onlar təbiətdən və bizim qəlblərimizdən alınan delillərlə, sizin qəddarlığımızı, ədalətsizliyinizi və günahlarınızı sübut etməyə çalışırdılar.

Canlı allahın məbədlərində onların sosi hələ də təntənəli surətdə ucalmaqdadır: ayılın, ey yolunu azanlar, yumşalın, ey daş ürəkli insanlar; qardaşlarınızın zəncirlərini qırın, əsarət zindanlarının qapılarını açın və özünüz kimi insanlara da imkan verin ki, birgə yaşayışın ləzzətini görsünlər; zira bu neməti kərim allah sizə bəxş etdiyi kimi, onlara da bəxş etmişdir. Onlar da sizinlə birlikdə günəşin faydalı şüaları ilə isinirlər, onların da sizin özalarınız kimi əzaları, hissəiniz kimi hissləri vardır, buna görə də bu əza və hisslərdən faydalanmaq hüququ bərabər olmalıdır.

Lakin din xadimləri insanı əsarət altına almağın düzgün olmadığını açıb sizə göstərmişlərsə, bu məsələnin cəmiyyət üçün zərərli və vətəndaşa qarşı belə roftarın yanlış olduğunu göstərməyi özümüzə biz bircə bilirlik. Fəlsəfi ruhun çoxdan bəri əmələ gəlmiş olduğu bir halda insanların mahiyyəti, buna görə də vətəndaşların bərabərliyi haqqında delillər axtarmaq və ya bu delilləri təzələmək, belə gəlir ki, artıqdır. Azadlıq himayəsi altında böyümüş, ilk bərabərlik haqqında sübut boşboğazlığı ilə deyil, necib hisslərlə yaşayan bir adamın qəlbinin adı çırpıntılarıdır. Lakin günün günorta çağında azıb, gözünün qabağındakı şeyləri görməmək kimi bir hal dünyada insanın bədbəxtliyidir.

Gənclik dövrünüzdə məktəblərdə sizə təbii hüquq və vətəndaşlıq hüququnun əsaslarını öyrətmişlər. Təbii hüquq sizə bərabər bədən quruluşu verdiyini və buna görə də eyni hüquqa malik olduqlarını, demək ki, öz aralarında hər cəhətdən bərabər olduqlarını və heç birinin o birinə tabe olmadığını göstərdi. Vətəndaşlıq hüququ sizə hədsiz azadlığı dinc fəaliyyətlə əvəz edən insanları göstərdi. Lakin onların hamısı öz azadlıqlarına bir hədd və öz əməlləri üçün bir qayda qoymuşdularsa, hamı ana bətnindən başlayaraq bərabər təbii azadlığa malikdir və bu azadlığın məhdud edilməsində də bərabər olmalıdırlar. Demək, bu məsələdə də heç kim başqasına tabe deyildir. Cəmiyyətdə birinci hökmdar qanundur; çünki qanun hamı üçün birdir. Lakin cəmiyyətə daxil olarkən, insanın əməllərini özbaşına məhdudlaşdırmağa sövq edən nə olmuşdur? Ağıl deyər: şəxsi mənfəət; ürək deyər: şəxsi mənfəət; pozğunlaşmamış mülki qanun deyər: şəxsi mənfəət. Biz artıq bir çox təkmilləşmə mərhələsi keçmiş cəmiyyətdə yaşayıyıq, buna görə də onun ilk qayda-qanunlarını unutmuşuq. Lakin siz bütün yeni xalqlara və bütün təbii cəmiyyətlərə baxın. Əvvələn, əsarət altına almaq cinayətdir; ikincisi, yalnız cinayətkar və ya düşmən əsarət əzabına məruz qalmalıdır. Bu məfhumlara riayət edərkən biz ictimai məqsəddən nə qədər uzaq olduğumuzu dərk edirik. Bütün sizə dediklərimizin hamısı adi şeylərdir və siz belə qaydaları ana südü ilə bərabər əmmişsiniz. Yalnız ani xurafat, yalnız tamahkarlıq (bizim sözlərimizdən inciməyin), bizim gözlərimizi bağlayacaq və bizi qaranlıqda dəli olanlara bənzədir.

Lakin bizim içərimizdə zəncirlənən kimdir, əsarət əzabı çəkən kimdir? Əkinçi! Bizi yedirib kökəldən, ac qarnımızı doyuran, bizə sağlamlıq verən, ömrümüzü uzadan, o adam ki, nə əkib-biçdiyinin sahibidir, nə də hasil etdiyinin. Tarlaya kimin daha artıq sahib olmaq ixtiyarı var, bu hüquq onu becərənin deyilmi? Xəyal ilə olsa da təsəvvür edək ki, bir dəstə kişi bir səhraya gəlib cəmiyyət düzəltmək istəyir. Onlar özlərinin yeməyini təmin etmək fikriylə, taxılı torpağı öz aralarında bölüşdürürlər. Öz bəxtinə düşən pay kimə qismət olmalıdır? Torpağı əkmək istəyən və bu işi bacaran adama, deyilmi? Uşaq və ya qoca, zəif, cansız və tənbel adam üçün bu torpaq faydasız olar. Bu yer boş qalar, burada sünbüllər baş qaldırır yellənməz. Bu torpaq onu becərən üçün faydasız olarsa, cəmiyyət üçün də faydasız olar, çünki torpağı becərən adam özünə zəruri olana malik olmadığı halda öz məhsulunun artığını cəmiyyətə verməz. Demək, cəmiyyət ilk qurularkən

tarları becərməyi bacaran adamın torpağa sahib olmağa ixtiyarı olmuşdur və torpağı becərən ondan yalnız özü istifadə edir. Lakin biz, mülkiyyət haqqındaki ilk ictimai qaydalardan xeyli uzaqlaşmışıq. Bizdə mülkiyyət sahibi olmağa təbii ixtiyarı olanlar mülkiyyətdən nəinki tamamilə kənar edilmiş, başqasının tarlasını becərməsinə baxmayaraq, gözünü başqa bir hakim şəxsin əlinə tikir ki, ona yemək versin! Sizin mədəni şüurunuz bu həqiqətləri dərk etməyə bilməz, lakin bu həqiqətləri yerinə yetirməkdə sizin əməlləriniz, yuxarıda dediyimiz kimi, mövhumat və tamahkarlıq kimi əngələ rast gəlir. Sizin, bəşəriyyətə olan məhəbbət hissləri ilə dolu qəlbləriniz tamahkarlığı ürəyə zövq verən duyğulardan üstün tutacaqdır? Axı bunun sizə nə mənfəəti var? Vətəndaşlarının üçdə iki hissəsi vətəndaşlıq adından məhrum edilmiş və bir qismi qanunda ölü sayılmış belə bir dövlət xoşbəxt adlana bilərmi? Rusiyada kəndlinin vətəndaşlıq vəziyyətini xoşbəxt bir vəziyyət adlandırmaq olarmı? Təkcə qan içən bir adam deyə bilər ki, o, xoşbəxtidir, çünki belə adam yaxşı vəziyyətin nə demək olduğunu anlamır.

İndi biz çalışaq ki, hökmdarların bu vəhşi qaydalarının, bizim sələflərimizin bir zaman əlşib aradan qaldırmağa müvəffəq ola bildikləri bu qaydaların yanlış olduğunu sübut edək.

Vətəndaşların xoşbəxtliyi cürbəcür ola bilər. Deyirlər, məmləkətdə asayiş və qayda hökm sürən bir dövlət xoşbəxtidir. O zaman xoşbəxt görünür ki, onun tarlaları boş qalmasın və şəhərlərində özəmətli binalar ucalsın. Silahının gücü uzaqlara yayılan, öz məmləkəti xaricində yalnız qüvvəsi ilə deyil, başqalarının fikrinə öz sözü ilə də hakim olan dövlətə xoşbəxt dövlət deyilir.

Gözümüzün önündəki vadiyə baxaq. Orada biz nə görürük? Geniş qoşun düşərgəsi! Oranın hər tərəfində sakitlik hökm sürür. Bütün döyüşçülər öz yerində dayanmışdır. Onların sıralarında çox möhkəm intizam vardır. Rəisin bircə əmri, əlinin bir hərəkəti bütün düşərgəni hərəkətə, həm də intizamlı hərəkətə gətirir. Lakin döyüşçüləri xoşbəxt adlandırma bilərlikmi? Əsgəri intizama itaət nəticəsində bir müqəvvaya çevrilən bu döyüşçülər, canlı varlıqlara bu qədər xas olan hərəkət etmək iradəsindən də məhrum edilmişlər. Onlar ancaq rəisin əmrini tanıyır, onun istədiyini başa düşür və göstərdiyi istiqamətə yürüyürlər. Dövlətin hədsiz qüdrətinə hakim olan əsa da bu dərəcədə güclüdür. Birlikdə hər şeyin öhdəsindən gəlmək olar, lakin ayrı-ayrılıqda insan mal-qara kimi tək qalar, çoban da onu istədiyi yerə aparar.

Azad quruluş məsələsi də zəncirin özü kimi bizim xoşbəxtliyimizi pozur. Gəmi səndəlinə mıxlanmış olan yüz nəfər qul, avar çəkib yoluna davam edirkən, sakitlik və asayiş içərisində olurlar; lakin bircə onların ruh və qəlblərinə nəzər sal. Orada əzab, kədər, məyusluq görürsən. Onlar çox vaxt ölümü yaşamaqdan daha çox arzu edirlər; lakin bu işdə də onlara mane olurlar. Onların iztirabının sonu səadətdir; səadət isə əsarətlə əlaqəsi yoxdur, buna görə də onlar yaşayırlar. Beləliklə, dövlətin zahiri asayışı və intizamı gözələrimizi yummasın və yalnız bu səbəblərə görə də dövləti xoşbəxt saymamalıyıq. Sən həmişə vətəndaşların qəlbine bax. Sən orada asayiş və dinclik tapsan, o zaman həqiqətən: bunlar xoşbəxtidirlər, – deyə bilərsiniz.

Avropalılar Amerikanı viran edərək, onun torpağını yerli əhalinin qanı ilə suvardılar, öz qatilliklərinə yeni bir mənfəət nəticəsində nəhayət verdilər. Bu yarımkürənin güclü təbii sarsıntılar nəticəsində boş qalmış tarlaları torpağın bağrını yaran xışın gücünü hiss etdi. Münbit çəmənliklərdə bitən və faydasız qalıb məhv olan məhsul yəne də keçmişdəki kimi kərənti ilə biçilməyə başladı. Qədim zamanlardan bəri dağların təpəsini tutmuş meğrur ağaclar yıxılmağa başladı. Barsız meşələr və dağların insan ayağı deyməmiş yerləri məhsuldar tarlalara çevrilir və burada ancaq Amerikada bitən, yaxud buraya gətirilib müvəffəqiyyətlə yetişdirilən yüz cür müxtəlif bitkilər əkilir. Məhsuldar çəmənliklər, həm məhsul verən, həm də saysız-hesabsız işlək mal-qara ayaqları altında tapdalanır. Hər yerdə yaradıcının qurub tikən əlləri, zahiri rifah mənzərəsi və abadlıq əlaməti görünür. Lakin bu xəsis, tənbel təbiəti bu qədər bol bar verməyə kimin qüdrətli əli məcbur edir? Həqiqətən allahı naminə əmin-amanlıq təbliğ edən, özlərini həlimlik və insanpərvərlik müəllimləri adlandıran kinli və ədavətli avropalılar hinduları birdəfəlik əsarət altına alaraq istilacıların amansız qatillikləri ilə kifayətlənməyib bir də qul alveri yolu ilə onlara ikiqat zülm edir və soyuqqanlıqla öldürürlər. Niger və Senaqal çaylarının bürküllü və çox isti sahillərində ömür çürüdən, öz evlərindən və ailələrindən ayrılmış, naməlum ölkələrə köçürülmüş bu zavallı və bədbəxt qurbanlar abadlıq işlərinin ağır pəncəsi altında, onların əməyinə nifrət edən Amerikanın məhsuldar zəmilərini becərilir. Biz isə viranəlik törədən ölkəyə ona görə xoşbəxt deyirik ki, onun tarlalarını qarətikan basmamış və onun zəmilərində bol müxtəlif bitkilər yetişdirilir. Ona görə xoşbəxt deyirik ki, onun yüz nəfər meğrur və təkəbbürlü vətəndaşı cah-cəlal və zinet içərisində yaşayır, minlərlə vətəndaşı

isə qarın dolusu yemək tapmır, istidən, soyuqdan qorunmaq üçün məskəni yoxdur. Ey kaş, bu qədər bolluq ölkələri yenə də boş qalaydı! Qaratikan və dəvətikanı buralarda dərin kök salıb, Amerikanın bütün qiymətli məhsulunu məhv edəydi! Siz ey mənim əzizlərim, qorxun ki, sizin haqqınızda: “adını dəyiş ki, dillərdə dastan olmayasan” deməsinlər.

Biz hələ indi də Misir binalarının əzəmətinə heyrət edərik. Misilsiz ehramlar bir çox illər keçdikdən sonra da misirlilərin memarlıq sənətində cəsəretli yaradıcılıq qabiliyyətinin şahidi olacaqlar. Lakin bu qədər daş nə üçün hazırlanıb bir-birinin üstünə mənasızcasına qalanmışdır? Məğrur fironların basdırılması üçün. Əbədi yaşamaq təsnəsi olan bu lovğa hökmdarlar, öləndən sonra da öz xalqından zahirə fərqlənmək istəmişlər. Cəmiyyət üçün faydasız olan bu möhtəşəm binalar xalqın apaydın əsarət altına alınmış olduğunu sübut edir. Bir zamanlar hamının xoşbəxt yaşadığı məhv olmuş şəhərlərin qalıqlarında məktəblərin, xəstəxanaların, mehmanxanaların, su kəmərlərinin, tamaşaxanaların və bu kimi binaların xarabalıqlarını; biz sözü deyil, məni sözü məşhur olan şəhərlərdə isə gözəl çar saraylarının, geniş tövlələrin, vəhşi heyvanlar saxlayan yerlərin qalıqlarını görmək olar. Bunların hər ikisini müqayisə edin; nəyi intixab edəcəyimizdə çətinlik çəkmərik.

Lakin fəthlər şöhrətinin özündə nə qazanır? Səs, gurultu, lovğalıq və taqətdən düşmə. Mən bu cür şöhrəti 18-ci əsrdə ixtira edilmiş bir balona dəyişərəm: ipək parçadan quraşdırılmış bu balonlara ani olaraq isti hava doldurulur və onlar səda sürətilə ən qəliz havanın ən yüksək təbəqələrinə qədər qalxır. Lakin bu balonların gücünü təşkil edən şey ən xırdaca məsamələr vasitəsilə fasiləsiz surətdə balondan sızır; yuxarıya doğru qalxmış ağırlıq öz təbii yolu ilə aşağı enməyə başlayır; beləliklə də, aylarla əmək sərf edilib diqqət və səylə əmələ gətirilmiş belə bir şey ancaq bir neçə saat ərzində tamaşaçıları əyləndirə bilər.

Lakin soruş görək, işğalçının istədiyi nədir; əhali yaşayan ölkələri viran etməklə və ya səhraları öz dövlətinə qoşmaqla nə kimi məqsədi təqib edir? Bizə işğalçıların hamısından ən qəddarı olan böyük İsgəndər cavab verə bilər; İsgəndər həqiqətən öz əməlləri ilə deyil, özünün ürək qüvvəsi və törətdiyi xarabalıqlarla böyük idi. O deyirdi: “Ey afinalılar! Siz məni nə qədər tərif etməlisiniz”. Ağılsız, sən bir keçdiyin yollara nəzər sal. Sənin uçuşunun sərt qasırgası əyalətlərdən keçərək o yerlərin əhalisini öz burulğanı içərisinə alır və dövlətin qüdrətini öz arxasınca sürükləyərək, keçdiyi yerləri viranə qoyur, boş

səhralara çevirir. Sən, ey quduz qaban, heç düşünürsənmi ki, qalib gəlməklə öz məmləkətini viran edirsən, fəth etdiyin ölkədə sənə zövq verəcək bir şey tapa bilmirsən. Əgər bir səhra əldə etmiş olsan, o da sənin vətəndaşlarının məzarı olacaq və onlar burada torpağa basdırılacaqdır; yeni bir səhranı şənəndirsən, bolluq olan bir məmləkəti məhsulsuz bir məmləkətə çevirəcəksən. Səhraları məskun yerə çevirib, başqa yerləri səhraya çevirməkdən nə fayda? Məskun bir ölkəni əldə etmişsənsə, törətdiyin qırğınları saysan dəhşətə gələrsən. Qasırga kimi basqınların üçün sənə nifrət bəsləyən ürəkləri məhv etməlisən; ələ xəyal etmə ki, bu qəlblər səni sevə bilər; onlar səndən ancaq məcburiyyət qarşısında qorxurlar. Mərd vətəndaşları məhv etdikdən sonra, köləlik əsarətini qəbul etməyə hazır olan qorxaqlar qalıb sənin zülmünə tabe olacaqlar, lakin sənin hər şeyi basıb əzən qələbələrinə qarşı dərin nifrət onların da qəlbində kök salacaqdır. Sən heç də lovğalanma, sənin fəthlərinin bəhrəsi ölüm və nifrət olacaqdır. Nəsilərin xatirində sən bir zülmkar kimi qalacaqsan; sənin qullarının sənə nifrət etdiyini və sənin ölümünü istədiklərini bildikdə sən özünü öldürəcəksən.

Lakin əkinçilərin vəziyyətini yaxından anladıqda bu vəziyyətin cəmiyyət üçün nə qədər zərərli olduğunu görürük. Bu, təsərrüfatın və xalqın artmasına zərər verir, öz timsalı cəhətdən zərərli olduğu kimi, rahatsızlığı cəhətdən də təhlükəlidir. Mənfəət məqsədilə bir işə təşəbbüs edən adam onun üçün indi və ya sonralar fayda verə biləcək bir tədbirə əl atacaq, indi və ya sonralar fayda əldə edə bilməyəcəyi şeydən uzaqlaşır. Bu təbii niyyətə əməl edərək, özümüz üçün başladığımız və məcburiyyətsiz gördüyümüz hər işi, hər şeyi səylə, həvəslə, diqqətlə və yaxşı görürük. Bunun əksinə olaraq, məcburi surətdə boynumuza yüklənən hər işi, öz faydamıza görmədiyimiz hər bir işi pis, qeydsizliklə və gec görürük. Bizim dövlətdəki əkinçilər bu cürdür. Becərdikləri zəmi başqasınındır, zəmidən hasil olan məhsul onun deyildir, buna görə də əkini becərməkdə tənbellik edir; işə əsla can yandırmır, tarlının dərdinə qalmır. Sən bu cür tarlanı lovğa sahibkarın əkinçiyə dolanacaq üçün verdiyi bir parça torpaqla müqayisə et. Bu torpağı yaxşı becərmək üçün o, öz qüvvəsini əsirgəmir, əlindən gələni edir. Onu bu işdən heç bir şey ayıra bilmir. Vaxtın darlığını o, yuxusuna haram qatmaqla əvəz edir; rahatlanmaq vaxtını işdə keçirir; işləyir; sən keçirilməli bayram günlərinə də o, etina etmir. Özü üçün çalışdığına, özünə işlədiyinə görə ki, belə həvəslə əlləşir. Buna görə də tarlası ona bol məhsul verəcəkdir; əkinçilərin əməyinin bütün

məhsulu məhv olur və ya bir daha əmələ gəlmir; əgər tarla qeyrətlə becərilə idi və tarla azad becərilə idi, məhsul bol olardı və vətəndaşlar da ərzaq cəhətdən tox olardılar. Lakin məcburi əmək az bəhrə verirsə, yerin məqsədə sərf edilməyən məhsulunu da xalqın artmasına bir o qədər mane olur. Əmək olmayan yerdə yeyən də olmaz. Hamı acından ölür. Köləlik tarlası belədir, bol məhsul vermir, buna görə də vətəndaşlar ölürlər, halbuki təbiət onlar üçün bol nemət bəxş etmişdir. Lakin köləlik üsulunda insanın törəyib artmasına mane olan səbəb təkə budurmu? Yeməyin və paltarın çatışmamasına bir də taqətdən düşüncəyədək işləməyi əlavə etsən, insanın ən əziz hissələrinə qarşı belə, lovgalıqla edilən təhqiri və qüvvələrinin qırılmasını da buna əlavə etsən köləliyin məhvedici təsirini görərsən. Beləliklə, istila və qələbə ilə köləlik arasındakı təfəvüt ondan ibarətdir ki, köləlik törəyib artmağa mane olur, istila və qələbə isə törətmişləri məhv edir. Lakin köləliyin zərəri daha çoxdur. Hamı asanlıqla görə bilər ki, birisi təsadüfi və ani olaraq viran edir; ikincisi isə uzun zaman və həmişəlik məhv edir; birisi yel kimi keçəndən sonra öz azğınlığına nəhayət verir; ikincisi isə birincinin qurtardığı yerdən başlayır və bu hal həmişə təhlükəli olan ümumi daxili bir sarsıntı baş verməyincə dəyişə bilməyəcəkdir.

Köləlik hallarına həmişəki nəzərlə baxmaqdan da zərərli şey yoxdur. Bir tərəfdən lovgalıq, digər tərəfdən isə qorxaqlıq əmələ gəlir. Burada zorakılıqdan başqa bir münasibət ola bilməz. Bu da kiçik bir sahədə toplaşaraq özünün hakim mütləqiyyətinin ağır təsirini hər tərəfə yayır. Lakin əllərində hakimiyyət və qılınc tutan əsarət tərəfdarları özləri də boyunduruq altına düşərək bu əsarəti var gücləri ilə təbliğ edənlərdən olurlar. Sanki qullardakı azadlıq ruhu o qədər tükənir ki, onlar öz izzatlarına nəhayət vermək istəməməklə bərabər başqalarının azadlığını görmək də onlarda izzət əmələ gətirir. Əgər insan özünün həlak olmasını sevə bilərsə, qandallarını da sevə bilər. Mənə elə gəlir ki, onlara əvvəlinci insanın fəlakətinə bəis olmuş ilana baxılan kimi baxmaq lazımdır. – Hakimiyyət təmsali sirayət edicidir. Etiraf etməliyik ki, biz özümüz, vətəndaşları təmin etmək üçün hazırlanmış ictimai ərzağı sorub axırına çıxan yüzbaşı əjdahanı məhv etmək üçün mərdlik və təbiətin çomağı ilə silahlanmış olduğumuz halda, biz, bəlkə də, özbaşınalıq əməllərinə cəsarət etdik, bizim niyyətlərimiz həmişə xeyirxah niyyət olub, ümumi xoşbəxtlik üçün çalışmışıqsa da, bu əməllərimizin faydalı olduğunu iddia edə bilmərik. Odur ki, qərəzsiz cürətimiz üçün bizi əfv etməyinizi acizənə rica edirik.

Mərhəmətli vətəndaşlarımız, heç bilirsiniz ki, biz necə məhv olmaq qarşısında, biz nə qədər böyük təhlükə içərisindəyik. Qulların bütün kobudlaşmış hissləri, azadlığın xeyirxah əli ilə hərəkətə gətirilə bilməyən bu hisslər, daxili hissləri daha da möhkəmləndirir və təkmilləşdirir. Sürətli axının qabağı alınmış selin qarşısında müqavimət nə qədər möhkəm olarsa, o qədər də qüvvətli olar. Bir dəfə səddi yıxıb dağıdırsa, qabağında artıq heç bir şey dayana bilməz. Buxovda saxladığımız qardaşlarımız da belədirlər. Fərsət gözləyirlər. Zəng çalınır (xəbərdarlıq edilir – red.). Vəhşiliyi məhv etmək istəyən bu axın sürətlə yayılmağa başlayır. Biz ətrafımızda qılınc və zəhəri görürük. Qəddarlıq və vəhşiliyimizə qarşı nəsibimiz ölüm və dəhşət olacaqdır. Onların bu-xovlarını açmaqda biz nə qədər ləng tərpənib inad göstərsək, onların intiqamı da bir o qədər amansız və sürətli olacaqdır. Keçmiş əhvalatları yadınıza salın. Hətta yaltaqlıq belə, öz ağalarının başına bəla kəsilmək üçün nə qədər qəzəbli qul yaratdı! Kobud, padşah bir yalançı tərəfindən yoldan çıxarılmışlar onun dalınca axışib, zülmkar hakimlərinin əsarətindən azad olmaqdan başqa heç bir şey istəmirlər; cahillikləri üzündən hakimlərini öldürməkdən başqa bir vasitə düşünə bilməmişlər. Onlar kişiyyə, arvada, qocaya, cavana rəhm etmədilər. Onlar öz əsarət zəncirlərini qırmaqdan çox, intiqamdan zövq almaq istəyirdilər.

Başımıza gələn bu olacaq, biz belə bir günə görməli olacağıq. Fəlakət tədricən artır, təhlükə isə başımızın üstünü almışdır. Əcəl başımızın üstündə fırlanır və çəngəli ilə can almağa fərsət gözləyir. Fəlakətçiləri oyatmağa ümidvar olan birinci yaltaq və ya bir bəşər dostu zərbənin endirilməsi vaxtını yaxınlaşdıracaqdır. Özünüzü gözləyin.

Lakin fəlakətin dəhşəti və mal-mülkün məhv edilməsi təhlükəsi sizin içərinizdəki zəif bir adamı hərəkətə gətirsə, bizim mərdliyimiz çatmaz ki, öz xurafatımızı məğlub edək, tamahkarlığımızdan əl çəkib, öz qardaşlarımızı köləlik zəncirindən xilas edək, hamının təbii bərabərliyini bərpa edək? Sizin qəlbimizin arzularını bilsələr onlar üçün tamahkarlıq tədbirliliyindən, təhlükədən daha çox, insanın ürəyindən gələn dəlillərə inanmaq daha xoşdur. Gedin, mənim əzizlərim, gedin, qardaşlarınızın evlərinə gedin və onların taleyinin dəyişdiyini onlara xəbər verin. Açıq ürəklə deyin: sizin taleyinizə qəlbimiz acıdığına, özümüz kimilərə ürəyimiz yandığına görə sizin də bizim kimi məxluq olduğunuzu, bizim kimi insan olduğunuzu dərk edərək, ümumi faydanın mövcud olduğuna inanaraq, öz qardaşlarımızın yanına gəlmişik. Sizinlə öpüşüb barışmaq istəyirik. Bizi bu qədər vaxt sizdən

ayıran təkəbbürlük fərqi boşlayaraq, aramızdakı bərabərsizliyi unutmuşuq, gəlin indi qələbəmizi bayram edək və vətəndaşlarımızın zəncirlərini qıran həmin bu gün, tariximizdə ən əlamətli bir gün olsun. Sizə keçmişdə etmiş olduğumuz pisliliyi unudun, gəlin bir-birimizi ürəkdən sevik. Sizin sözlünüz bu olmalıdır; bu sözlər artıq sizin qəlb-lərinizin ən dərin yerində səslənməkdədir. Yubanmayan, əzizlərim. Vaxt keçir; günlərimiz boş və bekarlıqla keçir. Nəcib fikirlər arzusu ilə yaşayıb onlara əməl etmədən ömrümüzü başa verməyək. Qoy nəsimiz bundan istifadə etməsin, bizi pisliliklə yad etməsinlər və nifrətlə deməsinlər ki, onlar da dünyada varmışlar.

Kibitkəmdən çıxarkən poçt otağının qarşısında tapmış olduğum, palçığa bulaşmış bir kağızda oxuduğum bunlar idi. Otağa girərək, məndən bir az əvvəl buradan gedənlərin kim olduğunu soruşdum.

Poçtalyon mənə dedi:

– Buradan axırıncı olaraq gedən əlli yaşlarında bir adam idi; yol vəsiqəsi ilə Peterburqa gedir. Onun burada bir dəstə kağızı yaddan çıxıb qalmışdır; indi bu kağızları onun dalınca göndərirəm. – Mən poçtalyondan xahiş etdim bu kağızları mənə versin ki, bunları mən bir gözədən keçirəm; kağızları açıb gördüm ki, mənə tapdığım kağız da bunlardandır. Poçtalyonu mən dilə tutub bu kağızları ondan aldım, bunun qarşısında da ona pul verdim. Kağızları gözədən keçirərkən gördüm ki, bu kağızlar mənə sənəmi bir dostumun kağızlarıdır, buna görə də onları ələ keçirməyimi oğurluq hesab etmədim. Dostum bu kağızları indiyədək məndən istəməmişdir, onlardan istədiyim kimi istifadə edədim.

Atlarımı dəyişincə mən maraqlanaraq əlimə keçən kağızlara göz gəzdirdim. Bu kağızların içərisində oxuduğum kağıza oxşar bir çox kağız var idi. Bu kağızların hər birində insanpərvər bir qəlb, gələcək zamanların vətəndaşı özünü göstərirdi. Daha çox gözə çarpan cəhət bu idi ki, vətəndaşlar arasındakı silk uyğunsuzluğa dostumu hər şeydən çox təəccübləndirirdi. Bir yığın kağız və qanunlara dair yazılmış qeydlər. Rusiyada köləliyin yox edilməsinə aid idi. Lakin dostum bu fikirləri dərhal həyata keçirmək üçün ali hakimiyyətin qüdrəti olmadığını bildiyinə görə, Rusiyada əkinçiləri tədricən azad etmək üçün vaxtdan-vaxta qanunlar nəşr etmək yolunu müəyyən etmişdir. Mən burada onun fikirlərinin nə istiqamətdə inkişaf etdiyini göstərəcəyəm. Birinci müddə, kənd köləliyinin ev köləliyindən ayırd edilməsinə aiddir. Ev köləliyi hər şeydən əvvəl ləğv edilir, kəndliləri və kəndlərdə xüsusi siyahılara daxil olmuşları evlərə aparmaq qadağan edilir.

Mülkədar əkinçini öz evində işləməyə və ya xidmətə apararsa əkinçi azad olur. Kəndlilərə ağalarından icazə istəmədən evlənmək ixtiyarı verilsin. Qızları ərə satmaq¹ qadağan edilsin. İkinci müddə əkinçilərin mülkiyyətinə və mühafizə edilməsinə aiddir. Nəfər vergisini kəndlilərin özləri verdikləri üçün becərdikləri nəfər torpağının sahibi onların özləri olmalıdır. Kəndlinin satın aldığı mülk onun özünün olmalıdır; heç kəs özbaşına onu bu mülkdən məhrum edə bilməsin. Kəndlinin vətəndaşlıq adı və hüququ bərpa edilməlidir. Onu özünə bərabər adamlar mühakimə etməlidirlər; işinə kəndlilərə məxsus aşağı məhkəmə baxmalı, məhkəmələrə mülkədar kəndliləri də seçilməlidir. Kəndlilərə tərpənməyən mülk, yeni torpaq satın almağa icazə verilsin. Ağaya müəyyən qədər pul verərək qanun üzrə azad olmağa icazə verilsin. Özbaşına, məhkəməsiz cəza vermək qadağan edilsin. – Məhv ol, vəhşi adətlər, dağıl ey pələnglər hakimiyyəti! – deyər, bizim qanunverici səslənir... Bundan sonra işə köləlik tamamilə ləğv edilir.

Vətəndaşların mümkün qədər bərabər olmalarını bərpa etməyə dair bir çox qərarlar arasında mən rütbə cədvəlini tapdım. Bu cədvəlin hazırkı dövrdə nə qədər yersiz olduğunu və bu dövrə nə dərəcədə uyğun gəlmədiyini hər kəs özü təsəvvür edə bilər. Bu zaman orta atın boyunduruğunun zıncırovları səsləndi; demək mən yola düşməliyəm; buna görə də mən, mövcud olmayan şeylərlə məşğul olmaqdan, poçt arabası ilə gedən bir adam üçün atların yortmamı və ya yorğamı getməsi faydalı, yaxud poçt yabısı üçün yorğamı yoxsa çaparaq getmək əlverişli olduğunu düşünməyi daha faydalı bildim.

VIŞNİ VOLOÇOK

Mən buradakı su bəndlərinə tamaşa etməmiş heç bir zaman bu yeni şəhərdən keçib getməzdim. – Yaxşılıq etməkdə özünü təbiətə oxşadıb, vahid bir əyalətin hər bir nöqtəsi arasında güclü rabitə düzəltmək üçün sənətkarlığı genişləndirməyi ilk dəfə düşünmüş adamın adı nəsilədən nəslə keçməkdən ötrü abidə qoyulmağa layiqdir. İndiki dövrlər təbii və mənəvi səbəblər nəticəsində dağıldıqdan sonra onların sarı sünbüllü tarlalarında tikan bitəcək və onların möğrur hökmdarlarının gözəl saraylarının xarabalıqları koramal, ilan və qurbağa

¹ Bir mülkədarın kəndlisi başqa bir mülkədarın təhkimlisi olan qızla evlənəndə, onun gəlinin sahibi qız üçün müəyyən qədər pul alırdı.

yuvası olacaqdır, – maraqlanan səyahətçi onların ticarətdəki əzəmətini göstərən qalıqları görə bilər. Romalılar geniş yollar salmış, su kəmərləri çəkmişdilər ki, bunların möhkəmliyinə indi də haqlı olaraq təəccüb edirlər; lakin Avropadakı su yolları haqqında onlar heç bir şey bilmirdilər. Romalılarda olan yollar kimi bir yol bizdə heç bir zaman ola bilməyəcəkdir; bizim uzun qışımız və şiddətli şaxtalar buna mane olur, kanallar isə suvanmasa hamar olmaz.

Vışni Voloçok kanalında taxıl və başqa mallarla yüklənmiş gəmilərin su qapılarından keçib Peterburqa tərəf yola düşməyə hazırlanmışlarına tamaşa etmək mənə böyük fərəh verirdi. Burada torpağın həqiqi sərvəti və əkinçi əməyi məhsulunun bolluğu gözə çarpmayacaqdı; insan əməllərinin qüdrətli amili olan mənfəətpərəstlik burada parlaq surətdə özünü göstərməkdə idi. Lakin ilk baxışda şüurum bu bolluq mənzərəsindən zövq aldım da, fikrim dağılırkən sevincim dərhal söndü. Zira yadıma düşdü ki, Rusiyada əkinçilərin çoxu özü üçün işləmir; deməli, Rusiyanın bir çox mahallarında torpağın bolluğu onun əhəlisinin ağır vəziyyət içərisində olduğunu sübut edir. Yay vaxtı gömrükxana körpüsünü gəzərkən Amerikadan artıq qalmış malları və qənd, qəhvə, boyaq və başqa bu kimi bahalı bitki məhsulu bizə gətirən gəmilərə tamaşa edərkən bu məhsulların üstünə, bunları istehsal edənlərin tökülmüş göz yaşları və qan-tərinin hələ qurumadığını düşündəndə zövq duyğularım aydın bir qəzəbə çevrildi.

Bir zaman dostum mənə deyirdi:

– Təsəvvür et ki, sən fincanına tökülən qəhvə və onun içinə saltan qənd, sən kimi bir adamın rahatlığını pozmuşdur; bu qəhvə və qənd onun gücündən artıq zəhmətə qatlaşmasına, onun göz yaşları axıtmasına, iniltisinə, təhqir edilməsinə və edamına səbəb olmuşdur; sən isə, ey daş qəlblili insan, öz ağzını şirin etməyə cəsarət edirsən. Bu sözləri deyən dostumun sərt siması mənim bütün varlığımı sarsıtdı. Əlim titrədi, qəhvə yerə töküldü.

Siz isə, ey Peterburqda yaşayanlar, ey vətənimizin bolluq mahallarının artıq qalmış nemətləri ilə dolananlar, dəbdəbəli ziyafətlərdə və ya dostlarınızın qonaqlığında, yaxud təkliddə qarnınızı doyurmaq üçün bir parça çörəyi ağzınıza aparırken əl saxlayıb bir düşünün. Amerikanın məhsulları haqqında dostumun mənə demiş olduğu sözləri mən də sizə deyə bilmərəmmi? Onların taxıl tarlaları alın təri, göz yaşları və ah-nalələrlə suvarılmamışdır mı? Sizin yediğiniz çörək tikəsi dövlət tarlası deyilən tarla və ya heç olmazsa, öz mülkədarına

töycü verən əkinçi tarlasının sünbülündən əmələ gəlmişdirsə xoşbəxtsiniz. Lakin onun xəmiri dvoryan anbarında yatan taxıldan yoğunlaşmışsa və ya sizin halınıza. O məhsul kədər və məyusluq nəticəsində toplanmışdır; allah-taala qəzəblə; bəd əməllər törədən torpağa lənət olsun, dediyi zaman, o torpaq lənətlənmişdir. Gözləyin ki, həsrətini çəkdiyiniz qidadan zəhərlənməyəsiz. O qidanın üstünə yoxsulun acı göz yaşları tökülmüşdür. O qidanı ağzınıza aparmayın, pəhriz saxlayın, bu pəhriz həm həqiqi, həm də faydalı olar.

Bir nəfər mülkədarın hekayəsi sübut edər ki, insan öz mənfəəti xatirinə özü kimilərin insan olduğunu unudur; daş qəlblilik timsalı üçün möcüzə axtarmaqdan ötrü başqa yerlərə, uzaq ölkələrə getməyə ehtiyac yoxdur; belə hallar bizim məmləkətdə göz qabağındadır.

Bir nəfər, el arasında deyildiyi kimi, məmuriyyətdə bəxti gətirmədiyi üçün, yaxud məmuriyyətdə bəxtini sınamaq fikrinə düşməyib, paytaxtdan çıxıb gedərək, yüz və ya iki yüz candan ibarət kiçik bir kənd alır və əkinçilik yolu ilə qazanc əldə etmək qərarına gəlir. O özü xışdan yapışmaq fikrində deyildi. O, torpağın bəccorilməsini, ancaq öz kəndlilərinin təbii qüvvələrindən son həddinə qədər istifadə etməklə, onların öhdəsinə qoymaq fikrində idi. Bunun üçün, öz kəndlilərini iradə və məqsədi olmayan alətlərə çevirməyi ən etibarlı bir üsul hesab etdi və onları həqiqətdə də bəzi cəhətlərdən, əsrimizdə dəstə ilə təlim edilən, döyüşə dəstə ilə atılan, təkliddə isə heç bir əhəmiyyəti olmayan döyüşçülərə oxşatdı. Bu adam öz məqsədinə çatmaq üçün, adətən kəndlilərdən tələb edilən bütün icbari işlərin əvəzində, dvoryanlar tərəfindən kəndlilərə guya onların dolanacağı üçün verilən kiçik əkin və biçənək yerlərini kəndlilərin əlindən aldı. Sözlün qıssası, bu dvoryan filankəs bütün kəndliləri, onların arvadlarını və uşaqlarını ilin bütün günlərində özü üçün işlətməyə başladı. Kəndlilər acından ölməsin deyə onlara aylıq azuqə adı ilə müəyyən qədər taxıl verirdi. Ailəsi olmayanlara aylıq azuqə verilmirdi, lakedemonların adəti üzrə hamı birlikdə ağanın heyətində ziyafət düzəldirdilər, mədə xarab olmasın deyə at yeyilən günlərdə də boş kələm şorbası, pəhriz vaxtında və pəhriz günlərində isə çörəklə kvas verirdi. Əsl et isə ancaq pəhriz bayramında yeyilirdi.

Bu intizam altında saxlananlara münasib, özlərinə yaraşan paltarlar verirdi. Qış üçün özləri çarxı tikirdilər, çarxın bağını isə ağa verirdi; yayda isə ayaqyalın gəzirdilər. Deməli, bu əsirlərin nə inəyi, nə atı, nə də qoyun-quzusu vardı. Ağa onları yalnız heyvan saxlamaq ixtiyarından

deyil, heyvan saxlamaq imkanından məhrum edirdi. Tavanalı olanlar, yeməyinə qənaət edənlər, bir neçə toyuq-cücə saxlayırdılar: ağanın kefi gələndə bu toyuq-cücəni alır, özü istədiyi qədər də pul verirdi.

İşlərin belə qurulması nəticəsində cənab filankəsin kəndinin gündən-günə çiçəklənməsi təəccüblü deyildi. Hamının taxılı pis gələndə, onun taxılı birə dörd gəlirdi. Başqalarının taxılı yaxşı gələndə, onunku birə on məhsul verirdi. Çox keçmədən iki yüz kəndlidən əlavə o, öz mənfəətinə qurban etmək üçün daha iki yüz kəndli aldı, bunlarla da əvvəlki kəndliləri kimi rəftar edərək, öz sərvətini ildən-ilə artırır; tarlalarında əzab içində inildəyənlərin sayını daha da çoxaldırdı. İndi onun kəndliləri minlərlədir, özü də məşhur əkinçi kimi şöhrət qazanmışdır.

Ey vəhşi! Sən vətəndaş adını daşımağa layiqsən. İldə bir neçə min pud artıq taxıl hasil edənlərlə dərin şırımlar açan öküzə fərq qoyulmursa, bu neçə min pud taxılın dövlətə nə faydası var? Yoxsa vətəndaşların xoşbəxtliyini taxıl anbarlarının dolu, qarnımızın boş olmasında görürük? Yoxsa istəyirik ki, hökumətimizə xeyir-dua edən minlər deyil, birçə nəfər olsun? Bu qan içənin var-dövləti onunku deyildir. Bu var-dövlət talançılıqla qazanılmış sərvətdir və bu sərvət sahibi qanunla ciddi surətdə cəzalandırılmalıdır. Elə adamlar vardır ki, bu cəlladın məhsuldar tarlalarına tamaşa edərkən onu əkinçiliyi təkmilləşdirmənin bir təmsali kimi göstərirlər. Beləliklə də istəyirsiniz ki, sizə ürəyi yumşaq adam desinlər və özünüzü də ümumin xoşbəxtliyinin himayəçisi kimi qələmə versinlər. Siz dövlət sərvətinin mənbəyi hesab etdiyiniz bu cür cəbri həvəsləndirmək əvəzinə, bu ictimai xəbisdən öz insanpərvərlik intiqamınızı alın. Onun okinçilik alətlərini dağıdın; onun mərəklərini, dərz tayalarını, taxıl anbarlarını yandırın, külünü tarlalara sovurun, çünki o, zülmkarlığı bu tarlalarda etmişdir, siz onu dünyaya ictimai bir oğru kimi göstərin ki, onu görənlər ona nifrət etməklə bərabər onun bəd əməllərinin başqalarına sirayət etməməsi üçün ondan uzaq qaçsınlar.

VIDROPUSK

Burada mən yenə də dostumun kağızlarını gözden keçirməyə başladım. Saray rütbələrini ləğv etmək qaydaları haqqında əsasnamənin layihəsi əlimə keçdi.

Cəmiyyətdə pozulmuş olan təbii və vətəndaşlıq bərabərliyini yenə də təcridən tətbiq etməklə, ata-babalarımız bunun üçün dvoryanların hüquqlarını azaltmağı son üsul hesab etməmişlər. Əvvəllərdə öz şəxsi xidmətləri ilə dövlətə fayda verdikləri halda, şücaət nəsilən-nəslə keçdikdə bu fayda zəiflədi və əkilərkən şirin olduğu halda, nəhayət, acı meyvə gətirdi. Mərdlik əvəzinə lovğalıq və xudpəsəndlik törədən, nəcib qəlb və səxavət əvəzinə böyük işlər görməkdən qorxan yaltaqlıq və etibarsızlıq əmələ gəldi, əsl xəsislər böyükklər kimi qələmə verildilər. Bu qədər dar qəlbli adamlar arasında yaşayaraq ata-babalarının ləyaqət və xidmətlərilə lovğalanıb hünər göstərmək istəyən bir çox hökmdar allahlıq iddiası etməyə başladı və elə düşündülər ki, onlara aid olan hər bir şey ancaq xoşbəxtlik yaradır, işıqlığa çıxır. Bizim əməllərimizin nəticəsi belə, özü də, ancaq ümumin xeyrinə olmalıdır. Hakimiyyətinin belə əzəmləndirilməsilə nəşələnon padşahlar elə xəyal etdilər ki, hər saat onların hüsurunda əl bağlayıb duran qulları və nöqərləri onlardan işıq alırlar; guya şahların parıltısı bir çox şeyi işıqlandırır və daha qüvvətlə əks olunur. Lakin bu cür xəm xəyalları padşahlarda bir fitə və ya şıqqılıya itaət edən və heykəl misallı xalis teatr kuklası olan saray adamları oyatmışlar. Saray rütbələrinə göz gəzdirsək, təəssüflə gülümsəyərək, öz xidmətləri ilə lovğalanan adamlara baxmaq istəmərik; lakin onların üstün tutulduqları xidmətlərinə hönkürtü ilə ağlayırıq. Mənim baş xidmətçim, mehtəbaşım və hətta, mehtərim və faytonçum, aşpazım, süfrəmi idarə edənlər, quş ovlayan və ona tabe olan başqa ovçular, mənə xidmət edən ev qulluqçularım, üzümü qırخان, başımı darayan, ayaqqabımın tozunu silənlər, hələ adlarını çəkmədiyim bir çoxları, vətən uğrunda canını, qanını əsirgəməyərək, dövlətin şərəfi xatirinə hətta, ölümə də gedərək, vətəne canla-başla xidmət edən adamlara bərabər və hətta, onlardan üstün tutulurlar. Mənim evimdə tam bir təmizlik və böyük səliqə olmasının, sizə nə faydası var? Mənim yeməklərim sizinkindən yaxşı bişirilmiş olduqda və mənim qədəhlərim dünyanın hər tərəfindən gətirilən şorabla doldurulduqda sizin bundan qarnınız doyacaqmı? Arabam qızıla tutulmuş və atlarım harın olsa, yolda sizi tutan qar və çovğundan qoruna biləcəkmisiniz? Mənim könlümü açmaq üçün vəhşi heyvanlar ovlanmasında sizin ayaqlar altında tapdalanmış tarlanızın məhsulu yaxşımı olacaq, biçənəklərinizin otu bolmu olacaqdır? Siz şəfqət hissələ

gülməyəcəksiniz. Lakin bir çoxları haqlı bir qəzəblə bizə deyəcəkdir: sən saraylarının səliqəli saxlanması qeyrət göstərən, bunları qızdıranlar, sən zəifləmiş mədəni və kütləşmiş zövqünü nəşələndirmək üçün isti yerlərin acı bitkilərini donmuş şimal piylərilə qarışdırırsan; sən qablarında Afrika üzümünün şirəsini köpükləndirən; sən arabının ətrafına ətirli yağ sürtən, atlarına yem verib suvaranlar, sən naminə qalın meşələrin vəhşi heyvanları və göyün quşları ilə qanlı döyüşə girişən; bütün bu müftəxorlar, sən loyğalığına yaltaqlıq göstərən bir çox başqaları kimi, bunlar məndən, döyüş meydanında qanlarını sel kimi axıdanlardan, sən şəhərlərini və özəmət pərdəsi altında mərdlik kimi görünən acizliyin gizləndiyi saraylarını müdafiə edirkən bədəninin ən zəruri əzalarını itirənlərdən; verginin ümumi ağırlığını mümkün olduqca yüngülləşdirməyə çalışaraq, şənlik, gənclik və oylənə günlərini yarım qəpiyə də qənaət etməklə keçirənlərdən, öz rifahını düşünməyib gecə-gündüz əlləşərək cəmiyyətin xoşbəxtliyə nail olmasından ötrü vəsait tapmaq üçün çalışanlardan, səni sevdirmək üçün qohumluğa, məhəbbətə, ürək və qan dostluğuna biganə qalaraq məhkəmədə sənə xətrinə həqiqəti göstərənlərdən ucadadırlar. Saçlarımız göstərdiyimiz igidliklərdə ağarır, qollarımız qatlandığımız ağır zəhmətlərdə taqətdən düşür, bunlara baxmayaraq ölüm günümüzə də sənə mərhəmətinə nail ola bilmirik; zəriflik və eyiblər tərədən döşlə bəslənmiş bu vücudlar, vətənin bu bəic doğulmuş övladları var-yoxumuza varis çıxacaqlar.

Bir çoxları sizin haqqınızda belə, hətta, bundan da ədalətli sözlər danışirlər. Ey zorlular, bu sözlər qarşısında nə cavab verəcəyik? Biz öz rəzalətimizi hissizliyimizlə pərdələyəcəyik, bu cür danışanlara qarşı gözlərimizi qəzəblə bərələdəyəcəyik. Haqq sözlərə cavabımız çox vaxt belə olur. Bizlərdən ən yaxşımız belə cürət göstərərsə ona da kimə təəccüb etməsin; o, yaltaqlarla yaşayır, yaltaqlarla söhbət edir, yaltaqlarla oturub-durur, yaltaqlarla gəzir. Yaltaqlıq da, təməllüq də onu kar və kor edib hissiyatını əlindən alacaqdır.

Lakin qoy belə məzəmmət bizdən uzaq olsun. Kiçik yaşlarımızdan yaltaqlığa nifrot edərək qəlbimizi bu günə qədər də onun şirin zəhərindən qorumuşuq, indi isə sənə qarşı məhəbbətimizin və sədaqətimizin yeni təzahürləri qoy aşkar olsun. Biz indi çar sarayı məmurluğu xidməti ilə hərbi və mülki xidmət arasındakı müqayisəni ləğv edirik. Bu qədər illər ərzində aramızda mövcud olmuş biabırçı bir adət qoy xətrələrdən silinib məhv edilsin. Qoy həqiqi xidmət edən və ləyaqətli

adamlar ümumi xeyir üçün ciddi-cəhd ilə çalışanlar öz əməklərinə görə mükafat alsınlar və ancaq belə adamlar fərqləndirilsinlər.

Qəlbimizi, uzun müddət bizə ağırlıq edən bu cür dözülməz yükə azad edərək, xidmət göstərmə və ləyaqət üçün bu dərəcədə təhəqirli olan rütbələri ləğv etmək qəsdimizin səbəblərini açıb sənə göstərəcəyik. Sən deyirsən (ata-babalarımız da bu fikirdə idi) ki, gücü xalqın rəyinə bağlı olan çar taxt-tacı öz zahiri dəbdəbəsi ilə fərqlənəndir ki, əlahəzrətin haqqındakı fikir həmişə tam və sarsılmaz olsun. Xalqlar üzərində hökmdarlıq edənlərin zahiri cəlal və dəbdəbəsinin də səbəbi budur, onları əhatə edən bir sürü qulun mövcud olmasına da səbəb budur. Hər bir adam razılaşmalıdır ki, zahiri görünüşü ancaq məhdud fikirli və ağıldan kəm adamları heyrətə gətirə bilər. Lakin xalq nə qədər çox maariflənmiş olarsa, yəni xüsusilə mədəni insanlar nə qədər çox olarsa, zahiri görünüşü də bir o qədər az təsir bağışlayar. Nəhaqət ki o zaman kobud olan romalıları inandırma bilirdi ki, qanunvericilik işini ona Eger pərisi öyrətmişdir. Zəif iradəli peruanlılar səmimiyyətlə inanırdılar ki, Manko Kapaq günəşin oğludur və onun qanunları göyden nazil olmuşdur. Məhəmməd köçəri ərəbləri öz sayaqlamaları ilə aldada bilmişdi. Onların hamısı zahiri dəbdəbəni göstərirdilər, hətta Musa da əhkam lövhini dağda ildırımların şüaları altında qəbul etmişdir. Lakin indi, aldatmaq istəyənlər üçün parlaq zahiri görünüş deyil, dəlillərin zahiri görünüşü, təbiri caizsə, əqidənin zahiri görünüşü lazımdır. Hazırda öz ərizəsini yuxarı idarələrdə təsdiq etdirmək istəyən adam zahirən faydalı adam olduğunu işə salmalı və bununla da hamının qəlbini yumşaltmalıdır. Madam ki, biz bütün qüvvəmizi hamının və hər kəsin faydası üçün sərf edirik, zahiri dəbdəbə bizim nəyimizə lazımdır? Bizim üzümümüzü ağ edən, dövlətin səadət üçün olan cari qərarlarımızı dəyildirmi? Bizə göz yetirən hər bir kəs bizim xeyirxah olduğumuzu görür, bizim göstərdiyimiz mərdlikdən fayda görəcəyini anlar və bizə bir dəhşətli adam kimi deyil, səadət gətirən bir adam kimi hörmət edirlər.

Qədim iranlılar həmişə səxavətlə idarə edilsəydilər Əhrimənin və mənfur əzəli şərin mövcud olmasını arzu etməzdilər. Lakin dəbdəbəli zahiri görünüş bizim üçün faydasız olduğu kimi, onu mühafizə edən adamlar da dövlət idarəsində bir o qədər zərərli ola bilərlər. Bütün səyləri yalnız bizə yaltaqlıq etməkdən ibarət olan belə adamlar xoşumuza gələn hər bir şeyi icra etməkdə misilsiz zövq və səliqə göstərəcəklər. Arzumuz dərhal yerinə yetiriləcəkdir; yalnız bizdə nəinki arzu, hətta fikir belə oyanmağa yol verməyəcəklər, çünki hər bir arzu

və fikrimizin təmin edilməsi işi irəliləyən hazırlanmışdır. Belə bir yaranmanın təsirinə baxsanız dəhşətə gələrsiniz. Ən möhkəm bir ürək də adi müvazinətini itirib sarsıya bilər, yaltaqlığın şirin lay-layı onu yuxuya verir. Bu şirin sehr, ağılı da məhv edir, qəlbi də. Görmədiyimiz kədər və narazılıq bizə keçici bir nasazlıq kimi görünür; bunlar üçün kədərilməyi ya özümüzlə ayıb bilər, ya da iyrenc bir hal hesab edərək, onlardan şikayətlənməyi də qadağan edirik. Ən ağır kədər və yara, ölümün özü belə bizə zərurətdən irəli gələn adi bir hal kimi görünür və qara pərdə dalında görünərək, bizə teatr tamaşası kimi ani bir təsir bağışlayar. Ona görə ki, xəstəliyin oxu və bəlanın iynəsi bizim bədənimizə soxulmamışdır.

Bu, padşahların dəbdəbəli əməllərinin törətdiyi bütün fəlakətlərin ancaq zəif bir təsviridir. Biz xoş niyyətlərimizin qəzəbindən gizlənmə bilməyiksə, xoşbəxt deyilikmi? Timsalın sirayət etməsinə də mane ola biləydik xoşbəxt olmazdıqmı? Biz öz rəhmdilliyimizə əminik, kənar bir əxlaqsızlıq etmədiyimizə əminik, arzularımızın mötədil olmasına əminik, yenidən ömrümüzü xoşhəllə keçirək və qarşılıqlı fayda üçün hakimiyyətlə azadlığı necə birləşdirmək lazım gəldiyini göstər-məkdə gələcək nəsillər üçün nümunə olaq.

TORJOK

Burada, poçt həyatında mən ərizə vermək üçün Peterburqa gədən bir adama rast gəldim. Onun ərizəsi həmin şəhərdə sərbəst surətdə kitab çap etmək üçün icazə almaqdan ibarət idi. Mən onu deyirdim ki, bunun üçün icazə lazım deyildir, çünki bu işdə hamıya sərbəstlik verilmişdir. Lakin o, senzura cəhətdən azadlıq istəyirdi; bu xüsusda o, belə fikir edirdi.

Bizdə mətbəə saxlamağa hamının ixtiyarı vardır, bunun üçün xüsusi şəxslərə icazə verməkdən qorxmaq vaxtları keçmişdir; xüsusi mətbəələrə yalan şeylər çap oluna bilər, deyə hamı üçün xeyirli və faydalı olan bu işdən çəkinirdilər. İndi hamının azad surətdə çap maşını ola bilər, lakin çap oluna bilən şey qəyyumluq altındadır. Senzura şüurun, fərasətin, təfəkkürün, əzəmətli və gözəl nə varsa hamısının dayəsi olmuşdur. Lakin dayələr olan yerdə, deməli, qayıq və aşırma ilə gəzən uşaqlar da vardır ki, bundan da çox zaman onların ayaqları ayrı olur;

qəyyum olan yerdə, demək, özlərini idarə etməyi bacarmayan kiçik yaşlılar, inkişaf etməmiş şüurlar vardır. Dayə və qəyyumlar həmişə mövcud olarsa, uşaq uzun zaman qayıq və aşırma ilə gəzəcək və böyüyəndə də şikəst olacaqdır. Nadan həmişə Mitrofanuşka olar, dayəsiz bir addım da atmaz, öz miras malını qəyyumsuz idarə edə bilməz. Adi senzuranın nəticələri hər yerdə belədir, senzura nə qədər çox tələbkar olarsa, nəticəsi də bir o qədər təhlükəli olar. Görün Herder nə deyir: “Yaxşı bir işi və təşəbbüsü həvələndirməyin ən yaxşı üsulu fikir və düşüncələrə mane olmamaq, bunlara sərbəstlik və azadlıq verməkdir. Elm aləmində istintaq zərərli: istintaq havanı qəlizləşdirir və nəfəsi daraldır. Gün üzünü görəndə qədər on senzordan keçən bir kitab kitab deyil, müqəddəs inkvizisiyanın saxtasıdır; çox zaman eybəcərləşdirilmiş, dəyənəklə kötəklənmiş, ağzına lavaşa vurulmuş bir məhbus, həmişəlik bir quldur... Həqiqət sahələrində, fikir və mənəviyyat aləmində yer üzünün heç bir hökmdarı qərar verə bilməz və verməməlidir; belə bir qərarı hökumət də verə bilmədiyi kimi istər keşiş papaqlı, istər qotazlı sensor heç verə bilməz. Həqiqət aləmində o, hakim deyildir, müəllif kimi bir cavabdehdir. İnsan ancaq mədəniyyət sayəsində islah oluna bilər; başsız və beyinsiz nə əl tərpenə bilər, nə ayaq... Dövlətdəki qanun-qayda nə qədər möhkəm olarsa, nə qədər müntəzəm və parlaq olarsa və dövlət öz möhkəmliyinə əmin olarsa, hər bir rəyin meydana çıxmasından, qəzəblənmiş yazıçının hər bir kinayəsindən sarsıyıb lərzəyə düşməz; fikir azadlığına və mətbuat azadlığına iltifat göstərər və bunun nəticəsində söz yox ki, həqiqət, qazanmış olar. Həlak edənlər şübhəli olurlar, gizli xəbislər qorxaq olurlar. Ədalətli, möhkəm intizamlı və alını açıq mərd bir adam haqqında hər şey danışa bilərlər. O, hər gün öz adətini üzrə hərəkət edir və onun haqqında düşmənlərinin düzəlttikləri iftiralara onun xeyrinə olur. Fikirde iltizam zərərli şeydir... Dövlət başçısı hamının rəyini əhatə etməkdən ötrü, öz dövlətində bu rəylərə imkan vermək, maarifləndirmək və onlardan ümumin xeyrinə istifadə etməkdən ötrü rəylər haqqında ədalətli olmalıdır: buna görə də dünyada həqiqi mənada böyük hökmdar çox nadirdir”.

Hökumət, kitab çap etməyin faydasını başa düşüb, bu iş üçün hamıya icazə vermişdir; lakin yeni fikirlərin qadağan edilməsi azad surətdə kitab çap etmək kimi gözəl bir niyyəti mənasız edəcəyini bundan daha artıq başa düşərək, nəşriyyəyə nəzarət etməyi senzuraya və ya əxlaq və tərbiyə idarəsinə tapşırılmışdır. Bu cəhətdən onun

vəzifəsi ancaq zərərli əsərlərin satılmasını qadağan etməkdən ibarət ola bilər. Lakin bu senzuranın özü də artıqdır. Əxlaq və tərbiyə idarəsinin bir nəfər anlaşıqz uryadniki mədəniyyətə böyük zərər vura bilər və idrakın inkişafını uzun illər ləngidə bilər; uryadnik faydalı ixtirarı, yeni fikri qadağan edər və hamını çox böyük şeylərdən məhrum edər. Kiçik bir misal. Təsdiq olunmaq üçün əxlaq və tərbiyə idarəsinə bir romanın tərcüməsini gətirmişdilər. Mütərcim müəllifin yazdıqlarını tərcümə edərək sevgidən bəhs olunan yerdə sevgini hiyləgər allah adlandırmışdır. Bütün varlığı ilə ixlas göstərən rütbəli sensor: “allaha hiyləgər demək ədəbsizlikdir” deyərək, bu ifadənin üstündən qələm çəkmişdir. Adam başa düşmədiyi bir şeyə qarışmamalıdır. Təmiz hava istəyirsənsə, hisli çırağı rədd et; işıq istəyirsənsə qaranlığı rədd et; uşağın qorxaq olmasını istəmirsənsə, çubuğu məktəbə buraxma. Şallaq və dəyənəyin dəb olduğu bir evin xidmətçiləri sərxoş, oğru və bəlkə bunlardan da pis olurlar¹.

Qoy kimin ağılına nə gəlsə çap etdirsin. Kim mətbuatda özünü təhqir edilmiş görərsə, ona rəsmi qaydada məhkəmə vasitəsilə kifayət verilsin. Mən bunu istehza ilə demirəm. Söz həmişə əməl olmadığı kimi, fikir və rəy də cinayət demək deyildir. Bu, yeni Qanunnamə haqqındakı Tapşırığın qaydalarıdır. Lakin söyüş, sözdə də, mətbuatda da söyüşdür. Qanunda heç kəsi yamanlamağa icazə verilməmişdir; hamı azad surətdə şikayət edə bilər. Lakin birisinin bir başqası haqqında doğru söz deməsini yaman hesab etmək qanunda yoxdur. Kitablarda polisə damğası olmadan çap edilərsə bundan nə zərər gələ bilər? Bundan nəinki zərər gəlməz, hətta bunun xeyri olur; birincidən sonuncuya qədər, kiçikdən böyüyə qədər, şahdan başlamış ən adi bir vətəndaşa qədər bunun xeyri olur.

Senzuranın adı qaydaları, təbii dinə və vəhyə qarşı nə varsa hamısını, üsul-idarəyə zidd olan hər bir şeyi qadağan etməkdən, qaramaqdan, cırıb atmaqdan, yandırmaqdan, cəmiyyətin əxlaq qaydalarına, quruluşuna və asayişinə qarşı çıxan hər bir şəxsiyyətin adına

¹ Deyirlər ki, bu cür bir sensor da, allah haqqında bəhs edilən bir əsərin çapına icazə verməyərək demişdir: “Mən onunla alıb-verməyim yoxdur.” Hansı bir əsərdə bu və ya başqa bir dövlətin xalq adətləri pisləndikdə o belə əsəri yaramaz hesab edərək demişdir; bu dövrlə Rusiyanın dostluq müqaviləsi vardır. Bir əsərdə knyaz və ya qraf haqqında danışıldıqda, o belə kitabın çapına icazə verməyərək deyirmiş: bu, şəxsiyyətdir, çünki bizim adı-sanlı adamlarımız içərisində də knyaz və qraf vardır (Müəllifin qeydi).

qələm çəkməkdən ibarətdir. Bunu ətrafı surətdə gözədən keçirək. Bir nəfər dəli, xəyal ilə ürəyində deyil, uca səslə: “allah yoxdur” desə, bütün dəlilərin ağzında ucadan və tələsik: “allah yoxdur; allah yoxdur” deyən əks-səda eşidilərsə, bundan nə çıxar? Əks-səda səsdir; havada cingildəyər, havanı azacıq dalğalandırar, sonra işə yox olar. Çox az hallarda şüura təsir göstərər, göstərsə də bu təsir çox zəif olur; ürəyə işə əsla təsir göstərə bilməz. Allah həmişə Allah olaraq qalacaqdır. Onun varlığını ona inanmayanlar da hiss edirlər. Elə güman edirsənsə ki, nasaz danışmaqla Allah-taala təhqir edilmiş olar, əxlaq idarəsinin uryadniki onun əvəzinə iddiaçı ola bilərmi? Qadir Allah naqqala və hay-küyə etimadnamə verməz. Bütün kainatın sahibi olan, gürütu törədən və şimşək oynadan bir qədər sahibi, (bütün kainat ona tabedir) tərəddüd edən qəlblərdən, yer üzündə Allahın vəkili olmaq xəyalilə yaşayan şahdan da intiqam almağı özünə layiq bilməz. Əzəli-əbədi Allahın təhqir edilməsində kim özünü hakim hesab edə bilər? Allahın təhqir edilməsi haqqında mühakimə yürütməyə cürət edən şəxsin özü Allahı təhqir etmiş olur. Allah qarşısında həmin bu adam cavab verəcək. Bu vaxta qədər Rusiyada açıq dindən dönmə mürtəd olanlar Allahın varlığını inkar edən Allahsızlardan daha çox zərər vurmuşlar. Belələri bizdə azdır, çünki bizdə hələ metafizika haqqında az düşünürlər. Allahsız metafizikada raskolnik¹ (din təfriqəçisi) işə üç barmaqda dolaşır qalır. Yunan dininin ümumi nəzəriyyəsindən hər hansı bir cəhətdən kənara çıxan bütün rusları biz raskolnik adlandırırıq. Rusiyada raskolnik çoxdur, buna görə də onların ibadətində icazə verilir. Bəs açıq surətdə yoldan çıxmağa nə üçün icazə verilməsin? Nə qədər açıq olsa, o qədər də tez dağılar. Şəhidlər təqib nəticəsində meydana gəlmişlər; amansızlıq xristian qanununun özünün bir dayağı idi. Raskolların əməlləri bezən zərər yetirir. Onu qadağan et. Bu əməllər timsal göstərilməklə təbliğ edilir. Timsalı yox et. Raskolnik çap olunan kitaba görə özünü oda atmaz, amma hiyləgər timsaldan atar. Sarsaqlığı qadağan etmək, onu həvəsləndirmək deməkdir. Onu başına burax; nəyin sarsaq və nəyin ağıllı iş olduğunu hər bir kəs görür. Qadağan olunan şey şirin olur. Biz hamımız Həvvanın övladlarıyıq.

Lakin qorxaq hökumətlər sərbəst surətdə kitab çap olunmasını qadağan etməklə küfrdən deyil, özlərinin məzəmmət ediləcəklərindən

¹ Pravoslav dinində təfriqə salanlara “raskolnik” deyilir. Əsl pravoslav üzünə üç barmaq, raskolnik işə iki barmaq xaç çəkir.

qorxurlar. Ağlısızlıq etdiyi zaman allaha ehtiram etməyən adam, ağı başına gələndə, qanunsuzluq edən hakimiyətə əsla ehtiram etməz. Qüdrətli allahın qəzəbindən qorxmayan adam dar ağacını lağa qoyar. Buna görə də hökumətlər azad fikirdən qorxurlar. Bütün varlığı belə sarsılmış olan azad fikirli bir adam cəsəətli, həm də qüdrətli və sarsılmaz əlini hakimiyət heykəlinə uzadaraq onun üzünü və pərdəsini yırtar, onun bütün mahiyyətini ifşa edər. Onun çürük ayaqlarını hamı görər, ona dayaq üçün hər kəs nə vermişsə geri alar, qüvvə öz mənbəyinə qayıdar, heykəl yıxılır. Lakin hakimiyət duman kimi rəyə arxalanmazsa, onun tac-taxtı səmimiyyətə və ümumi səadətə və məhəbbətə əsaslanarsa, – onun bünövrəsi aşkara çıxarıldıqda daha da möhkəmlənməzmi, onu sevən daha səmimiyyətlə sevməzmi? Qarşılıqlı olmaq təbiəti hiss etməkdir, bu meyl insanın təbiətindədir. Möhkəm və davamlı bir bina üçün özünün bünövrəsi kifayətdir, ona dayaq verməyə ehtiyac yoxdur. Bu bina ancaq köhnəlib sarsıldıqda ona əlavə dirək vurmaq lazım gələr. Hökumət həqiqi bir hökumət, onun rəhbərləri səmimi olarlarsa, bütün iftiralar, bütün pislilər öz sahiblərinə qayıdar; həqiqətin üzünə isə həmişə ağ, alnı da açıq olar. Sözlərdən qəzəblənən adam (həqiqətə əsaslanan bütün möhkəm fikirləri hökumət adamlarına xoş gəlmək üçün hakimiyətə zidd adlandırır) allaha qarşı nasaz danışan adam kimi bir ağlısızdır. Hökumət özünə müəyyən edilmiş yol ilə gedərsə, allah nasazdan narahat olmadığı kimi hökumət də boş iftira səsindən qəzəblənməz. Lakin hökumət tamahkarlıq edərək həqiqəti ayaq altına salarsa, vay onun halına. Belə olduqda təkə möhkəm bir fikir də onu narahat edəcək, həqiqətin səsi onu sarsıdacaq, mərdlik əməlləri onu məhv edəcəkdir.

– Şəxsiyyət, həm də acıdil şəxsiyyət təhqirdir. Həqiqət danışan şəxsiyyət həqiqətin özü kimi yol verilən bir şeydir. Gözünə pərdə çəkilmiş bir hakim ədalətsiz mühakimə edərsə və günahsız adamın müdafiəçisi hakimin qəddar hökmünü nəşr edər və hakimin hiylə və ədalətsizliyini göstərərsə, bu şəxsiyyətdir, həm də yol verilən şəxsiyyətdir; müdafiəçi onu satqın, riyakar, səfeh hakim adlandırırsa o, şəxsiyyətdir, həm də yolverilən bilən şəxsiyyətdir. Onu pis və yaman sözlərlə və bazar söyüşlərilə biabır edərsə, bu da şəxsiyyətdir, lakin acıdil və yolverilməz bir şəxsiyyətdir. Hakim, hətta həqiqəti müdafiə edərkən təhqir edilmiş olsa da, hökumət hakimin müdafiəsinə qalxmamalıdır, bu onun işi deyildir. Bu işdə hakim deyil, təhqir edilmiş şəxs müddəi olar. Hakim

isə dünya qarşısında və onu hakim təyin edən qarşısında ancaq öz əməlləri ilə bəraət qazanmalıdır.¹ Şəxsiyyət haqqında bu qayda ilə mühakimə yürütmək lazımdır. Həmin şəxsiyyət cəzaya layıqdır, lakin onun əsərlərinin çap edilməsinin zərərindən çox xeyri vardır. Hər bir şey qaydaya düşsə, qərarlar həmişə qanuna əsasən çıxarılsa, qanun həmişə həqiqətə əsaslanarsa, kədər və qüssə rəf edilərsə, o zaman, ancaq o zaman şəxsiyyət pozğunluq edə bilər. Bir neçə kəlmə də yaxşı əxlaqlılıq və sözlərin ona nə qədər zərər verməsindən danışaq.

Şəhvətpərəstlik təsvirləri ilə dolu olan, əxlaqsızlığa sövq edən, bütün səhifələri və sətirliəri təhrikədi ehtiras səhnələrini göstərən əsərlər gənclər və yetişməmiş duyğular üçün zərərliyədir. Belə əsərlər onların qızğın xəyallarını alovlandıraraq, yağmış hissələri hərəkətə gətirərək və sakit ürəyi həyəcanlandıraraq vaxtsız yetkinliyinə səbəb olmaqla, gənclərin möhkəm hissələrini aldadır və beləliklə də, onların tez qocalmasına zəmin hazırlayır. Belə əsərlər zərərli ola bilər; lakin əxlaqsızlığın kökünü təşkil edən bunlar deyildir. Gənclər bu kitabları oxuyub hədsiz eşq şəhvətinə meyl göstərsələr də, öz gözəllikləri ilə alver edənlər olmasa, bu meyli işə sala bilməzlər. Rusiyada belə əsərlər hələ çap edilməmişdir, lakin hər iki paytaxtın hər küçəsində ənlikli-kirşanlı məşuqələri görürük. Əxlaqı, sözden çox əməl, fimsal isə daha çox pozar. Öz ürəyini hərracda çox pul verənə satan gəzəyən məşuqələr minlərlə gənəci zöhrəvi xəstəliyə mübtəla edər və minlərlə də gələcək nəsəl bu xəstəliyə tutular. Lakin hələ ki, kitabdən xəstələnen olmamışdır.

Deməli, senzura hərracda satılan qızlar üçün saxlanmalıdır, ağı əxlaqsızlaşdıran olsa da, əsərlərə senzura toxunmamalıdır. Sözümlə bununla qurtarıram: çap olunan şeylərin senzurası cəmiyyətə aiddir, yazıçı cəmiyyətin özü ya yüksəklərə qaldırar, ya da onun əsərinin vərəqlərini şey bükmək üçün işlədər. Eləcə də səhnə əsərini teatrın müdiri deyil, tamaşaçılar ruhlandırır; beləliklə, çap olunmuş əsəri də

¹ Amerikada baş verən çevrilişdə iştirak etmiş və bununla da şöhrət qazanmış və sonralar Pensilvaniyada prezident olmuş Q. Dikinson, üzərinə hücum edənlərlə çarpışmağı özünə ayıb bilmirdi. Onun əleyhinə ən şiddətli vərəqələr nəşr edilmişdi. Vilayətin ən birinci inzibati reisi meydana girərək, özünü müdafiə üçün dəlillərini çap etdirdi, bəraət qazandı, öz düşmənlərinin dəlillərini puça çıxarıb, onları utandırdı... Biri öz çap əsəri bir adamı camaat qarşısında ittiham edərsə, ondan intiqam almaq istədikdə belə hərəkət etməlidir. Bir yazının çap edilməsinə mane olan bir adam belə düşünməyə vadar edir ki, çap olunmuş söz həqiqətdir, intiqam alan şəxs isə yazılana tamamilə müvafiqdir. (Müəllifin qeydi).

senzura nə şərəfli, nə də şərəfsiz edə bilər. Pərdə qalxır, hamı diqqətlə səhnəyə baxır; əsər tamaşaçıların xoşuna gəlirsə əl çalır; xoşlarına gəlmədikdə isə ayaqlarını yerə döyür və fit çalır. Sarsaq bir şeyi sən cəmiyyətin öz mühakiməsinə burax; cəmiyyət minlərlə sensor tapar. Yaramaz bir fikri qəzəblənən camaat qadağan etdiyi kimi, ən ciddi bir polis qadağan edə bilməz. Yaramaz fikrə bir dəfə diqqət verərlər, sonra isə belə fikir ölüb gedər və bir daha dirilməz. Lakin elm sahəsində biz senzuranın faydasız bir şey olduğunu, yaxud onun daha zərərli olduğunu etiraf etməklə, mətbuatın azad olmasının geniş və hədsiz faydasını dərk etmiş oluruq.

Bunun üçün, gerek ki, sübut lazım deyildir. Hər bir adam azad surətdə düşünə bilərsə və öz fikrini hamıya münaqişəsiz elan edə bilərsə təbiidir ki, icad edilən, ixtira edilən hər bir şey məlum olar; böyüyün əzəməti görünər, həqiqət də parlayar. Xalqlara hökmdarlıq edənlər həqiqət yolundan kənara çıxmaqdan qorxarlar və bu işə cürət edə bilməzlər, çünki onların tutduğu yolun, hiddət və hiylələrinin üstü açılır. Ədalətsiz hökmə imza atan hakim lərzəyə düşər, öz hökmünü cırıb atar. İxtiyar sahibləri bu ixtiyardan ancaq öz arzularını yerinə yetirməkdən ötrü istifadə etməkdən utanırlar. Gizli talana talançılıq, gizli qətlə qatillik deyil. Bütün xəbis adamlar həqiqətin ciddi baxışlarından qorxarlar. Həqiqi bir asayiş bərpa olar, çünki bu asayişə fitnə qatan olmaz. İndi ancaq suyun səthi sakit görünür, lakin dibindəki lil qalxır və suyu bulandırır.

Senzuranı pisləyən şəxs mənimlə vidalaşırken mənə bir dəftərçə verdi. Oxucu, canın sıxılmazsa qarşındakını oxu. Təsadüfən sən özün senzura komitəsində işləyənlərdən olsan, vərəqi büküb cəld uzaqlaş.

SENZURANIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ HAQQINDA QISA HEKAYƏT

Biz senzura ilə inkvizisiyanın bir kökdən olduğunu, senzuranın, yəni kitablar çapa buraxılmazdan əvvəl onların yoxlanmasının inkvizisiya baniləri tərəfindən icad edildiyini desək və bunu aydın dəlillərlə sübut etsək, yeni bir söz deməmiş olsaq da, keçmiş zamanların qaranlıqlarından bir çox başqa sübutlara əlavə olaraq, aydın bir sübut da

taparıq ki, din xadimləri həmişə buxov icad etmişlər ki, bu buxovlar da müxtəlif dövrlərdə insan şüurunun inkişafına mane olmuşdur; həmin din xadimləri, əzəmətə və azadlığa doğru yüksələ bilməsin, – deyər şüurun qanadlarını kəsmişlər.

Biz, keçən zamanlara və əsrlərə nəzər salaraq hər yerdə hakimiyyətin əzabverici izlərinə rast gəlirik, hər yerdə həqiqətə zorakılıq göstərən qüvvəni, bezən də xurafatı görürük. Din xadimləri tərəfindən həyəcana gətirilmiş Afina camaatı Protəqorun əsərlərini qadağan etdi, onun bütün yazılarını toplayıb yandıрмаğı əmr etdi. Həqiqət təcəssümü olan Sokratı ağılsızlığa qapılaraq öldürən və bununla da özünə əbədi lənət qazanan Roma camaatı olmamışmı? Biz bu cür qaniçənlik timsallarına Romada daha çox rast gəlirik. Tit Livi nağıl edir ki, Numanın tabutunda tapılmış yazılar senatın ömrilə yandırılmışdır. Müxtəlif zamanlarda belə əmrlər verilmişdir ki, sübhəli kitablar pretora¹ göstərsin. Svetoni yazır ki, Sezar Avqust iki minə qədər bu cür kitabı yandırmışdır. İnsan şüurunun uyğunsuzluğuna dair daha bir misal! Bu hökmdarlar, xurafata dair yazıları qadağan edirkən xurafatın məhv olacağını düşünürdülər?

Hər bir adama özünün xüsusiyyətinə görə çox zaman yalnız ani usandırıcı kədərin qarşısını almaq üçün fal açmağa əl atnağı qadağan edir, avqurların² və aruspitsilərin³ aşkar və dövlət fəlciliyinə icazə verirdilər. Lakin mədəniyyət inkişaf etdiyi günlərdə, fal öyrədən və ya xurafatı təbliğ edən kitabları qadağan etmək, yaxud yandıрмаq fikrinə düşsəydilər, həqiqətin əldə çomaq olaraq xurafata qarşı hücum keçməsi, həqiqətin öz varlığı, yoldan azmanın ən amansız bir qəniyi olduğu halda, həqiqətin çəşqinliyi məhv etmək üçün hakimiyyətə və qılınca arxalanması gülünc olmazdı?

Lakin Sezar Avqust təkə fəlciliği təqib etməklə kifayətlənmirdi, o, Tit Labienin kitablarını yandıрмаğı da əmr etmişdi. Seneka ritor deyir ki, “bədəfkarlar onun üçün bu cür bir yeni cəza üsulu icad etmişdilər. Elmdən edam qaydalarını öyrənmək eşidilməmiş və qeyri-adi bir işdir. Lakin dövlətin xoşbəxtliyindən bu ağıllı qəddarlıq Siserondan sonra icad edilmişdir. Üç konsul Siseronun aqlını təqdir etmək fikrinə düşsəydi nələr olardı?” Lakin çox keçmədən, Labienin əsərlərini yandıрмаq

¹ Pretor – ali məhkəmə orqanları nümayəndəsi

² Avqurlar – Roma kahinləri

³ Aruspitsilər – Roma fəlciləri

təşəbbüsü göstərmiş cəllad cəzasına çatdı. O hələ sağlığında öz əsərlərinin də oda atılıb yandırıldığını gördü¹. Seneka deyir: “Burada başqa bir pis hərəkətdən deyil, onun özündən örnək almışlar”² allah eləsin ki, pislilik həmişə, pislilik edən öz başına gəlsin və fikri təqib edən adam öz fikirlərinin güllünə vəziyyətə düşüb təhqirə və məhvə məruz qaldığını görsün! Əgər bağışlana bilən bir qisas varsa o da həmin bu cür qisasdır.

Romada xalq hakimiyyəti zamanlarında bu qayda ilə ancaq xurafat təqib edilirdi, imperatorlar zamanında isə bütün möhkəm fikirlər təqib edilməyə başladı. Kremutsi Kord öz tarixində, Labienin əsərlərinə qəsd edən Avqustun hərəkətlərini lağa qoymağa cürət etmiş Kassini sonuncu romalı adlandırmışdı. Tiverinin qarşısında sürünən Roma senatı ona yaltaqlıq göstərərək Kremutsinin kitabının yandırılmasını əmr etdi. Lakin ondan köçürülmüş bir çox parçalar əllərdə qaldı. Tassit deyir: “Öz qüdrətlərinə güvənərək gələcək nəsildə əmələ gələn xatirələri məhv edo biləcəkləri xəyalına düşənlərin qayğısını daha artıq lağa qoymaq olar. Hakimiyyət, şüuru quduzluqla məhv etməyə çalışırsa da, öz quduzluğu ilə özünü biabır edib, onlara şöhrət qazandırmış olar”.

Sirsk padşahı Antiox Epifanın dövründə yəhudi kitabları yandırılmaqdan yaxa qurtara bilmədi. Xristianların da əsərlərinin taleyi belə oldu. İmperator Dioklitian İncilin yandırılmasını əmr etmişdi. Lakin xristian qanunu zülmə qalib gələrək, zalımların özünü məhkum etdi və hazırda həqiqi bir şahid olaraq qalır ki, fikir və rəylərin təqib edilməsi onları nəinki məhv edə bilməz, bəlkə əksinə, onları daha da möhkəmləndirir və intişar etdirir. Arnobi belə təqiblərə və zülmə qarşı haqlı olaraq üsyan edir. Arnobi deyir: “Bəziləri deyirlər ki, qədim dinin əhəmiyyətini inkar edib xristian dinini sübut edən əsərləri məhv etmək haqqında senatın əmr verməsi dövlət üçün faydalıdır. Lakin əsərləri qadağan etmək və nəşr edilmiş əsərləri məhv etməyə çalışmaq allahları müdafiə etmək deyil, həqiqətin təsdiq olunmasından qorxmaq deməkdir”. Lakin xristian dini yayıldıqdan sonra bu dinin xadimləri onların faydasına olmayıb ziddinə olan əsərlərə qarşı qəzəblənməyə

¹ Niderlanda, qadağan edilən kitabların ilk siyahısını nəşr etmiş olan Ari Montanın əsərləri həmin siyahıya daxil edilmişdi.

² Labienin dostu olan Kassi Sever onun əsərlərinin yandırıldığını görüb dedi: “İndi mənim özümü yandırmaq lazımdır, çünki mən onları əzbər bilərəm”. Bu əhvalat rüsvayedicə əsərlər haqqında qanunlar nəşr etmək üçün bir bəhanə oldu; bu qanun isə, insanın təbiətinə xas olan meymunluğu təqlid etmək noticəsində İngiltərədə və başqa dövlətlərdə qəbul edilmişdir. (*Müəllifin qeydi*).

başladılar. Bir az əvvəl bütperəstlər arasındakı bu cür sərtliyi məzəmmət edirlər, bir az əvvəl onu, müdafiə etdikləri şeyə qarşı etibarsızlıq əlaməti hesab edirdilər, lakin çox keçmədən özləri hökmranlıq etməyə başladılar.

Yunan imperatorları dövlət işlərindən artıq məzhəb mübahisələri ilə məşğul olduqları üçün dövləti idarə edən ruhanilər, İsanın gördüyü işləri və məzhəbini onlar kimi başa düşməyənlərin hamısını təqib etməyə başladılar. Şüur və idrakın yaratdığı əsərlər də bu cür təqib edilməyə başladı. Arinin nəzəriyyəsinə lənətləndirmiş Nikey kilsəsinin qərarına əməl edən Böyük deyilən Konstantin, zülmkar Konstantin, onun kitablarını qadağan etdi, onları yandırdı, belə kitabları saxlayan adamları isə ölüm cəzasına məhkum etdi. İmperator II Feodosiy Nestorun lənətlənmiş kitablarının hamısını toplayıb yandıрмаğı əmr etdi. Xalkidon kilsəsində Yevtixinin əsərləri haqqında da belə qərar çıxarılmışdır. Yustinianın hüquq qanunnaməsində bəzi bu cür qərarlar saxlanmışdır. Ağılsızlar! Başa düşmərdülər ki, xristian məzhəbinin yanlış və ya sarsaq təfsirini məhv etmək, hər hansı rəyi tədqiq etmək üzərində çalışmağı şüura qadağan etməklə, onlar xristian dininin inkişafını ləngidirdilər; həqiqəti möhkəm dayaqdan: rəylərin müxtəlifliyindən, mübahisələrdən və fikirləri azad surətdə ifadə etməkdən məhrum edirdilər. Kim zəmin ola bilər ki, Nestoru, Ari, Yevtixi və başqa bu kimi bidətçilər Lüterin sələfləri ola bilərdilər və ümumdünya kilsə yığınağı çağırılmamış olsaydı Dekart on əsr əvvəl doğula bilərdi? Cəhalətə və nadanlığa doğru nə qədər böyük addım atılmışdır.

Roma imperatorluğu dağıldıqdan sonra Avropanın rahibləri elm və maarifin hafizləri olmuşdular. Lakin onlara istediklərini yazmaqda kimsə mane olmurdu. 768-ci ildə Benedikt rahibi Amvrosi Opert Apokalipsisə dair təfsirini papa III Stefana göndərir və öz əsərini davam etdirmək və onu nəşr etmək haqqında icazə istəyirən demişdir ki, yazıçılar içərisində o, birinci olaraq belə bir icazəni istəmişdir. O, sözüne davam edərək demişdir: “Alçalmağa məruz qalmış adam öz iradəsi ilə baş əydiyi üçün yazı azadlığı kaş məhv edilməyə idi”. Sana kilsə yığınağı 1140-cı ildə Abelardın rəyini təqdir, papa isə onun əsərlərinin yandırılmasını əmr etmişdi.

Lakin nə Yunanıstanda, nə Romada, heç bir yerdə biz elə bir misal tapmırıq ki, fikri mühakimə edən hakim intixab edilmiş olsun, bir adam cürət edib desin: əgər ağızımızı açıb natiqlik etmək istəsəniz məndən icazə alın; bizdə ağıl, elm və maarif damğalanır və üzərində

bizim damğamız olmadan meydana çıxan hər bir şeyi biz qabaqcadan mənasız, rəzil və yaramaz elan edirik. Bu cür biabırçı bir ixtira xristian ruhanilərinin sərəncamına verilmişdi və senzura inkvizisiya ilə müasirdi.

Tarixə göz gəzdirdikdə çox zaman şüurun xurafata, müasirlərin ən faydalı ixtiralarının kobud cəhəllərə üstün olduğunu görürük. Rahiblər möhkəmlənmiş bir şeyə qorxaq etibarsızlıq göstərərək, senzura təsis etməyə və fikir meydana gələn kimi onu dərhal məhv etməyə vadar olduqları zaman, haman o zaman Kolumb dənizlərin naməlum yerlərində dolaşaraq Amerikayı axtarmaq kimi bir işə cürətlə iqlam etdi; Kepler təbiətdə, Nyuton tərəfindən isbat edilmiş cazibə qüvvəsini öyrənirdi; haman o zaman, göy cisimlərinin fəzadakı hərəkət yolunu müəyyən edən Kopernik dünyaya gəldi. Lakin insan şüurunun taleyi üçün təəssüf ediləcək bir cəhəti deməliyik ki, çox böyük fikir bəzən cəhəllərə tövətmişdir. Kitab çap etmək – senzuranı əmələ gətirdi; fəlsəfi şüur XVIII əsrdə illüminatları meydana çıxartdı.

Qədimdən, 1479-cu ildən bu vaxta qədər məlumdur ki, kitab çap olunmasına icazə verilmişdir. 1480-ci ildə çap olunmuş "Özünü gör, tanı" adlı kitabın sonuna bu cümlələr əlavə edilmişdir: "allahın mərhəmətilə biz, Dalmatiyada birincilik edən Venetsiya patriarxı Morfey Jirardo yuxarıda qeyd edilən əsərləri oxumuş cənabların şəhadətini gözdən keçirdikdən sonra və həmin cənabların rəyinə inanaraq, biz də şəhadət veririk ki, bu kitab pravoslav və allahdan qorxan bir kitabdır". Ən qədim bir ağılsızlıq deyil, ən qədim senzura abidəsi!

Senzura haqqında bu vaxta qədər məlum olan ən qədim qanun 1486-cı ildə, kitab çapı icad edilən şəhərin özündə nəşr edilmişdir. Rahiblərin idarələri irəliləmədən bildirdilər ki, kitab çapı onların hakimiyyətini dağıdan bir silah olacaq, kitab çapı ümumi şüurun inkişafını sürətləndirəcək, buna görə də ümumin faydasına deyil, kimin işə rəyinə əsaslanan qüdrətinə kitab çapı son qoyacaqdır. Burada bizə müsaide etsəydilər, fikri məhv və mədəniyyəti rüsvay etmək üçün hələ də mövcud olan bir əsəri buna əlavə edərdik.

Yunanca, latınca və sair kitabların alimlər tərəfindən qabaqca baxılıb bəyənilmədən ana dilində nəşr edilməməsi haqqında 1486-cı il tarixli fərman.¹

"allahın inayətilə müqəddəs Mains yeparxiyasının arxiyepiskopu, Almaniya arxkanslər və kurfirist olan Bertold. İlahi qüdrətlə insanın

¹ Qudən tərəfindən nəşr edilmiş diplomatiya qanun məcəlləsi. Cild IV. (Müəllifin qeydi).

elm kəsb etməsi üçün sərbəst surətdə müxtəlif elmlərə dair kitab çap etmək və bol kitab əldə etmək imkanı verilmişsə də lakin bizə çatan məlumatlara görə bəzi adamlar boş şöhrət qazanmaq və ya sərvət əldə etmək xəyalilə bu sənətdən pis niyyətlə istifadə edir və insan həyatında bilik əldə etmək üçün verilən bu imkanı fəlakətə və qeybətçilik alətinə çevirirlər.

Biz müqəddəs erkan və dini ayinlərimizə dair, latın dilindən alman dilinə tərcümə edilmiş və müqəddəs qanuna hörmətsizlik göstərən kitabların qara camaat içərisində yayılmış olduğunu gördük; bəs nəhayət, müqəddəs qayda və qanunların göstərişlərinə nə deyək; bunlar elmi-ilahidə məhərətlə adamlar tərəfindən, ən müdrik və ən fəsahtli adamlar tərəfindən məqul və diqqətlə yazılmış olsa da, elmi özlüyündə o dərəcədə çətindir ki, ən fəsaht və dərin elm sahibi olan adamların bütün ömrü belə elm kəsb etmək üçün kifayət deyildir.

Bəzi axmaq, həyasız və cahil adamlar bu cür kitabları ümumi dilə tərcümə etməyə cəsarət edirlər. Bir çox alim adamlar bu tərcümələri oxuyarkən etiraf edirlər ki, böyük uyğunsuzluq və sözləri yerində işlətməyi bacarmamaq nəticəsində bu tərcümələr orijinalın özündən də anlaşılmaz olurlar. Vəziyyət belə ikən, məzmununa çox zaman yalan şeylər qatılan, yalan adlar artırılan başqa elmi əsərlər haqqında nə deyək?

Bu kimi tərcüməçilər doğrudan da həqiqəti sevirərsə qoy desinlər ki, bu işi nə niyyətlə, yaxşı və ya pis niyyətlə edirlər; qoy desinlər görək, gözəl xristian dininin ilahi fikirləri və elmlər haqqında yunan və latın yazıçıları tərəfindən yazılmış düzgün və ağıllı yazıları tərcümə etmək üçün alman dili müsaidimi? Etiraf etmək lazımdır ki, dilimiz zəngin olmadığına görə tərcümə üçün kifayət deyildir və bunun üçün lazımdır ki, unat şeylərin naməlum adlarını öz beyinlərində düzüb qoşsunlar; qədim adları işlətsələr əsl mənanı pozurlar, müqəddəs kitablarda onların əhəmiyyətinə dair yanlış mühakimə edərlər ki, bizim də ən çox qorxduğumuz cəhət budur. Çünki əllərinə müqəddəs kitablar düşən kobud və elmsiz adamlara və qadınlara həqiqi mənanı kim göstərər? Müqəddəs İncilin sətirlərini və ya həvvari Pavelin naməsini gözdən keçirdikdə hər bir ağıllı adam etiraf edər ki, onların üzünü köçürənlər bir çox əlavə və düzəlişlər etmişlər.

Dediklərimiz çoxlarına məlumdur. Katolik dinindən olan yazıçıların əsərlərinin ciddi nəzarət altında olmasına nə deyə bilərik? Bir çox misallar gətirmək olar, lakin bu məqsəd üçün, dediklərimiz də kifayətdir.

Sözün həqiqətini desək, bu sənətin əsası şanlı şəhərimiz Maintsdə gözəl bir surətdə qoyulmuş və indi də şəhərimizdə səliqə ilə mövcud olub zənginləşdiyi üçün bu mühüm sənətin mühafizəsini öz üzərimizə götürsək, ədalətli iş görmüş olarıq. Zira vəzifəmiz müqəddəs kitabları pozğunlaşdırılmamış, nöqsansız halda mühafizə etməkdir. Beləliklə, həyasız, xəbis adamların doğru yoldan azmaları və cəsərlərindən danışıqdan sonra, imkanımız olduğu qədər, allahın köməyi ilə əyalətimizin bütün və hər bir ruhani və dünyəvi təbəələrinə və əyalətimizdən kənar yerlərdə ticarət edənlərə, rütbə və silklərindən asılı olmayaraq, xəbərdarlıq edib, onları cilovlamaq məqsədilə, – bununla hər bir adama əmr edirik ki, heç bir əsər, hansı elmə, bədii sənətə və ya biliyə aid olur-olsun, istər yunan, latın və başqa bir dildən alman dilinə tərcümə edilən və ya artıq tərcümə edilmiş olan, ancaq sərlövhesi və ya başqa bir yeri dəyişdirilən əsər, çap edilməzdən əvvəl və ya çapdan sonra buraxılışdan əvvəl çap olunmasına və ya buraxılışına universitetin lütfkar və nəcib olan doktorları və magistrələrindən, yeni bizim şəhərimiz Maintsdə ilahiyyətə dair məsələlərdə İohani Bertram de Naumburxdan, şəriət elminə dair məsələlərdə Aleksandr Didrixdən, təbabət elminə dair məsələlərdə Feodorik de Meşeddən, filoloji elmlərə dair məsələlərdə Andrey Yelərdən, bu məqsəd üçün şəhərimiz Erfurtda intixab edilmiş doktorlardan və magistrələrindən, icazə alınmadan yayılmasın və ya açıq, yaxud gizli surətdə bilavasitə və ya başqasının əli ilə satdırılmasın. Frankfurt şəhərində isə satışa buraxılmaq üçün nəşr olunmuş kitablara bələdiyyə idarəsindən illik maaş alan möhtərəm və lütfkar bir nəfər ilahiyyət magistri iki və yaxud bir nəfər doktor və litsey direktoru tərəfindən baxılıb təsdiq edilməsə, satışa buraxıla bilməz.

Bir adam bizim bu himayəçilik qərarımıza nifrət edərsə və ya bizim bu fərmanımızın əleyhinə şəxsən özü, yaxud kənar şəxs vasitəsilə məsləhətlər verərsə, kömək edərsə və ya şərait yaradarsa, bizim lənətimizə giriftar olacaq, bundan başqa da həmin kitablar onun əlindən alınacaq və xəzinəmizə yüz qızıl qulden cərimə verəcəkdir. Bu qərarı, xüsusi əmr olmadan, heç bir adam pozmağa cəsəret etməməlidir. Bu qərar şəhərimiz Maintsdən müqəddəs Martinin qəsrində verilmiş və möhürümüzle təsbit edilmişdir. Yanvar ayının dördüncü günü 1486-cı il”.

Senzor vəzifəsini necə yerinə yetirmək haqqında yenə də onun göstərişi. “1486-cı il Bertold və s. Ən möhtərəm alimlərdən, İsa'nı bizim qədər sevən ilahiyyətçi doktor İ.Bertrama, şəriət elmi doktoru

A.Didrixə, təbabət elmi doktoru F. de Meşədə və filoloji elmlər magistri A.Yelərə salamətliq və aşağıdakılara əməl etməkdə səy göstərməyi arzu edirik.

Elmi əsərlərin bezi tərcüməçilərinin və kitab çap edənlərin yoldan çıxmaqları və saxtakarlıqları haqqında məlumat alaraq, mümkün qədər onların qarşısını almaq və yol verməmək məqsədilə əmr edirik ki, yeparxiyada və əyalətimizdə hər hansı bir əsər və ya kitab şəhərimiz Maintsdə sizin tərəfinizdən yoxlanılmadan və mahiyyəti məlum edilmədən, onların tərcümə edilməsi və satılması üçün yuxarıda göstərilən fərmana görə sizin icazə və təsdiqiniz olmadan kiməsə kitabları alman dilinə tərcümə etməyə, çap etməyə və ya çap edib yaymağa cəsəret göstərməməlidir.

Sizin əql və ehtiyatlı olmağınıza möhkəm ümid bağlayaraq, sizə bunları tapşırıq: tərcümə, çap və ya satış üçün müəyyən edilən əsərlər və ya kitablar sizə gətirildikdə siz onun məzmununa baxın; onların həqiqi mənasını aydınlaşdırmaq çətin olarsa və ya çaşqınlıq və yoldan çıxarma halları əmələ gətirərsə və ya isməti təhqir edəcək olarsa, belə əsərləri rədd edin; icazə verdikləriniz kitablarda isə şəxsi imzanız olmalıdır, yəni əsərlərin və ya kitabın axırında sizlərdən iki nəfər imza etməlidir ki, bu kitabları siz oxuyub təsdiq etmişsiniz. Siz allahımıza və dövlətimizə faydalı bir xidmət göstərirsiniz. Müqəddəs Martinin qəsrində yazılmışdır. Yanvar ayının 10-da, 1489-cu ildə”.

O zamana görə bu yeni qanunu gözədən keçirirək görürük ki, bu qanun qadağan etməyə daha artıq meyl göstərirdi, məqsəd isə bu idi ki, alman dilində az kitab çap olunsun və ya, başqa sözlə desək, xalq həmişə cəhəlet içərisində qalsın. Latın dilində yazılmış əsərlərə, görə ki, senzura şamil edilmirdi, zira latın dilini bilən adamlar çaşqınlıqdan guya qorunmuşdular, guya onlar səhv buraxmazdılar və oxuduqlarını da aydın və düzgün başa düşürdülər.¹ Beləliklə, ruhanilər istəyirdilər ki, ancaq onların hakimiyyəti ilə əlaqədar olan bir sıra adam mədəni olsun, xalq isə elmi, ilahi qüdrət və onun anlağından daha yüksək hesab edib bunlara əl atmağa cürət etməsin. Beləliklə həqiqəti və mədəniyyəti ən dar bir çərçivə içərisinə almaq üçün olan icad, öz qüdrətinə inanmayan bir hakimiyyət tərəfindən edilən icad, cəhəlet və

¹ Bu halı xarici dildə hər cür kitaba malik olmağa icazə verib, həmin kitabların ana dilində oxunmasını qadağan etmək kimi bir vəziyyətlə müqayisə etmək olar (*Müəllifin qeydi*).

zölməti davam etdirmək üçün edilən icad, hazırda elm və fəlsəfə inkişaf etdiyi günlərdə, idraka yad olan xurafat yolları rədd edildiyi, həqiqətin getdikcə daha artıq parladağı, elm mənbəyinin cəmiyyətdə daha geniş sahələrə yayıldığı, hökumətlər çaşqınlığı aradan qaldırmağa və şüurun həqiqətə doğru gedən yollarını maneələrdən təmizləməyə səy etdiyi bir zamanda, lərzəyə düşmüş hakimiyyətin biabırçı rahiblərə məxsus bir icadı indi hər yerdə qəbul edilmiş, kök salmış və çaşqınlığın qarşısını almaq üçün faydalı bir alət kimi tətbiq olunur. Qudurğanlar! Gözünüzü bir açın, siz həqiqətə tərsinə dayaq vermək istəyirsiniz, xalqları çaşqınlıqla maarifləndirmək istəyirsiniz. Özünüzü gözəyiniz, zira zölmət bir daha baş qaldırmayacaqdır. Cahillər, həm də kobudlaşmış olan cahillər üzərində ağalığ edəcəyiniz, cahillərin öz təbii cəhəletində və ya təbii avamlığında qalması, mədəniyyət vəsaitinin yoxluğundan deyil, mədəniyyətə doğru addım ataraq irəliyə hərəkətləri dayandırılıb, geriye, cəhəletə tərəf sürüklənməsinin sizə nə faydası ola bilər? Öz-özünüzlə mübarizə aparıb sağ əlinizlə qurduğunuz bir şeyi sol əlinizlə dağıtmağın sizə nə faydası? Siz bundan həzz alan ruhanilərə bir baxın. Siz ruhanilərə əvvəlcədən xidmət edirsiniz. Zölməti dağıdın, onda öz üzərinizdə bir buxov, – həmişə müqəddəs xurafatın buxovu olmasa da siyasi xurafat buxovunu, bir o qədər gülünc olmasa da, o dərəcədə fəlakətli olan siyasi xurafat buxovunu hiss edirsiniz.

Lakin cəmiyyətin xoşbəxtliyindən sizin əyalətlərinizdə kitab çap olunması qadağan edilməmişdir. Həmişəbahar bir ağac öz yaşılığını itirmədiyi kimi, kitab çap etmə alətlərinin də ancaq işi dayandırılı bilər, lakin məhv edilə bilməz.

Azad kitab çapından öz hakimiyyətlərinə qarşı təhlükə əmələ gələ biləcəyindən qorxan papalar senzura haqqında tələsik bir qanun çıxarmaqdan çəkinmədilər, bu qayda isə çox keçmədən Romadakı ruhanilər yığınağında ümumi qanun qüvvəsinə mindi. Müqəddəs Tiveri, papa VI Aleksandr, papalardan birinci olaraq 1507-ci ildə senzura haqqında qanun nəşr etdi. Hər cür xəbislik nəticəsində beli bükülmüş bu papa, xristian dininin təmizliyi qayğısına qalmaqdan utanmadı. Lakin hakimiyyətin üzü nə zaman utanmışdır! Papa öz fərmanını şeytandan şikayətlənməklə başlayaraq yazır ki, şeytan taxıla qaramuq otu toxumu səpir, bundan sonra isə sözə başlayaraq deyir: “Göstərilən sənət vasitəsilə, dünyanın müxtəlif yerlərində, xüsusilə Kölnə, Maintsdə, Trierdə, Maqdeburqda çap edilmiş bir çox kitabların və

əsərlərin məzmunu müxtəlif çaşqınlıqla, xristian dini üçün təhlükəli nəzəriyyə ilə dolu olduğunu və belə kitabların indi də bəzi yerlərdə çap edildiyini öyrənərək, bu mənfur bəlanın qarşısını təcili surətdə almaq məqsədilə, kitab çap etmək sənəti ilə məşğul olanların və onlara mənsub olanların hər birinə və hamısına və göstərilən əyalətlərdə bütün mətbuat işi ilə məşğul olanlara, həvvari hakimiyyətimiz adından, lənətlə cəzalandırılmaq və onlardan möhtərəm rahiblər heyəti, Köln, Maints, Trier və Maqdeburq arxiyepiskopları və ya onların canişinləri tərəfindən öz əyalətlərində həvvarilər otağı nəfise alınan pul cəriməsi qorxusu ilə ciddi surətdə qadağan edirik ki, yuxarıda göstərilən arxiyepiskoplara və ya canişinlərə rəsmi məlumat vermədən və onların pulsuz xüsusi və düzgün icazələri olmadan kitab, əsər və ya yazıları çap etməyə, yaxud çapa verməyə cəsarət etməsinlər, çapa təyin edilmiş kitab və əsərləri özləri diqqətlə gözədən keçirmədən və ya alimlər və ortodokslar vasitəsilə yoxlanılmasını təmin etmədən, onlara icazə verməyi, pravoslavların əqidəsinə zidd, allahsız və yoldan azdırıcı əsərlərin çap edilməsinə lazımi qədər səy etmələrini onların öz vicdanına tapşırıq”. Keçmiş kitabların bundan sonra da fəlakət törətməməsi üçün, kitablara dair bütün cədvəllərin, çap edilmiş kitabların gözədən keçirilməsi və məzmununda katolik məzhəbinə zidd bir şey olan bütün kitabların yandırılması haqqında əmr verilmişdi.

Siz ey senzura təsis edənlər! Unutmayın ki, siz papa VI Aleksandra bərabər tutularsınız və bunun üçün də utanarsınız.

1515-ci ildə Lüteran ruhanilər yığınağı senzura haqqında belə bir qayda qoymuşdu ki, heç bir kitab ruhanilər tərəfindən təsdiq olunmadan çap edilməsin.

Yuxarıda deyilənlərdən gördük ki, senzuranı ruhanilər icad etmişdir və senzura yalnız onlara xidmət etmək üçün idi. Senzura haqqında verilən qanunları pozan adamın, dəhşətlə lənətlənməsi və cərimə edilməsi o zaman ədalətli görünə bilərdi. Lakin Lüter tərəfindən papa hakimiyyətinin təkzib edilməsi, Roma dinindən müxtəlif məzhəblərin ayrılması, otuz illik müharibə dövründə hökmdarların münaqişəsi nəticəsində adi senzura damğası vurulmadan çox kitab buraxıldı.

Buna baxmayaraq, ruhanilər hər yerdə kitab nəşri üzərində senzura təsis etmək səlahiyyətini mənimsədilər; 1650-ci ildə Fransada mülki senzura təsis edilərkən Paris universitetinin ilahiyat fakültəsi, bu hüquqdan iki yüz il ərzində istifadə etməkdə olduğuna əsaslanaraq yeni qoyulan qaydaya etiraz etmişdi.

İngiltərədə kitab çap edilməsi işinə başladıqdan az sonra¹ senzura təsis edildi. İspaniyada inkvizisiya və ya Rusiyada gizli Dəftərxana olduğu kimi İngiltərədə də vaxtilə onlar qədər dəhşətli olmuş Ulduzlu saray çapçıların və çap dəzgahlarının sayını müəyyən etdi; qoruyucu vəzifəsi təsis etdi ki, bunun da icazəsi olmadan bir şey çap etməyə heç kəs cəsərət edə bilmədi. Hökumət haqqında yazanlara qarşı onun amansızlığının həddi yox idi, onun tarixi ağır cəzalar tarixidir. Deməli, İngiltərədə ruhani xurafat, şüuru ağır senzura cilovu ilə cilovlamağa qadir olmadığı halda, siyasi xurafat onu ağır cilovla cilovladı. Lakin bunların hər ikisi çalışırdı ki, hakimiyyət toxunulmaz halda qalsın, mədəniyyətin gözləri daima cazibədərlik dumanı ilə örtülsün və zorakılıq şüura hakim kəsilmiş olsun.

Qraf Straford öləndən sonra Ulduzlu saray dağıldı; lakin nə onun dağılması, nə I Karlın məhkəmə qərarı ilə edam edilməsi İngiltərədə azad kitab çapını təmin edə bilmədi. Uzun parlaman, kitab çapının azadlığı əleyhinə qoyulan qaydaları bərpa etdi. II Karl və I Yakov zamanında bu qaydalar yenidən bərpa edildi. Hətta, 1692-ci ildəki çevrilişdən sonra da bu qanun təsdiq edildi, lakin bu qanun ancaq iki il davam etdi. Bu qanun 1694-cü ildə "vəfat etdi", İngiltərədə azad kitab çapı tamamilə təsbit edildi, senzura da axırıncı dəfə əsnəyib, gəbərdi.¹

Amerika hökumətləri vətəndaş azadlığını təsdiq edən ən birinci qanunlar içərisində mətbuat azadlığını qəbul etdilər. Pensilvaniya əyaləti özünün əsas qanunlarının 1-ci fəslində, Pensilvaniya əhalisi hüquqlarını uzun-uzadı elan etdiyi 12-ci maddədə deyir: "Xalq danışmaq, yazmaq və öz rəyini bildirmək hüququna malikdir; demək, mətbuat azadlığı heç bir zaman çətinləşdirilməməlidir". 2-ci fəslin 35-ci bölməsində üsul-idarə haqqında deyilir: "Qanunverici məclisin qanun-qaydalarını və ya başqa üsul-idarə sahələrini tədqiq etmək istəyən hər bir kəs üçün mətbuat azad olmalıdır". Pensilvaniya dövlətində üsul-idarəyə dair 1776-cı ilin iyul ayında layihə çap edilmişdi ki, Pensilvaniya əhalisi bu layihə ilə tanış olub, layihə haqqında öz fikirlərini deyə bilsinlər; bu layihənin 35-ci bölməsində deyilir: "Qanunverici

¹ Londonlu tacir Villiam Kakston İngiltərədə 1474-cü ildə IV Eduardın zamanında kitab çap etmək işinə başladı. İngilis dilində çap edilmiş ilk kitab fransızcadan tərcümə edilmiş "Dama oyunu haqqında mühakimələr" olmuşdur. İkinci kitab lord Riversin tərcümə etdiyi "Filosofların kəlam və sözləri külliyyəti" olmuşdur (*Müəllifin qeydi*).

hökuməti yoxlamaq istəyən hər bir kəs üçün mətbuatın qapıları açıq olmalıdır, ümumi məclis isə bu məsələyə heç bir cəhətdən toxunmamalıdır. Məclisin hərəkətləri haqqında, üsul-idarənin müxtəlif sahələri, ümumi işlər və ya xidmətçilərin öz vəzifələrini yerinə yetirmək cəhətdən onların rəftarları haqqında qeydlər, qiymətləndirici fikirlər, müşahidələr nəşr etmiş heç bir nəşriyyatçı məhkəməyə cəlb edilməməlidir. Delevar dövləti hüquqlar izahatının 23-cü maddəsində deyilir: "Kitab çapı azadlığı həmişə pozulmaz olmalıdır". Mariland dövləti bu məsələni 38-ci maddədə yenə də haman sözlərlə izah edir. Virginiya dövləti 14-cü maddə həmin sözlərlə deyir: "Kitab çapı azadlığı dövlət azadlığının ən böyük arxasıdır".

Fransada baş vermiş 1789-cu il çevrilişinə qədər kitab çap etmək işi bu dövlətdə sıxışdırıldığı kimi, heç bir yerdə bu dərəcədə sıxışdırılmamışdı. Yüzcüzlü Arq, yüzqollu Briarey, Paris polisi əsərlərə və yazıçılara qarşı çox quduzluq edirdi. Nazirlərin yirticiliğini və əxlaqsızlığını təqdir etməyə cürət göstərmiş zavallılar Bastiliya zindanlarında çürüyürdülər. Fransız dili Avropada bu qədər geniş işlənilib, ümumi bir dil şəklini almasaydı, senzuranın qırmancı altında inləyən Fransanın yazıçıları bu dərəcədə əzəmətli fikir zirvəsinə yüksələ bilməzdilər. Lakin fransız dilinin ümumi bir dil şəklini alması Hollandiyada, İngiltərədə, İsveçrədə və Almaniya torpağında kitab çap etmək işinə səbəb oldu və Fransada baş qaldırmağa cürət etməyən şeylər, başqa yerlərdə azad surətdə elan edildi. Beləliklə də öz əzələləri ilə məğrur olan qüvvə istehzaya hədəf olub heç kəsi qorxuda bilmədi; bu surətlə, quduzluqla köpüklənən ağızlar açıq qaldı, söz isə özünə möhkəm addımlarla yol açıb onların qəzəbinə düşər olmadı.

Lakin insan şüurundakı uyğunsuzluğa təəccüb edilməlidir. Hazırda, Fransada hamı azadlıqdan dəm vurduğu, azgınlıq və özbaşnalıq həddini aşdığı bir zamanda, Fransada senzura ləğv edilməmişdir. İndi orada hər bir şey qadağansız çap olunursa da, gizli çap olunur. Biz bu yaxın vaxtlarda oxuduq, qoy fransızlar və onlarla da bir yerdə bəşəriyyət öz taleyinə aqlasın! – bu yaxın vaxtlarda oxuduq ki, bu vaxta qədər onların hökmdarı etdiyi kimi, indi də məclis, mütləqiyyətçi siyasət yürüdərek, məclis əleyhinə yazmağa cürət etmiş bir yazıçının çap edilmiş kitabının yayılmasını qadağan edib özünü də məhkəməyə vermişlər. Bu hökmü yerinə yetirən Lafacet oldu. Ah, Fransa! Sən hələ də Bastiliya uçurumları yaxınlığında dolaşırsan.

Almaniya torpağında, kitab çap etmək alətlərini hökumətdən gizlətmək yolu ilə de olsa, çapçılıq işi genişlənəcək, hökuməti şüur və mədəniyyətə qarşı azğınlıq etmək imkanından məhrum edəcəkdir. Xırda Alman hökumətləri kitab çap etmək azadlığına mane olmağa çalışırlarsa da, bir şey edə bilmirlər. Kinli hökumət adamları Vekerlini həbsə saldırlarsa da, onun "Qoca Əjdaha" adlı əsəri hamının əlində qaldı. Prussiya kralı mərhum II Fridrix öz torpaqlarında hər hansı bir qanun vermək yolu ilə deyil, yalnız icazə və öz fikir tərzini ilə kitab çap etmək işinə demək olar ki, azadlıq vermişdi. II Fridrix senzuranı məhv etmədisə burada təəccüblü bir şey yoxdur; o, hakim-mütləq idi, hər bir şeyin ixtiyarını öz əlində saxlamaq onun əsas qaydalarından idi. Lakin sən gülmə. – Krala məlumat verildi ki, kim isə onun fərmanlarını toplayıb çap etmək istəyir. Kral bu fərmanlar üçün də iki sensor və ya daha doğrusu iki çıçaşçı təyin etdi. Eh hakimiyyət! Ey qüdrət! Sən öz özələlərinə inanmırsan. Sən özünün ittiham edilməyindən qorxursan, qorxursan ki, dilin səni biabır etsin, əlin özünü şapalaqlasın. – Lakin bu zorakılıq edən sensorlar bir xeyirli iş görə bilməmişlərmi? Xeyir deyil, zərər vermişlər. Onlar hər hansı mənasız bir qanunu gələcək nəsillərdən gizlətməmişlər; hökumət bu qanunu gələcəyin mühakiməsinə buraxıb biabır olmaqdan qorxmamışdır, ola bilsin ki, bu qanun açıq qalsaydı hakimiyyət üçün bir cilov olar və onu pis əməllərdən çəkindirərdi. İmperator II İosif mədəniyyətin qarşısını alan və Mariya Terezanın padşahlığı zamanında Avstriyanın miras mülkləri daxilində şüurun inkişafına mane olan əngəlləri qismən dağıdırdı. Lakin II İosif mədəniyyətə yükündən xilas ola bilmədiyi üçün senzura haqqında uzun-uzadı bir təlimat nəşr etdi. Lazım gələrsə onu bir cəhətdən tərifləmək olar ki, o, öz qərarlarını tənqid etməyi, işlərindəki nöqsanları tapıb onları mətbuatda dərc etməyi qadağan etmədi; lakin fikirlərin açıqdan-açığa söylənməsinə cilov vurduğu üçün onu pişməliyik. Bu işdən pis niyyət üçün istifadə etmək nə qədər də asandır!..¹ Təəccüb etməli bir şey varmı? İndi də əvvəlki kimi deyək ki, o padşah idi. Axı bir də görək, daha çox uyğunsuzluq padşahın başında olmamış, kimin başında ola bilər?

Rusiyada... Rusiyada senzuranın başına nə gəldiyini başqa bir zaman bilirsiniz. İndilik isə poçt atlarını senzuradan keçirməmiş tələsik yola düşdüm.

¹ Danimarkada kitab çapına bir an içində azadlıq verildi. Volterin seçirləri birdəfəlik Daniya kralına yadigar qaldı ki, bu da müdrik qanun tərifinə belə möhtac deyil.

"Qıvrım saçlı ağcaqayın bitmiş çöldə tək; kim bilir, o nə düşünür, fikrə gedərək; oy lüli, lüli, lüli, lüli..." Gənc arvadlar və qızlar oxuya-oxuya yallı gedirlər; rəqs edirlər; yaxınlaşa, – deyə öz-özümə düşünür və dostumun tapılmış kağızlarına baxırdım. Lakin mən bu sözləri oxudum. Yallı gedənlərə yaxınlaşa bilmədim. Qulaqlarım kədərlə cingildədi, səmimi şənliyin sevinc səsləri qəlbimə yol tapa bilmədi. Ah, əziz dostum! Harada olsan da dinlə və düşün.

Həftədə iki dəfə bütün Rusiya imperatorluğu agah edilir ki, N.N. və ya B.B. borcunu və ya götürmüş olduğu şeyin pulunu və ya ondan tələb ediləni vermək istəmir, yaxud verməyə tavanası yoxdur. Borc alınmış pul ya qumarda uduzulub, səyahətə xərclənib, kefə qoyulub, yemək-icməyə verilib, həz... yaxud hamıya hədiyyə edilmiş, oda və ya suya düşüb itirilmiş və ya N.N., yaxud B.B. başqa hadisələr üzündən borca və ya tədiyə altına düşmüşdür. Bunların hər ikisi bərabər surətdə elan edilmək üçün qəbul olunur. Elan edilir: "Bu... gün gecə yarı saat 10-da qəza məhkəməsinin və ya şöhrət hakimləri müşavirəsinin qərarı ilə istifadə olan kapitan Q...-nın tərpenməyən əmlakı... dairədə olan... Nə-li evi, evlə birlikdə altı nəfər də kişi və qadın hərəqlə satılacaqdır; hərəqlə haman evdə olacaqdır. İstəyənlər qabaqca baxa bilərlər".

Ucuz şeyin müştərisi həmişə çox olar. Satış günü və saati gəlib çatdı. Alıcılar yığışırlar. Hərəqlə otağında satışa məhkum edilənlər hərəqlətsiz dayanmışlar.

75 yaşlı qoca bir kişi qarağac çomağa söykənib; tale onu kimin çənginə keçirəcəyini, onun gözlərini kim qapayacağını böyük bir maraqla bilmək istəyir. O, öz ağasının atası ilə birlikdə Krim müharibəsində feldmarşal Minixin qoşun hissəsində olmuşdur: Frankfurt vuruşmalarında yaralanan ağasını çiyinə alıb aradan çıxarmışdır. Evə qaçırdıqən öz cavan ağasının ləlesi olmuşdur. Gənclik dövründə o, bəre ilə çaydan keçərkən çaya yıxılan cavan ağasını xilas etmək üçün öz canını təhlükəyə salaraq suya atılmış və onu xilas etmişdir. Cavan ağası gənclik dövründə qvardiyada kiçik zabit olduğu zaman borca düşüb həbs edildiyi vaxt, pul verib onu həbsdən qurtarmışdır.

80 yaşlı qarı, onun arvadıdır; öz gənc ağasının anasının dayəsi və bu hərəqlə bazarına çıxarılan saata kimi evin gözətçisi olmuşdur. Bütün qulluq etdiyi müddətdə ağalarının bir çöpünü də itirməmiş, heç bir

şeyə tamahkarlıq etməmiş, heç bir vaxt yalan danışmamışdır, əgər hərənbir onları kədərləndirdiyi hallar olmuşsa, o da üreyinin təmizliyindən olmuşdur.

40 yaşlı dul bir qadın, öz gənc ağasının dayesidir, hələ bu günə qədər də öz ağasına bu dərəcəyə qədər məhəbbət bəsləyir. Onun damarlarında bu qadının qanı axmaqdadır. Bu qadın onun ikinci anasıdır, gənc ağa öz heyatı üçün doğma anasından daha çox bu qadına minnətdardır. Doğma anası öz kefini çəkib onu bətnində gözdirmişsə də, onun uşaqlıq dövrünün qayğısına qalmamışdır. Dayə və süd anası isə onun tərbiyəçisi olmuşlar. Onlar cavan ağalarından öz oğullarından ayrılan kimi ayrılırlar.

18 yaşlı gənc qız, 40 yaşlı qadının qızı və qocaların nəvəsidir. Qəddar vəhşi, yırtıcı heyvan, cəllad! Sən bir ona bax, onun al yanaqlarına, füsunkar gözlərindən axan göz yaşlarına tamaşa elə. Onu müxtəlif vədlərlə tovlayıb elə keçirə bilməyib, nəhayət, onu aldadan sən olmadınmı; sən onu öz murdar işlərinin köməkçisi ilə nikahlandırıb, onun gözü qarşısında kef çəkmək istədin, lakin o zavalı qız sənə kefin üçün oyuncaq olmaq istəmədi. O sənə aldadıcılığını anladı. Qızın adaxlısı onun yatağını bir daha görmədi. Sən isə öz nəşəndən məhrum olduğun üçün zorakılığa əl atdın. Sənə iradəni yerinə yetirən dörd nəfər xəbis onun əl-ayağını tutdular... lakin biz bunu açıb tökmək istəmirik. Onun çöhrəsində kədər, gözələrində məyusluq əlaməti görünürdü. O, hiylə və ya zorakılığın acınacaqlı bəhresi, lakin zinakar atasının canlı təsviri olan körpəni qucağında tutmuşdur. Qız bu uşağı doğduqdan sonra atasının vəhşiliyini unutmuşdur, artıq ona qarşı üreyində incə sevgi duyğuları bəsləyirdi. O, yenə də belə bir adamın əlinə düşməkdən qorxurdu.

Körpə... O sənə oğlundur, ay vəhşi, o sənə qanımdan əmələ gəlmişdir. Yoxsa elə düşünürsən ki, nikah mərasimi kilsədə icra edilmədiyini üçün, sənə boynuna heç bir vəzifə düşmür? Yoxsa elə düşünürsən ki, sənə əmrinə görə, pula tutulan bir ruhaninin verdiyi keyir-dua onların evlənməsini təsdiq etmişdir, yaxud allahın məbəbində zorla kəsilən nikah, ittifaq sayıla bilər? Qadir allah məcburiyyətə nifrət edir, ürək arzularından məmnun qalır. Təmiz olan şey təkə ürəkədən gələn arzulardır. Ah! Sevinc atası və kədər təsəlliçisi naminə, öz rütbəsinə layiq olmayan şahidlərin gözü önündə nə qədər xəyanətkarlıq və əxlaqsızlıq baş verir.

25 yaşlı bir yekəpər, qızın nikahlı əri, öz ağasının dostu və əlbir yoldaşı. Onun gözələrində vəhşilik və intiqam duyulur. Öz ağasına yaranıldığından peşman olmuşdur. Cibində bıçaq vardır; bıçağı möhkəm tutmuşdur; onun fikrini başa düşmək çətin deyildir... Mənasız cəhddir. Başqasının malı olacaqsan. Ağanın əli daima kələnin başının üstünü kəsəcək, sənə boynunu hər bir yaltaqlıq üçün əyəcəkdir. Sən achiq, soyuq, isti çəkəcəksən, sənə cəza verəcəklər. Sənə şüurun nəci fikirlərə yaddır. Sən ölməyi bacarmırsan. Sən boyun əyəcəksən, həm cismani, həm də mənəvi cəhətdən qul olacaqsan. Müqavimət göstərmək fikrinə düşsən, buxovlanıb böyük əzab içərisində öləcəksən. Sizin aranızda hakim yoxdur. Sənə zülmkarın soni özü cəzalandırmaq istəməyəcəkdir. O, sənə ittifaqın olacaqdır. O sənə şəhər məhkəməsinin əlinə verəcək. – Ədalət məhkəməsi! – O məhkəmə ki, orada müttəhimin özünə bəraət qazandırmaq ixtiyarı yox dərəcəsinədir. – Hərçə çıxarılmış başqa bədbəxtlərin yanından ötüb keçək.

Fəlakət yağdıran çəkic boğuc səsi eşidilər–eşidilməz dörd nəfər bədbəxt başlarına gəlmiş belanı bildilər, – göz yaşları, hiçqırtı, ah-nələ buraya toplaşanların hamısını mütəəssir etdi. Ən möhkəm adamlar da kövrəldilər. Daşqəlbilər! Bu faydasız dərəcə şərlik nəyə lazımdır? Ey kvakerlər! Bizim də qəlbimiz sizinki kimi olsaydı, biz şərlik pul qoyub fəlakətadələri alıb, azad edərdik. Uzun illər boyu bir-birinin qucağında yaşamış bu bədbəxtlər biabırçı satış nəticəsində ayrılıq dərəcəni duyacaqlar. Əgər qanun, daha doğrusu, vəhşi adət (çünki qanunda belə şey yazılmamışdır) bəşəriyyətə bu cür təhqiri layiq görürsə, bu körpəni satmağa nə haqqımız vardır? O, bic doğulmuşdur. Qanun onu azad buraxır. Dayanın, mən xəbərçilik edəcəyəm; mən onu xilas edəcəyəm. Əgər onunla birlikdə başqalarını da xilas edə bilsəydim! Ey bəxt! Sən nə üçün mənə səadətdən bu cür binəsib etdin? Bu gün, sənə gözəl nəzərlərinə böyük ehtiyac hiss edərək, ilk dəfədir ki, varlı olmaq arzusunə düşmüşəm. – Qəlbim o qədər sıxıldı ki, camaatın içindən qalxıb, pul kisəndəki axırncı qəpik-quruşunu o zavallılara verərək, otaqdan cəld çıxıb qaçdım. Pülləkəndə bir əcnəbi dostuma rast gəldim:

– Sənə nə olub ki, ağlayırsan? – soruşdu.

Mən ona:

– Qayıt dedim, – qayıt, biabırçı mənzerənin şahidi olma: Sən bir zaman vətəninə uzaq əyalətlərdə zənci qulların satılması kimi vəhşi adətə lənət yağdırırdın; qayıt ki, – deyərək təkrar etdim, – cəhalətimizin

şahidi olub, adətlərimiz haqqında öz vətəndaşlarımla söhbət edərkən bizim bu biabırçılığımızı onlara danışmayasan.

Dostum mənə dedi:

– Buna mən inana bilmirəm, hər kəsin istədiyi kimi düşünüb inanmasına icazə verilən bir yerdə bu cür biabırçı bir adətin mövcud olması mümkündürmü?

Mən ona:

– Təəccüblənmə, – dedim, – dini azadlıq təkə keşişləri və rahibləri incidə bilər ki, onlar da İsa sürüsünün qoyunundansa, özləri üçün canlı bir qoyun əldə etməyə daha artıq can atarlar. Lakin kənd camaatına azadlıq verilməsi, necə deyirlər, xüsusi mülkiyyət hüququna toxunur. Azadlığa bütün tərəfdar ola bilən adamlardan, bütün böyük malikanə sahiblərindən deyil, azadlığı onların məsləhətlərindən deyil, əsaretin ağırlığından gözləmək lazımdır.

TVER

Aşxanada mənimlə birlikdə nahar edən bir nəfər mənə deyirdi:

– Bizdə müxtəlif mənələrdə başa düşülən şairlik sənəti əzəmətdən hələ çox uzaqdadır. Şeir bir zaman oyanmaq istədisə də, lakin hələ də mürgüleyir, şeir yaradıcılığı isə bir dəfə addım atdısa da, lakin donuxub qaldı.

Lomonosov, şeirlərimizə geyindirilmiş leh paltarının gülünc olduğunu görüb, onlara yaraşmayan arxalığı soyundurdu. Yeni gözəl şeir nümunələri göstərərək, öz xələflərinin başına böyük timsal cilovu keçirdi; bu vaxta qədər də kimsə onun qoyduğu nümunələrdən kənara çıxmağa cürət etməmişdir. Bədbəxtlikdən Sumarokov da haman dövrdə yaşayırdı; özü də gözəl bir şair idi. O da Lomonosov kimi şeir yazırdı; indi də hamı onun arxasınca gedərək, başa düşməzlər ki, bu məşhur kişilərin yazdığı yamb kimi, başqa cür şeir də yazmaq olar. Bu şairlərin hər ikisi başqa cür şeir yazmaq qaydalarını da öyrədirlərsə də, Sumarokov isə hər cür şeir nümunəsi qoyub getmişsə də, onlar o qədər əhəmiyyətsiz olmuş ki, kimsə onun yolu ilə getməmişdir. Lomonosov İovu və ya Zəbur oxuyanı daktil vəznə çəksəydi, yaxud Sumarokov “Semira” və ya “Dmitri” əsərlərini xorey vəznə ilə yazmış olsaydı, Xeraskov da, yambılardan fərqli olan başqa cür şeirlər yazar və özünün səkkiz il əmək çəkib yaratdığı əsərində Kazanın alınmasını

mənzum dastan şəklində təsvir etmiş olsaydı daha artıq şöhrət qazanardı. Vergiliyə Lomonosov biçimli qədim papaq geydirilməsinə təəccüb etməmə; lakin arzu edərdim ki, Omir bizə yamb vəznə ilə deyil, onun öz şeirlərinin vəznə, – müsəddəs, – şəklində təqdim edilsin, şair olmasa da, tərcüməçi olan Kostrov isə şeirin inkişafını bir nəsil qədər sürətləndirərək, şeir yaradıcılığında yeni bir dövr açmış olsun.

Lakin Rusiyada şeir yaradıcılığını ləngidən təkə Lomonosov və Sumarokov olmamışdır. Yorulmaq bilməyən işlək və çalışqan Trediakovski öz “Telemaxida” adlı əsəri ilə buna az kömək etməmişdir. İndi isə yeni bir şeir nümunəsi vermək çox çətin, çünki yaxşı və pis şeir yaradıcılığı timsalları dərin kök salmışdır. Parnas yamblarla əhatə edilmiş və qafiyələr də hər tərəfdə qarovul çəkir. Daktil ilə yazmaq istəyəndə dərhal Trediakovskini lələ verəcəklər; beləliklə də, gözəl bir körpə uzun zaman, Miltonlar, Şekspirilər və ya Volterlər dünyaya gəlməyə qədər eybəcər qalacaq. O zaman Trediakovskini də unudulmuş və mamır basmış qəbirdən qazıb çıxararlar, “Telemaxida”da gözəl şeirlər tapılar və onlar hamıya nümunə kimi göstərilər.

Qulaqlarımız adət etmiş olduğu “kreyesloviye” şeir forması¹, faydalı dəyişikliyə hələ uzun zaman mane olacaqdır. Şeirlərdə hamılıqla qəbul edilmiş sonluğu uzun zaman eşitdiyimiz üçün qafiyəsizlik kobud, kələ-kötür və biçimsiz görünəcəkdir. Rusiyada başqa dillərdən daha çox fransız dili işləndikcə vəziyyət belə də qalacaqdır. Bizim hissələrimizi yeni əkilən cavan ağac kimi düz də yetişdirmək olar, əyri də, o bizim özümüzəndən asılıdır. Bundan əlavə bütün başqa şeylərdə olduğu kimi şeirdə də moda hökmranlıq edə bilər, onun özündə müəyyən dərəcədə təbiiyyət olarsa, şübhəsiz qəbul ediləcəkdir. Lakin modaya minən hər bir şey anidir, bu cəhət xüsusilə şeir yaradıcılığına aiddir. Zahirri parıltı paslana bilər, həqiqi gözəllik isə heç bir zaman solmaz. Omir, Vergili, Milton, Rasin, Volter, Şekspir, Tasso və bir çox başqaları bəşər nəsli məhv oluncayadək yaşayacaq və oxunacaqdırlar.

Rus dilinə xas olaraq yazılan müxtəlif şeirlər haqqında sizinlə söhbət etməyi artıq hesab edəmə. Şeir yaradıcılığı qaydalarına az çox bələd olan hər bir adam yamb, xorey, daktil və ya anapestin nə olduğunu bilir. Lakin mən müxtəlif şeir növlərinə dair kifayət qədər misal göstərə bilsəydim, o da faydasız olmazdı. Lakin buna mənim nə gücüm

¹ Bir neçə misrənin birinci hərflərindən ad əmələ gələn şeir forması. Azərbaycan şeir sənətində belə bir forma yoxdur.

çatar, nə də aqlım yetər. Əgər mənim məsləhətim bir şey edə bilərsə, mən deyərdim ki, mənzum əsərlər həmişə yamb ilə tərcümə edilməyə idi rus şeiri, eləcə də rus dilinin özü xeyli zənginləşirdi. “Genriada” yamb ilə tərcümə edilməmiş olsaydı epik poemaya daha yaxın olardı, krayesloviyyəli olmayan yambılar isə nərdən pisdir.

Bütün bu deyilənləri mənim nahar yoldaşım bir nəfəsə və elə bacarıqlı bir dillə danışdı ki, mən ona heç bir etiraz edə bilmədim, halbuki yambı və yamb ilə yazanları müdafiə etmək üçün çox dəlil gətirərdim.

O, sözüünə davam edərək dedi:

– Mən özüm də bu xəstəliyə tutulmuş olduğum üçün yamb ilə şeir yazırdım, lakin bu şeirlər qəsidsə idi. Onlardan qalanların biri budur, ayrı nə var idisə, hamısı yandı; əldə qalanın da taleyi əvvəlkiyə kimi olacaqdır. Moskvada onu iki səbəbə görə çap etmək istəmədilər: birincisi ona görə ki, şeirin mənası aydın deyil və bir çoxları kobud yazılmışdır; ikincisi, şeirlərin məzmunu şəraitimizə uyğun deyildir. İndi mən Peterburqa gedirəm ki, onun nəşr edilməsini xahiş edirəm; mən öz balasına məhəbbət bağlamış ata kimi o ümidlə gedirəm ki, son səbəbə görə bunu Moskvada çap etmək istəmədikləri üçün, bəlkə birinciyə mərhəmət nəzəri ilə baxalar. Əgər bəzi beytləri oxumaq sizə ağır olmazsa, – deyə o, mənə bir kağız verdi. Mən kağızı açıb bu sözləri oxudum: Azadlıq... Qəsidsə... – Təkcə adına görə bu şeirlərin çap edilməsini rədd etdilər. Lakin mənim yaxşı yadımdadır ki, yeni qanunnamənin tərtib edilməsi haqqındakı tapşırıqda azadlıq haqqında belə deyilmişdir: “hamının qanuna bir bərabərdə tabe olmasına azadlıq deyilməlidir”. Deməli azadlıq haqqında danışmağımız yerli olar.

1

Ey qüdsi göylərin verdiyi nemət,
Möhtəşəm işlərin mənbəyi sonson!
Azadlıq! Ucadır səndəki qiymət.
Qul tərənnüm edir seni ürəkden.
Könlüm atəşinlə alovlanaraq,
Eşqinlə çırpınır hər zaman ancaq:
Köləlik zülmətin işığa döndər!
Ayılsın Brut və Tell yuxusundan.
Onları, hakimlik etməyə göndər.
Titrosin səsindən zalım hökmran.

Bu beytləri iki səbəbə görə ittiham etdilər: “köləlik zülmətin işığa döndər” misrasından ötrü. Çox ağır və çətindir. Bir misrada (ruscasında) on samitə qarşı üç sait vardır. İtalyan dilində olduğu kimi rus dilində də şirin şeir yazmaq olar. Razıyam... Başqaları isə bu misranı çox müvəffəqiyyətli hesab edir və deyirlər ki, misranın külə-kötürlüyünə hadisənin özündəki çətinliyin təsviri səbəb olmuşdur... Başqa bir misra: “titrosin səsindən zalım hökmran”. Padşahın titrəməsinə arzu etmək ona pislilik arzu etmək deməkdir; deməli... Lakin mən sizi mənim şeirlərimə edilən qeydlərlə danıxdırmaq istəmirəm. Etiraf edirəm ki, bu qeydlərin bəziləri haqlı idi. İcazə verin, mən sizin oxucunuz olum.

2

Mən çıxdım işığa sən də mənimlə...

Bu misranın yanından ötek. Onun məzmunu belədir: insan azad doğulmuşdur...

3

Hər yerdə arzuma görürəm bir södd,
Nədir mane olan azadlığımıza?
Xalqın arasından doğdu hökumət
Hər bir hökumətə rəhbərdir icma.
Cəmiyyət hər yerdə ona baş əyir,
Hər yerdə dilbirdir onunla, dilbir.
Rast gəlməz ümumun xeyri əngələ.
Hamını bəxtimə götürərəm amir.
İradəm hamının iradəsidir:
Cəmiyyət qanunu belədir, belə.

4

Sarı sünbül biton gen vadilərdə,
Orada ki, açılır incə zənbaqlar
Məşəqqətlə taxıl biçilən yerdə
Orda ki, kölgəli sakit zeytun var.
Orda Parosek mermərindən ağ
Günün işığından aydın və parlaq

Bir məbəd ucalıb, baş çəkib göyə.
Orda görülməyir yalançı əhsan.
Orda qızıl xətlə yazılıb lövhə
“Hər bir fəlakətə son qoyar insan”.

5

Zeytun yarpağından qoymuşdur bir tac!
Tanrı oturmuşdur daş üzərində
Kardır, insafsızdır, soyuqqanlıdır,
Heç şey yox nəzərində...

və sairə... Qanun, məbəddə əyləşən və gözətçisi həqiqət və ədalət olan allah kimi təsvir edilir.

6

Ciddi baxışlarla o sahrə nəzər,
Saçır dörd bir yana şadlıq, məsərrət.
Heç kəsə göstərmir sevgi, ya nifrət.
Yaddır yaltaqlığa mala-sərvətə.
Baxan deyil əsla o, nəcabətə.
Qurbanıdan iyənir o, sevməyir nəzir.
Nə qohumluq bilir, nə də ki, düşmən.
Bölür mükafatla cəzayı hər an.
Tanrı kölgəsidir o, yerdə gəzir.

7

Keyli dəhşətlidir, yaman bədheybət,
Yüz başlı ifana, əjdərə bənzer.
Gülərdir, ağladır lakin hər saat,
Doludur cəhəngi daima zohər.
Tapdayır yerdəki hökmlərləri,
Başını qaldırır göylərə sarı.
Söyləyir ki, “məne göylərdir məskən”
Mövhumat, cəhəlat yayır hər yana
Peşədir aldatmaq, yaltaqlıq ona,
Deyir kor-korana çıxma ömrimdən.

8

Zülmətdən idrakə çəkiədir pərdə,
Qorxulu zəhərlər yayır hər yerdə.

İnsan hissiyyatını əlindən alan, onu əsarət və çaşqınlıq boyunduruğu altına sövq edən, onu zirehə geyindirən müqəddəs mövhumatın təsviri.

Əmr edir ki, qorxun hər həqiqətdən...

Hakimiyyət onu allahın xəyanəti, düşüncə isə aldadıcılıq adlandırır.

9

Görürük çox əngin, geniş sahədə
Durur köləliyin dumanlı taxtı.

Əmin-amanlıq və dinclik aləmində müqəddəs və siyasi mövhumat bir-birini tamamlayır.

Xalqı əsir edib birlikdə onlar
Biri düşüncəni daim dondurur,
Biri iradəyə zərbələr vurur.
Deyirlər: “Ümumçün bunda fayda var”.

10

Köləlik hökmlənən olan bir yerdə
Ağaclar yetirə bilməz qızıl bar.
Ordakı əgüllü baş düşür dərdə.
Yetişməz heç zaman böyük insanlar.

Köləliyin qeydsizlik, tənbəllik, qəddarlıq, aclıq və sairə kimi bütün pis nəticələri.

11

Alnını qaldırıb göstərir qürur.
Əlində dəmirdən oşa tutub çar.
Hakimiyyət taxtı üstə oturur,
Sanır heşəratdır bütün insanlar.

Deyir ölüm-dirim mündədir ancaq
“İradəmlə qalar amanda alçaq,
Ona verdirərəm mən hökmdarlıq
Sevinər hər bir kəs güldüyüm zaman.
Tələşə düşərlər qaşqabağımdan
Əmrimlə yaşaya bilər hər varlıq”.

12

Onu dinləyirik biz soyuqqanlı...

...acgöz ilan kimi ağızına gələnlə söyüşərək şadlıq və əyləncə gün-
lərini zəhərləyir. Sənin taxt-tacının ətrafında hamı baş əymiş halda
dursa da, titrə, bu intiqamçı gələcək, azadlıq xəbərini gətirəcək...

13

Yaranır döyüşkən dəstə hər yanda,
Hamının olubdur ümid silahı;
Çarın axıtdığı qırmızı qanda
Yumağa çalışır hər kəs günahı.
Hər yerdə bir iti qılınc parlayır;
Ölüm qanad çalır hər an gurlayır,
Müxtəlif şəkildə məğrur başlarda
Sevinsin qandallı xalqlar da tamam;
Təbiət alacaq yəqin intiqam
Cəllad kötüyünə çıxacaq çar da.

14

Gecələrin böyük gücü qüvvəti
Bu mənfur, yalançı pərdəni yırtar,
Bu lovğa, inadkar hakimiyyəti
Bir heykəl tapdayıb edər tar-mar,
Bu yüz qollu nəhəngi xalq zəncirləyər.
Müqəssir yerinə gətiribdilər:
“Hökmlərlik verdim sənə ey alçaq!
Başına tac qoydum etdin xəyanət,
Qüvvəmlə yüksəldin sonra sən ancaq
Üsyanla göstərdin mənə xəyanət.

15

“Geydirdim öyninə şahlıq paltarı
Bir gözdə tutasan xalqı bərabər,
Himayə edəsən yoxsul dulları,
Yetimlər çəkməsin belə, qəm, kədər.
Atalıq edəsən günahsızlara,
Cəza verdirəsən sən haqsızlara;
İntiqam alasan böhtançılardan,
Düz çalışanlara mükafat olsun.
Bütün pis işlərə bir son qoyulsun
Əxlaqlar qorunsun kirli-çirkəbdən.

16

Seyr etdim gəmidə mən dənizləri...

Sərvət və səadət əldə etmək üsulunu göstərdim. Mən istəyirdim
ki, əkinçi öz tarlasında əsir olmayıb həmişə sənə xeyir-dua versin...

17

Bir damla qanımı əsirgəmədən,
Yaratdım səninçin böyük bir ordu;
Misdən əzəmətli heykəl qurdum mən!
Xarici düşməne olsun bir qorxu.
Əmr etdim olunsun sənə itaət,
Qazanım adıyla mən şərəf, şövkət.
Xalqımçin hər işi mən görüm görək.
Ən dərin qatını yerin yarıram,
Parlaq metalları mən çıxarıram.
Verəsən özüne qızıldan bəzək.

18

Lakin sən unutdun içdiyini andı,
Unutdun ki, səni mən oldum seçən,
Tac qoydun, qəlbində nəşə canlandı.
Zənn etdin deyiləm hakim mən, sənə,

Qılıncınla pozdun qanunlarını,
Tapdadın acizin hüquqlarını.
Əmr etdin utansın düzlük, həqiqət,
Bütün pis işlərin yolunu açdın.
Tanrını çağırdın məndənsə qaçdın,
Boslədin qəlbində mənə kin, nifrət.

19

Çalışıb, işləyib alın tərilmə,
Özümçün mən hasil edirəm yemək.
Nə qazanmışamsa öz hünərimlə,
Hamısın sənənlə bölüşdürərək.
Verdim sənə dünya xəzinəsini.
Məgər bu da qane etmədi səni,
Soydun əynimdəki köhnə paltarını?
Ki, onu verəsən yaltaq qadına
Namussuz, şərəfsiz pis arvadına,
Yoxsa sən qızılı sanırsan tanrı?..

20

Yaxşılarcın icad olmuş nişanı
Sən hədiyyə verdin həyasızlara;
Qılıncı tökülər alçağın qanı,
Sən onu çevirdin günahsızlara
Yaratdığım böyük ordunu məgər
Xilas olmaq üçün əzabdan bəşər
Apardın meydana dava, döyüşçün
Vuruşursan bu gün qanlı sohrada,
Qarılar axıdırsan sən Afinada,
Qəhrəman desinlər sənə bu işçin.

21

Zülmkar, zəhmın ən qəddarısan...

Sən bütün xəbisliyi cəmləşdirdin və ağınu mənim üstümə tökdün.

Gəber, məhv ol yüz kərə...

148

Xalq deyir:

22

Dövlət adamısan, var sənə hiylə
Kafirsən, riyakar, ən xəbis, alçaq.
İstəsən dünyada əməllərlə
Olardın xeyirxah... olmadın ancaq.
Kromvel hörmətə layiqdir sənə,
Hökmrənlik varken qüdrətində sən,
Nəcib azadlığı məhv etdin tamam.
Nəsillər zülmündən sənə iyrendi,
İntiqam almağı xalqlar öyrəndi.
Karlı öz hökmünə eylədin edam.

23

Və bu azadlıq səsi hər tərəfdə gurlayır...

Axır hər tərəfdən xalq yığınağa
Tunc taxtı məhv edib kökündən yıxır,
Elə bil qüdrətli Samsondur qalxır
Yıxmağın fitnəli kaşanələri.
Qanunun möhkəmdir ulu təbiət!
Ülvisən, azadlıq var sənə qüdrət,
Hünərindir böyük tanrı hünəri

24

Qalan on bir beytdə azadlıq səltənəti və onun təsiri, yəni saxlanması, asayışı, rifahı, özəməti təsvir edilir...

34

Artırırdı kini lakin cəzası...

Vətəndaşların asayişini fəlakətə çevirirlər.

Atanı oğulla edirlər düşmən,
Pozurlar qalması əsər kəbindən.

149

Dəbdəbənin fəlakətli nəticələrinin təsviri. Daxili müharibə. Mülki söyüş. Mari, Sulla, Avqust...

Yatırdın azadlıq həyəcanını,
Çarlıq əsasına sərdin çiçəklər...

Bunun nəticəsi köləlikdir...

Təbiətin qanunu belədir; əzabdan azadlıq törəyir, azadlıqdan köləlik...

Burada nə təəccüb yeri var? İnsan da ölmək üçün doğulur...
Qalan 8 beytdə hissələrə ayrılacaq və nə qədər tez ayrılarsa o qədər də tez genişlənəcək vətənin gələcək taleyi xəbər verilir. Lakin zaman hələ çatmamışdır. Nə vaxt çatarsa o zaman:

Partlayar qandalı ağır gecənin.

Çevik hakimiyyət gəbərirkən sözün üstündə gözetçi qoyar və baş verən azadlığı bir dəfəlik əzməkdən ötrü bütün qüvvələrini toplayar.

Lakin bəşəriyyət buxovlanmış halda bağırır və azadlıq ümidi və özünün məhv edilə bilməz təbii hüququ ilə sövq edilərək hərəkətə gələr... hakimiyyət titrəyəcək. O zaman bütün toplanmış qüvvələr, o zaman ağır hakimiyyət

Bir anda dağılıb məhv olub gedər.
Ey əziz günlərin əzizrağı

Gəlir qulağıma bir ilahi səs,
Təbiət səsidir eşitdiyim səs.

Qaranlıq qalalar titrədi və azadlıq parladı.
Vəssalam, deyə yeni modalı şair sözünü bitirdi.

Mən çox sevindim və istədim ki, onun şeirləri haqqında cansıxıcı bir etiraz deyim, lakin zıncırov məni xəbərdar etdi ki, kahgir Peqasla getməkdənsə, poçt yabıları ilə getmək daha yaxşıdır.

QORODNYA

Bu kəndə girərkən qulağıma şeir səsləri deyil, insanın qəlbini parçalayan ah-nalə səsləri gəldi. Bu, qadınların, uşaqların və qocaların ürək dələn ah-nalə səsləri idi. Küçədə baş vermiş qarğışıqın səbəbini öyrənmək üçün kibitkamdan çıxıb, onu poçt həyətinə buraxdım.

İzdihama yaxınlaşıb öyrəndim ki, burada toplaşan adamların çoxunun nalə və fəryadına səbəb kəndlilərin əsgərliyə aparılmasıdır. Bir çox xəzine və mülkədar kəndlilərindən əsgərliyə aparılan adamlar toplanmışdı.

Bir dəstədə əlli yaşlı bir qarı iyirmi yaşlı cavan oğlanın başını bağrıma basıb qışqırırdı:

Mənim əziz balam, sən məni kimin ümidinə qoyub gedirsən? Atanın evini kimə tapşırırsan? Bizim tarlalarımızı ot basacaq, komamız mamurla örtüləcək. Sənin bu binəva qoca anan avara sərgərdan gəzib dolanmalı olacaq. Mənim bu taqətsiz bədənim soyuqdan kim qoruyacaq, onu şiddətli istilərdən kim mühafizə edəcək? Məni kim yedirib içirecek? Hələ bunlar mənim qəlbimi bir o qədər də sıxmır; sən nəfəsimdə mənim gözlərimi kim bağlayacaq? Mən kimə analıq xeyirdası verəcəyəm? Mənim cəsədimi ümumi anamız olan rütubətli torpağa kim tapşıracaq? Kim mənim qəbrimin üstünə gələcək, məni kim xatırlayacaqdır? Sənin isti göz yaşların qəbrimin üstünə tökülməyəcək; belə bir xoşbəxtlik mənə nəsib olmayacaqdır.

Qadının yanında cavan bir qız dayanmışdı. O da nalə edirdi:

– Bağışla, mənim əziz sevgilim, bağışla, mənim parlaq günəşim. Sənin nişanlımın üzü bir daha gülməyəcək, o bir daha şad olmayacaqdır.

Bacıqlarım mənə həsəd aparmayacaqlar. Başımın üzərindəki günəş mənə sevindirməyəcək... Sən mənə elə kədərli bir vəziyyətdə qoyub gedirsən ki, mən nə dulam, nə də ərli arvadam. Heç olmazsa bizim bu insafsız kəndxudalar imkan verəydilər biz nikahlanaydıq; mənəim əziz istəklim, sən heç olmazsa birçə gecə mənəimlə yataydın, birçə gecəni mənəim ağ sinəm üstündə yuxulayıydın. Bəlkə allahın mənə rəhmi gələr və mənə təsəlli üçün bir oğul verərdi.

Oğlan onlara deyirdi:

– Bəsdir, ağlamayın, mənəim qəlbimi parçaladınız, yetər. Bizi, hökmdar xidmətə çağırır. Qürə mənə çıxmışdır. Allahın əmridir. Ölməyən sağ qalacaq, yaşayacaqdır. Bəlkə də mən polkla birlikdə sizin yanınıza gəldim. Bəlkə xidmət göstərərək rütbə sahibi oldum. Mənəim əziz anacığım, özünü üzümə. Proskovyuşkada gözüm olsun, onu mənəim üçün saxla. – Bu əsgəri, kilsəyə məxsus kənddən vermişdilər.

Yaxındakı dəstədən qulağıma tamamilə başqa cür səsələr gəlirdi. O dəstənin içərisində otuz yaşlı, orta boylu, vüqarla dayanıb ətrafındakı adamlara şən nəzərlərlə tamaşa edən bir adam gördüm.

O deyirdi:

– Allah mənəim duamı eşitdi. Mənəim kimi bir zavallının göz yaşlarına, kərim Allah, mərhəmət etdi. İndi heç olmazsa biləcəyəm ki, mənəim taleyim özümün yaxşı və pis əməllərimdən asılı olacaqdır. İndiyə qədər bu taleyim bir qadının gəncliyi və inadından asılı idi. Birçə fikir mənə təsəllidir ki, dəyənəklə məhkəməsiz cəzalandırılmayacağam!

Onun danışığından ağa nökrü olduğunu başa düşərək, hədsiz şadlığının səbəbi ilə maraqlandım. Mənəim bu xüsusdəki sualıma o belə cavab verdi:

– Mənəim ağam, əgər bir tərəfdə dar ağacı, başqa bir tərəfdə isə dərin bir çay olsaydı və siz də iki fəlakət arasında dayanmış olsaydınız, sizi qəti olaraq sağa və ya sola getməyə, boğazdan asılmağa, yaxud suya atılmağa məcbur etsəydilər, siz hansını intixab edərdiniz, ağlınız və duyğularınız bunlardan hansını istəməyə vadar edərdi? Mənəim fikrimcə, elə başqa hər bir kəs də, çaya atılmağa razı olardı; çünki çaya atılmaqda bir ümid yeri vardır ki, üzərək o biri sahilə çıxıb, təhlükədən xilas olarsan. Boğaza keçirilən kəndirin məhkəmə olub-olmadığını kimse öz boynunda imtahanı keçirməyə razı olmaz. Mənəim də vəziyyətim belə idi. soldat həyatı çətin və ağır həyat olsa da, dar ağacı kəndirindən yaxşıdır. Hələ iş bununla qurtarsa yaxşı olardı, lakin dəyənək altında,

qarmaqlı şallaq altında, buxovlanmış halda, anbarda, çılpaq, ayaqyalın, ac, susuz, həmişə yamanlanmaq və söyüş altında məşəqqət içində ölmək daha bətərdir; mənəim ağam, siz nökrələrinizi öz malınız, çox zaman isə heyvandan da pis hesab edirsiniz, lakin bədbəxtlikdən həmin zavallılar hiss və duyğudan məhrum deyildirlər. Mən göürəm ki, siz kəndlinin ağzından belə sözləri eşitməyə təəccüb edirsiniz, lakin bu sözləri eşidirkən öz həmkarlarımız olan dvoryanların qəddarlığına nə üçün təəccüb etmirsiniz?

Həqiqətdə də mən bu tünd qonur kaftan geymiş əmgəyi qırılmışdan belə sözlər gözləməirdim. Lakin daha artıq maraqlanaraq, belə aşağı silkə mənsub olduğu halda, çox zaman yersiz olaraq nəcib adlandırılan adamların da başa düşmədiyi şeyləri bu haradan bildiyini mənə deməsini ondan xahiş etdim:

– Mənəim hekayəmi dinləmək sizi usandırmazsa sizə deyə bilərəm ki, mən qul ailəsində anadan olmuşam; mənəim əvvəlki ağamın lələsinin oğluyam. O qədər sevinirəm ki, daha bundan sonra mənə nə Vanka deyəcəklər, nə mən pis sözlər eşidəcəyəm, nə də mənə fitlə çağıracaqlar. Mənəim qoca ağam mərhəmətli, ağıllı və cömərd adam idi; o çox zaman öz qullarının halına hönkür-hönkür ağlayardı, atamın uzun müddətli xidmətinə görə mənə də mükafatlandırmaq istəyərək, mənə öz oğlu ilə birlikdə tərbiyə vermişdir. Bizim aramızda demək olar ki, heç bir fərq yox idi, yeganə fərq bu idi ki, onun kaftanının mahudu mənəimkindən bir az nazik idi. Cavan ağaya nə öyrədirdilərsə, mənə də onu öyrədirdilər; bizim hər ikimizə hər məsələdə eyni öyüd-nəsihət verirdi, lovğalanmadan deyə bilərəm ki, bir çox şeyi mən öz cavan ağamdan yaxşı öyrəndim.

Qoca ağam mənə deyirdi: “Vanyuşa, sənin xoşbəxtliyin tamamilə sənin özündən asılıdır. Sən elmə və əxlaq qaydalarına mənəim oğlumdan daha həvəslisən. O mənəim kimi zəngin olacaq, ehtiyac nə olduğunu bilməyəcək, sən isə anadan olandan ehtiyac içərisindəsən. Çalış ki, mənəim himayəçiliyimə layiq olasan”.

Gənc ağam on yeddi yaşına çatanda onu da, mənəim də bir nəfər nəzarətçi ilə birlikdə yad ölkələrə göndərdilər, nəzarətçiyə tapşırılmışdı ki, mənəim nökrü kimi deyil, yol yoldaşı kimi baxsın. Mənəim yola salırken qoca ağam mənə dedi:

– Ümidvaram ki, sən qayıdırkən mənəim də, öz ata-anam da sevindirəcəksən. Sən ancaq burada bu dövlət daxilində qulsan, buradan kənar-

larda isə sən azadsan. Bu vilayətə qayıtdıqda isə anadan olan kimi boy-nuna keçirilən zəncirdən səni azad edəcəyəm.

Biz beş il səyahətdən sonra Rusiyaya qayıdırdıq; mənim gənc ağam öz ata-anasını görecəyi üçün sevinirdi, mən isə, etiraf edə bilmədim ki, mən düşündürən yalnız, verilən vədin yerinə yetirilməsi idi. Vətənimin torpaqlarına ayaq basarkən qəlbim titrəyirdi. Həqiqətən, ürəyimin narahatlığı əbəs deyilmiş, Riqada gənc ağam atasının vəfat etməsi xüsusunda məlumat alıb çox müəssir oldu, mən isə çox məyus oldum. Ona görə ki, gənc ağamın hüsn-rəğbətini və etimadını qazanmaq üçün sərf etdiyim bütün sözlər həmişə boş çıxırdı. O mənə, ola bilsin ki, dar-qəlbli insanlara xas olan paxıllıqdan sevmirdi, həm də mənə qarşı ədəvət bəsləyirdi.

Atasının ölüm xəbəri mənə nə qədər həyəcanlandırıdığını gördüncə, o mənə dedi ki, əgər mən verilən vədə layiq olarsam, o, bu vədi unutmayacaqdır. O, ilk dəfə olaraq bu sözləri deməyə cürət etdi, çünki atası öləndən sonra azadlığa çıxdığı üçün, Riqadaca öz nəzarətçisinə xeyli zəhmət haqqı verərək, onu buraxdı. Əvvəlki ağam haqqında insafla deməliyəm ki, onda bir çox yaxşı cəhətlər vardı, lakin iradə zəifliyi və dəmdeməklik bütün bu yaxşı cəhətləri pərdələyirdi.

Biz Moskvaya gəldikdən bir həftə sonra mənim ağam sifətdən gözəl bir qıza vuruldu, lakin bu qız zahirən gözəl olsa da, çirkin ürəkli, rəhmsiz və daş qəlbli bir adam idi. Kübar ailədə tərbiyə aldığı üçün çox lovğa idi, yalnız zahiri bəzəyi, şöhrəti, sərvəti yüksək tuturdu. İki aydan sonra o mənim ağamın arvadı, mənim isə xanımım oldu. O vaxta qədər mənim vəziyyətimdə bir dəyişiklik hiss etmirdim, ağamın evində onun bir yoldaşı kimi yaşayırdım. O mənə heç bir iş buyurmurdusa da mən onun ixtiyar sahibiyim olduğumu və özümün tələyimi hiss etdiyimi üçün bəzən onun arzusunu başa düşür və diləyini yerinə yetirməyə çalışırdım. Gənc xanım hökmran olmaq üçün gəldiyi evə ayaq basan kimi, mən öz tələyimin bəd gətirdiyini hiss etdim. İlk toy gecəsi və ertəsi gün onun əri mənə öz arvadına bir yoldaşı kimi təqdim edirdikən, qız yeni ailə həyatının adı işləri ilə məşğul idi; lakin axşam çağı, xeyli adam toplaşmış olduğu zaman hamı stola yaxınlaşdı, bəylə gəlin ilk axşam yeməyi məclisində əyləşirdikən, mən də adətən üzrə stolun aşağı başında əyləşdim; bunu gören yeni xanım öz ərinə ucadan dedi: əgər sən mənim qonaqlarla birlikdə stol kənarında əyləşməyimi istəyirsənsə, nökrələri bu stolda əyləşdirmə. O mənə diqqətlə baxaraq, artıq arvadının təsiri

altında mənim yanıma adam göndərüb tapşırırdı ki, mən stolun başından qalxıb axşam yeməyini öz otağında yeyim. Bu təhqirin mənə nə dərəcədə ağır təsir etdiyini təsəvvür edin. Lakin mən göz yaşlarımı zorla saxlayıb məclisdən çıxdım. Ertesi gün mən gözə görünməyə cürət etmədim. Mənim əhvalımdan xəbər tutmadan naharımı və axşam yeməyimi gətirdilər. Qalan günlər də bu qayda ilə keçdi. Toydan bir həftə keçmiş, bir gün nahardan sonra yeni xanım evi gözib yoxlayır və xidmətçilərin hamısının vəzifə və otaqlarını bölüşdürürkən, mənim otaqlarıma gəldi. Bu otaqları mənə ötrü qoca ağam hazırlamışdı. Mən evdə yox idim. Mənim otaqlarımı gəzirdikən haqqımda tənə ilə demiş olduqlarını burada təkrar etmək istəmirəm, lakin evə qayıdırkən, mənə dedilər ki, onun əmrinə görə mən aşağı mərtəbədə subay ofisiantlarla bir yerdə olmalıyam; mənim yatacağım, paltarlarımı saxladığım sandığım da artıq buraya gətirilmişdi; qalan hər bir şeyi mənim otaqlarımda saxlamış və otaqlarıma da öz qulluqçularını köçürmüşdü.

Bu sözləri eşidirdikən qəlbimin necə həyəcanlar keçirdiyini, bacaran adam üçün hiss etmək, təsvir etməkdən asandır. Lakin uzun-uzadı təsvirle sizin vaxtınızı almamaq üçün onu deməliyəm ki, mənim yeni xanımın evin ixtiyarını öz əlinə aldıqdan sonra mənə xidmət üçün qabiliyyətsiz hesab edərək, lakeyliyə keçirib əynimə də livreyə geyindirirdi. Bu vəzifəmdəki ən kiçik bir səhv bəhanəsilə mənə sille vurulur, dəyənək və şallaq altına salınırdım. Ah, hörmətli cənab, kaş anam mənə doğmayaydı! Mən dəfələrlə məhrum xeyirxah ağama qarşı qəzəblənməli olmuşam ki, nə üçün mənə belə həssas bir qəlb tərbiyə etmişdir. Mən elə cahil böyüsey idim daha yaxşı olardı, mən bütün başqa insanlara bərabər adam olduğumu əsla düşünməzdim. Mən bu mənfur həyatdan canımı çoxdan qurtarardım, lakin bircə şey qarşıma aldı ki, o da bütün insanların hakimi olan allah-taalanın bu işi haram etməsidir. Mən qismətim olan bu vəziyyətimə təhəmmül etmək qərarına gəldim. Mən təkcə cismani işgencələrə deyil, onun qəlbimi yaralayan təhqirlərinə də dözməli idim. Lakin qəlbimi parçalayan yeni bir təhqir baş verirdikən mən az qala əhdimi sındıracaq və dözülməz dərəcədə ağır həyatıma son verəcəkdim.

Xanımımın, on yeddi yaşlı qvardiya serjantı, Moskva şikləri zövqündə tərbiyə edilmiş cavan bacıoğlu öz xələsinin gənc qulluqçusuna vurulmuşdu, çox keçmədən onun ilk məhəbbətini qazanaraq, qızı hamilə elədi. Bu adam öz sevgi macəralarında nə qədər cəsarətli olsa

da, bu əhvalat onu qorxutmuşdu. Çünki onun xalası əhvalatdan xəbər tutub, öz qulluqçusunu yaxınına buraxmadı, baci oğlusunu isə bir balaca danladı. Rəhmdil ağaların adəti üzrə, xanım əvvəlcə xatirini istədiyi üçün mehtərə ərə vermək fikrinde olduğu qızı cəzalandırmıq istədi. Lakin onların hamısı evli olduğuna görə, ailəni hörmətdən salmamaq üçün isə hamilə qadına ər tapmaq lazım idi; bu işdən ötrü də qulluqçular içərisində mөndən pisini tapa bilmədi. Xanımın, bunu böyük bir mərhəmət edirmiş kimi öz ərinin yanında mənə bildirdi. Mən artıq təhqirə dözə bilmədim:

– Mürüvvətsiz qadın! Mənə zülm edib işgəncə vermək sənəin əlindədir; siz deyirsiniz ki, qanunlar bizim ixtiyarımızı sizlərə vermişdir. Mən buna da az inanıram; lakin bir şeyi möhkəm bilirəm ki, kim-səni zorla evləndirmək olmaz. – Mənim sözlərim ona bərk təsir etdi və o vəhşicəsinə susdu. Sonra isə üzümü onun ərinə tutub dedim:

– İnsanpərvər atanın nankor oğlu, sən öz atanın vəsiyyətini unudun, öz sözlərini də yadından çıxartdın, lakin sən öz nəcib üreyini ümid-sizliyə vərdirmaqdan qorx!

Mən bundan artıq bir söz deyə bilmədim, çünki xanımın əmri ilə mənəi tövləyə aparıb qarmaqlı şallaqla o ki var döydülər. Ertəsi gün canım kötəkdən elə ağrıyırdı ki, yatağımdan zorla qalxdım, mənəi yenə də xanımın yanına gətirdilər.

O mənə dedi:

– Sənəin dünənki ədəbsizliyini mən bağışlayıram; sən mənim Mavruşkamla evlən, o səndən xahiş edir, mən onun cinayətinə də baxmayaraq Mavruşkanı sevdiyimdən bu işi onun xatiri üçün düzəltmək istəyirəm.

Mən ona dedim:

– Siz mənim cavabımı dünən eşitmişsiniz, başqa bir cavabım yoxdur. Bircə onu əlavə etmək istəyirəm ki, mənəi ixtiyarınız olmayan bir məsələyə məcbur etdiyiniz üçün sizdən rəisə şikayət edəcəyəm.

– İş ki belə oldu, soldatlığa gedəcəksən, – deyə xanım qəzəblə qışqırdı...

Mən bu sözləri eşidirkən o qədər sevindim ki, dəhşətli səhrada azmış bir səyyah axtarıb öz yolunu yenə də tapdığı zaman belə sevinə bilməzdi; “soldatlığa”, deyə, o, təkrar etdi, ertəsi gün onun əmrini icra edib mənəi soldatlığa verdilər.

Ağılsız arvad! O, elə düşünürdü ki, soldat getmək kəndlilərə olduğu kimi mənə də cəzadır. Bu mənim üçün şadlıq idi, əmgəyim qırılan

kimi elə bil mən təzədən anadan oldum. Qollarıma qüvvət gəldi. Ağlım da, ruhum da təzələndi. Ah! Ümid, zavallı bir adam üçün sən nə şirin duyğusan, sən mənə təsəlli ver! Onun gözlərindən yaş axdı, lakin bu ağır göz yaşları kədər və məyusluq yaşları deyildi.

Mən onu bağrıma basdım. Onun simasında yeni sevinc əlamətləri parladı:

– Hələ ki, bütün ümidlər kəsilməmişdir, sən mənim qəlbimə qüvvət verirsən – deyə o, səsləndi, – mənim kədərim qarşısında sən mənə hiss etdirdin ki, mənim fəlakətim sonsuz deyildir...

Mən bu bədbəxtədən ayrılıb başqa bir dəstəyə yaxınlaşdım; buradakı adamların içərisində möhkəm buxovla buxovlanmış üç adam gördüm. Mən bu dustaqlara baxırkən öz-özümə dedim: qərribə işdir; indi qəmgin, kədərli və qorxaqdırlar; onlar nəinki soldat olmaq istəmirlər, onları soldat etmək üçün hətta hədsiz amansızlıq göstərmək də lazım gəlir; lakin bu ağır vəzifəni yerinə yetirməyə alışdıqdan sonra igid, təşəbbüskar olur, hətta öz əvvəlki hallarına nifrət edirlər. Paltarından dövlət məmuruna oxşayan yaxındakı bir nəfərdən soruşdum:

– Yəqin ki, bunlar qaçmaq istədikləri üçün buxovlanmışlar?

– Yaxşı başa düşübsünüz. Bunlar bir mülkədarın kəndliləri idilər; təzə kareta almaq üçün mülkədara pul lazım oldu, bu pulu əldə etməkdən ötrü də mülkədar həmin kəndliləri soldatlığa vermək üçün xəzinə kəndlilərinə satmışdır.

– Əzizim, sən səhv edirsən, xəzinə kəndliləri öz qardaşlarını satın ala bilməzlər, – dedim.

– Bu iş satmaq yolu ilə görülür. Bu bədbəxtlərin ağası müqavilə üzrə pul alıb onları azad edir; onlar guya öz arzuları ilə, onlar üçün pul vermiş volostun xəzinə kəndliləri sırasına yazılırlar, volost isə kəndlilərin ümumi yığıncağının qərarı üzrə onları soldatlığa verir. İndi onları yazdırmaq üçün azadlıq kağızları ilə birlikdə bizim volosta aparırlar, – dedi.

Həç bir cinayət etməmiş azad insanlar buxovlanmış heyvan kimi satılırlar! Ey, qanunlar! Sizin hikmətiniz çox zaman üslubunuz və ifadə tərzinizdə görünür! Bu, açıqdan-açığa sizin üçün tənə deyilmi? Hələ daha bətəri budur ki, azadlığın müqəddəs adı lağa qoyulur. Əgər qullar, ayaqlarına ağır buxov vurulmuş bu məzlumlar, dözülməz vəziyyətlərindən cana doyub qəzəblənərək onların azadlığına əngəl olan dəmirlə başlarımızı, öz vəhşi ağalarının başlarını əzsəydilər və bizim

qanımızla öz tarlalarını suvarsaydılar, dövlət bundan nə itirmiş olardı? Çox keçmədən onların içərisindən məzlum tayfaları müdafiə etmək üçün böyük və qabiliyyətli kişilər çıxardı; lakin onlar özlərinin barəsində başqa cür fikirde olardılar və onların əsarət hüququ olmazdı. Bu, xəyal deyildir, mənim nəzərlərim, zamanın, gələcəyi bizdən gizlədən qalın pərdəsini yarım uzaqları seyr edir; tam yüz il irəlini görürəm. – Mən izdihamdan qəzəblə ayrıldım.

Lakin zəncirlənmiş dustaqlar indi azaddırlar. Əgər bir balaca möhkəm olsaydılar, öz zalımlarının murdar niyyətlərini puça çıxarardılar... Qayıdaq...

Mən öz vətənimdə əsir edilmişlərə dedim:

– Dostlarım, onu bilirsinizmi ki, əgər hərbi qulluğa getməyə sizin öz arzunuz olmasa, indi kimsə sizi bu işə məcbur edə bilməz?

Ağa, gəl sən bu bədbəxt insanları lağa qoyma. Sənin bu zarafatın yersizdir; onsuz da birisi qocalıb əldən düşmüş atasından, birisi xırdaca bacılarından, başqası isə cavan arvadından ayrılmalı olmuşdur; bu ayrılıq ağır və dözülməzdir. Biz bilirik ki, ağamız bizi soldatlığa verilmək üçün min manata satmışdır.

Əgər siz bu vaxta qədər bilmirsinizsə, indi bilin ki, adamları soldatlığa satmaq qadağandır; kəndlilər adam satın ala bilməzlər; ağanız sizə azadlıq kağızı vermiş və sizi satın alan adamlar guya öz xahişinizlə volostlarına yazdırmaq istəyirlər.

Əgər elədirsə, ağa, çox sağ ol; bizim əl-ayağımız açılan kimi hamımız deyəcəyik ki, biz soldatlığa getmək istəmirik və biz azad adamlarıq.

Onu da əlavə edin ki, ağanız sizi fərman qüvvədə olan dövrdə satmayıbdır və sizi zorla aparırlar.¹

Mənim sözlərimin bu bədbəxt insanları nə qədər sevindiriyini təsvir etmək çətin deyildir. Öz yerlərindən qalxıb sevinə-sevinə buxovlarını silkələyərək, sanki bu buxovları qırmaq üçün öz qüvvələrini sınayırdılar. Lakin bu söhbət məni az qala böyük bir əngələ salacaqdı: mənim danışığımı başa düşmüş olan soldat sahibləri qəzəbli bir halda üzərimə atılaraq:

– Ağa, bu sənin qarışacağın iş deyil, nə qədər ki, kefini qarışdırmamışıq, çökil get, – deyər müqavimət göstərməyimə baxmayaraq məni elə itələdilər ki, bu izdihamdan tələsik uzaqlaşmağa məcbur oldum.

¹ Əsgər toplanan zaman kəndlilərin satılmasına dair qəbala yazdırmaq qadağandır (Müəllifin qeydi).

Poçt heyotinə yaxınlaşarkən, mən burada da bir dəstə kəndli gördüm; bunlar paltarları cırıq bir adamı dövrəyə almışdılar; bu adam deyəsən bir az sərxoş idi, ətrafdakılara qıyqacı baxdıqca onlar da buna baxıb qəhqəhə ilə gülürdülər.

Mən bir uşağdan:

– Bu nə xəbərdir, nəyə gülürsünüz? – deyər soruşdum.

– Soldatlığa gedən bu adam yadellidir, rusca bir kəlmə də danışa bilmir. – Onun dediyi tək-tük sözdən mən başa düşdüm ki, o, fransızdır. Mən bu işlə daha artıq maraqlanmağa başladım; kəndlilərin xarici təbəəsi olan bir adamı soldatlığa necə verdiklərini öyrənmək istədim. Mən ondan öz ana dilində soruşdum:

– Dostum, necə olmuş ki, sən gəlib buralara çıxıbsan?

Fransız. Tale belə istəmişdir; güzəranın harada xoş keçirsə, orada da yaşamalısan.

Mən. Bəs sən soldatlığa necə düşdün?

Fransız. Mən əsgəri yaşayışı sevirəm, bu həyata mən belədem, özüm istəmişəm.

Mən. Bəs necə olmuşdur ki, səni soldatlığa kənddən verirlər? Kəndlərdən soldatlığa adətən təkcə kəndliləri və rusları aparırlar; sən isə görürəm nə kəndlisən, nə də russen.

Fransız. Məsələ belədir. Parisdə mən kiçik yaşlarımdan bərbərlik öyrənirdim. Bir nəfər cənabla Rusiyaya gəldim. Peterburqda tam bir il onun başını daradım. Onun mənə vermək üçün pulu olmadı. Mən onun yanında qalmayıb bir yer tapa bilmədiyim üçün az qala acından öləcəkdim. Xoşbəxtlikdən, rus bayrağı altında seyr edən bir gəmidə matrosluğa girdim. Dənizə çıxmazdan əvvəl mənə bir rus təbəəsi kimi and verdilər və Lübekə yola düşdüm. Dənizdə gəmi sahibi məni, tənbel olduğum üçün kəndirlə tez-tez döyürdü. Ehtiyatsızlığımdan dor iplərindən göyertəyə yixilib üç barmağımı sındırdım, bu işə məni avar çəkməkdən həmişəlik olaraq məhrum etdi. Lübekə gəldikdən sonra prussiyalı əsgər toplayanlara təsadüf edərək müxtəlif polklarda xidmət etdim. Tənbellik və sərxoşluq üstündə məni tez-tez dəyənəklə döyürdülər. Sərxoş olduğum zaman öz yoldaşımı süngü ilə öldürüb, Memeldə qulluq etdiyim qarnizondan çıxıb getdim. Yadına düşdü ki, and içdiyim üçün mən Rusiyada qulluq etməliyəm; vətənin sadıq bir oğlu kimi cibimdəki iki taler ilə Riqaya yola düşdüm. Yollarda dilənçilik edirdim. Riqada bəxtim gətirdi, sənətimi işə saldım; gizli surətdə içki satmaqla məşğul olub iyirmi manat qazandım; bunun on manatına özüm

üçün gözəl bir kaftan aldım; bir nəfər qazanlı tacirə nöker olub, onunla birlikdə Qazana yola düşdüm. Lakin Moskvadan keçirkən iki nəfər eloğlumla görüşdüm; onlar mənə məsləhət gördülər ki, taciri buraxıb Moskvada özüm üçün müəllimlik yeri axtarım. Mən onlara dedim ki, savadım çox azdır. Lakin onlar mənə belə cavab verdilər: “Fransızca ki, danışsən, o da kifayətdir”. Küçədə ağamın gözündən itdim, ağam öz yoluna davam etdi, mən isə Moskvada qaldım, çox keçmədən eloğlularım mənə burada ilde yüz əlli manat pula, bir pud qəndə, bir pud qəhvəyə, on girvənkə çaya müəllimlik yeri tapdılar, yeməyim müftə idi, özümə də bir nöker və kareta verirdilər. Lakin kənddə yaşamaq lazım gəldi. Daha yaxşı. Orada düz bir il bilmədilər ki, mən savadsızam. Lakin evində yaşadığım cənabın bir nəfər qudası mənim sirtimin üstünü açdı, məni Moskvaya geri apardılar. Bunun kimi başqa bir axmaq adam tapmadım, sınaq barmaqlarla öz peşəmdən istifadə edə bilmədiyim üçün və acından ölməkdən qorxaraq özümü iki yüz manata satdım. Məni kəndli yazdırdılar və indi də soldat aparırlar. O lovğalıqla deyirdi: əminəm ki, müharibə başlayan kimi general rütbəsi alacağam; müharibə olmasa da cibimi (mümkün olduqca) dolduracağam; böyük şöhrət sahibi olub vətənimə qayıdacağam.

Mən bu səfilin danışmalarını eşitdikcə bir neçə dəfə çiyrimi çəkdim, qəlbim acıya-acıya kibitkəmə öyləşib yoluma davam etdim.

ZAVİDOVO

Atlar kibitkəyə qoşulmuşdu, mən də yola düşməyə hazırlaşırıdım ki, küçədə böyük bir hay-küy qopdu. Camaat kəndin bir başından o biri başına qaçışmağa başladı. Mən küçədə qranoder papaqlı bir döyüşçü gördüm. O, təkəbbürlə gəzişir və şallağını yuxarı qaldırıb qışqırırdı:

– Tez olun atları hazırlayın; poçt müdiri haradadır? Zati-aliləri bir dəqiqədən sonra burada olacaqlar; poçt müdirini çağır... – Poçt müdiri yüz addımlıqdan papağını çıxarıb var gücü ilə çağırılan tərəfə yüyürürdü.

– Cəld ol, atları hazırla!

– Bu saat ağa, yol vəsiqənizi göstərmənizi xahiş edirəm.

– Al. Cəld ol dedim, yoxsa səni... – deyərək, o, şallağını tir-tir əsən poçt müdirinin başı üzərinə qaldırdı. Bu yarıncıq qalan söz də Vergilinin “Eneida”sında, Eolanın küləklərə müraciətlə: “Mən sizi!” deməsi qədər

ifadəli idi.. və təhəkkümlə əmr edən qranoderin şallağını görüb büzüşmüş olan poçt müdiri də, azğın küləklər öz üzərində güclü Eolanın hökmünü hiss etdikləri kimi, təhdid edən döyüşçünün əlinin gücünü hiss etməkdə idi. Poçt müdiri vəsiqəsini bu yeni Polkana qaytararkən dedi:

– Nəcib ailəyə mənsub zati-alilərinə əlli at lazımdır, bizim cəmi otuz atımız var, qalanları işdədir.

– Doğ, qoca şeytan. Atlar hazır olmasa, səni şil-küt edərəm.

– Axı at olmayanda mən onları haradan tapım?

– Hələ danışsən da... Bax gör atlar haradan tapılacaq... – deyərək, qocanın saqqalından yapışıb onu şallaqla amansızcasına döyməyə başladı. Bəsindirimi? Ala bu da sənin üçün üç dəne təzə at, – deyərək çaparıxananın qeyzli hakimi arabama qoşulmuş atları göstərdi. – O atları açıb bizə ver.

– Əgər ağa versə.

– Hünəri var verməsin! Onun da payını verərəm. O nəçidir?

– Nə bilim, bir nəfər... – Məni necə tanıtdığını bilmədim.

Bu zaman mən küçəyə çıxıb zati-alilərin qoçaq bəşarətçisinə öz niyyətini yerinə yetirməyə, mənim arabamdan atları açıb məni poçt otağında gecələməyə məcbur etməyə mane oldum.

Mənim qvardiya Polkanı ilə mübahisəmi zati-alilərin gəlməsi kəsdi. Arabaçıların bağırması və sürətlə səyirdilən atların ayaqlarının səsi uzaqdan eşidilməkdə idi. Cəld səyirdilən atların ayağının və sürətlə fırlanan təkərlərin qaldırdığı toz havanı elə qəlizləşdirmişdi ki, zati-aliləri gözləyən arabaçılar onu görə bilmirdilər; çünki onun arabası sanki qalın buludlarla örtülmüşdü. Don Kixot əlbəttə, burada daha qərribə bir şey görürdü; çünki zati-alilərin mübarək vücudu altından qalxan toz dumanı birdən dayanıb seyrəkləşdi və biz onu tozdan qaraya çalar bozumtraq rəngdə gördüm.

Poçt stansiyasına çatdığım vaxtdan arabama yenidən at qoşulduğu vaxtadək azı bir saat keçmişdi. Lakin zati-alilərin arabaları ən çoxu on beş dəqiqəyə qoşuldu... Yel kimi uçub getdilər. Mənim yabılarım isə zati-alilərin vücudunu aparmağa layiq hesab edilənlərdən yaxşı görünməyə də qranoder qırmacıdan qorxmayıb löhrəm yerləşə gedirdilər.

Təkbaşına hökmranlıq edən əyanlar xoşbəxtdirlər. Çiyinlik və lentalarla bəzənənlər xoşbəxtdirlər. Bütün təbiət onlara tabe olur. Dərrəkəsiz heyvanlar da onların arzularına əməl edir və səyahət zamanı,

onların canı sıxılmasın deyə bərk yüyürür, nə ayaqlarını əsirgəyirlər, nə də ciyərlərini, çox zaman da təngnəfəs olur, çatlayıb gəbərirlər. Təkrar edirəm ki, hamının dərin hörmətini qazanan zahirən bezəkli adamlar xoşbəxtidirlər. Şallaq qorxusu altında tır-tır əsənlərdən kim bilir ki, onu kimin naminə qorxudurlarsa, o adam saray sərfində səssiz adlanır; kim bilir ki, o bütün həyatında nə A... deyə bilib, nə də O...¹ o özü yük-səlişi ilə kimə borclu olduğunu deməyə də adam utanır; kim bilir ki, o, daxilən ən murdar bir məxluqdur; kim bilir ki, aldadıcılıq, xəyanət-karlıq, satqınlıq, əxlaqsızlıq, zəhərləmə, oğurluq, quldurluq, qatillik onun üçün bir stəkan su içmək kimi bir şeydir; kim bilir ki, onun yanaqları heç bir zaman həyadan qızarmamışdır, qızarsa da ya qəzəb və ya sillədən qızarmışdır; kim bilir ki, o hər bir saray ocaqçısının dostu və sarayda az bir vəzifə sahibi olan bir adamın quludur. Lakin onun alçaqlığını və həşərat kimi süründüyünü bilməyənlər üzərində o hökmrandır və onlara nifrət edir. Həqiqi ləyaqəti olmadan adlı-sanlı olmaq kəndlərimizdəki sehrbazlar kimi bir şeydir. Bütün kəndlilər onlara hörmət edir və onlardan qorxurlar, kəndlilər elə güman edirlər ki, onlar təbiət üzərində hökmrandırlar. Bu adamaldanlar onların üzərində istədikləri kimi ağalıq edirlər. Onlara ilahi nəzərlə baxan camaatın içərisinə kobud cahilliyə nifrət edən bir adam gələr-gəlməz, onların yalançılığının üstü açılır və belə uzaq görüclülərin möcüzələr göstərdikləri yerdə qalmasına yol vermirlər. Əyanların sehrbazlığının üstünü açanların da vay halına.

Mən zati-alilərə çata bilərəmmi? O, böyük tozanaq qopardı, ötüb keçdikdən sonra toz dumanı yatdı, mən isə Klinə gəldikdə onun xatirəsi də qopardığı hay-küylə bərabər məhv olmuşdu.

KLİN

– Biri var imiş, biri yox imiş, bir Roma şəhəri varmış, burada knyaz Yevfimian yaşarmış... – Bu xalq mahnısını oxuyan allahın mömin bəndəsi Aleksey adlı qoca, kor bir kişi idi; bu kişi poçt həyatının qapısı ağzında oturmuşdu; çoxlu uşaqlardan və gənclərdən ibarət olan bir izdiham qocanın ətrafına toplaşmışdı. Onun gümüşü çalan başı, yumru gözləri, simasındakı sakitlik, onun üzünə baxanları qocaya hörmət

göstərməyə vadar edirdi. O, nəğməni məharətsiz oxuyurdusa da, dərin menalı ifadələrindəki incəlik təbiətin səsinə eşidən dinləyicilərin qəlbinə nüfuz edirdi, Qabrielli, Markezi və ya Toddi kimi müğənnilərin məlahətli səsinə alışmış Moskva və Peterburq əhalisi də bu cür zövq almırdı. Klinli aşiq, qəhrəmanlarının ayrılığından danışarkən öz hekayətini hər an titrək səslə söylədikcə burada duranların hər birinə dərin təsir bağışlayır, onları kədərləndirirdi. Onun əzab çəkmiş həssas qəlbini acısından yaşaran kor gözlərindən sel kimi axan göz yaşları yanaqlarını isladır. Ah, təbiət, sən nə qədər qüdrətlisən! Göz yaşları axıdan qocaya tamaşa edən qadınlar hönkürtü ilə ağlayırdılar; gəncliyə xas olan təbəssüm onları tərk etmişdi; uşaqların üzündə acı və naməlum bir hissin açıq-aydın əlaməti olan ürəklik görünürdü; hətta qədarlığa xeyli alışmış olan yaşlı adamlar da düşüncəli bir vəziyyət aldılar. Ah, təbiət – deyə mən yenə də inildədim...

Kədəri acısız duymaq nə qədər şirindir! Bu duyğu insanın qəlbini nə qədər təzələyir, onda yeni hisslər oyadır. Poçt həyatı yanında toplaşmış camaat kimi mən də hönkürtü ilə ağlamağa başladım, mənim göz yaşlarım da Verterin ürəyindən qopan göz yaşları qədər şirin idi. Ah, əziz dostum, əziz dostum! Nə üçün bu mənzərəni sən də seyr etmədin? Sənin də gözlərin mənimki kimi yaşarar və qarşılıqlı hisslərimiz bizə daha şirin olardı.

Qoca, mahnısını oxuyub qurtardıqdan sonra onun ətrafındakıların hamısı sanki onun çəkdiyi əmək qarşısında ona mükafat verməyə başladılar! O, bütün xırda pulları və yarım qəpiklikləri, çörək qırıntılarını tam bir laqeydliklə alırdı, lakin hər dəfə təşəkkür edərək baş əyir, üzünə xaç çəkir və sədəqə verənə “allah sənə can sağlığı versin,” deyirdi. Mən allahın, əlbəttə ki, mərhəmət göstərdiyi bu qocanın xeyir-duasından binəsib qalaraq yola düşmək istəmədim. İstəyirdim ki, o mənə də səfərim və arzularım üçün xeyir-dua versin. Mənə elə gəlirdi və həmişə də belə xəyal edirdim ki, həssas ürəklərin xeyir-duası səfərdə yolu yüngülləşdirir və insanı şübhə əzabından qurtarar. Ona yaxınlaşaraq titrəyən əlinə bir manat pul qoydum; bu pulu qoyurkən mənim əlim də qorxudan, bəlkə mən bu pulu şöhrətpərəstlik üçün verirəm, – deyə onunkü qədər titrəyirdi. Üzünə xaç çəkirkən sədəqə verən adama öz adı xeyir-duasını deməyə başlamamış, ovcundakı sədəqənin qeyri-ədiliyi onun fikrini yayındırdı. Bu mənim qəlbimə toxundu. Mən öz-özümə: “Gör ona verilən qəpik-quruş qocaya nə qədər xoş gəlir!” – deyirdim. O həmin qəpik-quruşlara, bəşə-

¹ Fonvizinin “Saray sərfi”nin otyazmasına bax (*Müəllifin qeydi*).

riyyətin fəlakətlərə göstərilən adi rəhmdillik nəzəri ilə baxdığı halda, mənim verdiyim manatda təkəbbür əlamətləri duyur. O bu pul üçün xeyir-dua vermir. Ey! Mən o zaman öz nəzərimdə nə qədər kiçilmişdim, nəgmə oxuyan qocaya yarım qəpik və çörək tikəsi verən adamlara nə qədər həsəd aparırdım!

O hər sözündə olduğu kimi, indi də qeyri-müəyyən bir adama müraciət edərək soruşdu:

– Bir şahılıqdımı?

– Yox, baba, manatlıqdır, – deyə onun yaxınlığında dayanmış bir oğlan cavab verdi.

Kor qoca gözünün yerini aşağı tikdi; sanki ovcundakı şeyi xəyalında canlandırmaq istəyərək:

– Belə bir sədəqə nə üçündür? – deyə soruşdu. – Bundan istifadə edə bilməyəcək bir adamın bu pul nəyinə lazımdır? Mənim gözlərim kor olmasaydı, bunun üçün mən nə qədər təşəkkür edərdim. Buna ehtiyacım olmadığı üçün mən bu pulu yoxsul bir adama verərdim. Ah! əgər bu pul burada baş vermiş yanğından sonra əlimə gəlmiş olsaydı, qonşumun ac qalmış balalarına heç olmazsa bir günlük təsəlli olardı. Lakin indi bu mənim nəyimə lazımdır? Heç bilmirəm də bunu hara qoyum; bəlkə də bu pul bir cinayətə bais ola bilər. Yarımqəpiyi oğurlamaqdan bir fayda çıxmaz, bir manata əl uzadan çox olar. Mərhəmətli cənab, bu pulu geri götür, sən bu manatınla sən də, mən də oğurluğa yol vermiş olarıq. – Ah, həqiqət! Sən məzəmmət kimi ifadə edilirken həssas qəlb üçün nə qədər də ağırsan.

– Bu pulu geri götür, doğrusu o mənə lazım deyildir, mən özüm də heç ona layiq deyiləm, çünki onun üzərində təsvir edilmiş padşaha xidmət etməmişəm. Xalığın məsləhəti belə imiş ki, mən hələ gənc ikən öz gözlərimdən məhrum olum. Onun cəzasına səbirlə dözüərəm. Bu bəla mənə günahlarıma görə göndərilmişdir... Mən döyüşçü idim; vətənin düşmənləri ilə aparılan bir çox döyüşlərdə iştirak etmişəm; həmişə qoçaqlıqla vuruşmuşam. Lakin döyüşçü, lazım olan yerdə məharət də göstərməlidir. Döyüş başlanırkən qəlbim qəzəblə dolurdu; mən ayağımın altına yığılan düşməne heç bir zaman aman verməmiş və silahsız bir halda məndən mərhəmət diləyəne rəhm etməmişəm. Ceza vermək və qənimət arxasınca qoşurkən gözlərimin yanından keçən top gülləsinin zərbəsindən bihüş halda üzüqoylu yerə sərələndim. Ah! ey yolumla gedənlər, mərd olun, lakin insanlığı unutmayın! – O, mənim manatımı geri qaytardı və yenə də öz yerində sakit oturdu.

Kora yaxınlaşan əlli yaşlı bir qadın qocaya dedi:

– Al, baba, öz bayram kətəni al! – Qoca bu kətəni böyük sevinclə iki əlli aldı.

Bax, həqiqi əhsan, həqiqi sədəqə budur. Mən otuz ildir ki, bayram günləri və bazar günlərində bu kətəni fasiləsiz yeyirəm. Sən uşaqlıqda etdiyən vədini unutmamışsan. Sənin rəhmətlik atan üçün etdiyim, sən mənə öləne qədər yaddan çıxarmamağına dəyərimi? Dostlarım, mən onun atasını, yoldan keçən soldatların kəndliləri çox zaman döyməsi kimi bir vəziyyətdən xilas etmişəm. soldatlar nəyi isə onun əlindən almaq istəyirdilər; o, soldatlarla mübahisəyə başladı. Əhvalat xırmanda baş vermişdi. soldatlar kişini kətkəlməyə başladılar; mən soldatlar mənsub olduqları rotanın serjantı idim; kişinin qışqırtısını eşitcək qaçaraq gəlib onu soldatların kətkəyindən xilas etdim; bəlkə əhvalat bir az da böyüyə bilirdi, lakin bunu bilmək olmazdı. Məni burada dilənçi vəziyyətində görə bu mərhəmətli qadın həmin əhvalatı xatırlamışdır. Onun hər gün və hər bayramda xatırladığı və heç bir zaman unutmadığı bu məsələdir. Mənim gördüyüm iş böyük olmasa da, yaxşı bir iş idi. Yaxşılıq isə allaha xoş gedər; allah heç bir əməli əcirsiz qoymaz.

Mən ona dedim:

– Qoca əmi, heç rəvadımı ki, sən hamının qarşısında təkə mənim sədəqəmi rədd etməklə məni bu dərəcədə incik salasan? Məgər mənim verdiyim sədəqə bir günahkarın sədəqəsidir? Bu sədəqə günahkarın daş qəlbini yumşaltmağa kömək edərsə, bu da ona fayda verər.

Qoca dedi:

– Sən təbii bir işgəncə ilə artıq çoxdan yaralı bir qəlb kədər-ləndirirsən, mən heç güman etməzdim ki, zərər yetirə biləcək bir sədəqəni qəbul etməməklə sən qəlbinə toxuna bilərəm; sən mənim günahımdan keç, lakin mənə bir şey vermək istəyirsənsə mənə faydalı ola biləcək bir şey ver... Biz tərəflərdə yaz soyuq keçdi, mənim boğazım ağrıyırdı, boğazımı sarımağa bir yaylığım yox idi, – allahın rəhmi gəldi, xəstəlik keçdi... Sənin bir dəne köhnə yaylığın olmazmı? Boğazım ağrıyanda mən onu boğazıma bağlayam; o mənim boğazımı isti saxlayar; boğazım daha ağrımaz; sən istəyirsən ki, dilənçi səni xatırlasın, mən səni həmişə xatırlayaram. Mən boynumdakı yaylığı açıb korun boynuna bağladım... Mən ondan ayrılıb yola düşdüm.

Qayıdan baş Klindən keçirkən kor müğənnini tapa bilmədim. Mən gələndən üç gün əvvəl o ölmüşdü. Bayram günləri ona kətə gətirən

qadın mənə söylədi ki, ölümündən qabaq xəstələnən qoca mənim yaylığını boynuna bağladı, onu tabuta qoyurkən yaylıq da boynunda idi. Ah! bu yaylığın qiymətini başa düşən bir adam olsa idi bu sözləri eşirdikən mənim nələr duyduğumu da hiss edərdi.

PEŞKİ

Mən öz səyahətimi başa çatdırmağa nə qədər can atsam da, məsəl var deyirlər: “qarın qardaşdan irəlidir”. Aclıq məni bir komaya girməyə vadar etdi, mən də insanı zəhərləmək üçün ixtira edilmiş raqu, frikase, paştet və sair fransız yeməklərinə əlim çatınca, ehtiyat üçün özümle götürdüyüm bir parça qızarmış köhnə mal eti ilə nahar etməyə məcbur oldum. Bu dəfə mən, bir çox polkovniklərin (hələ generalları demirəm) uzaq hərbi səfərlərə gedirkən bəzən yedikləri nahardan da qat-qat pis nahar edərək, ümumun təriflədiyi adət üzrə, mənim üçün hazırlanmış qəhvəni fincana töküb zavallı Afrika qullarının qan-təri ilə emələ gəlmiş məhsulla nəşələnirdim.

Evin sahibi, xəmir yoğuran qadın, qarşımdakı qəndi görərkən, kiçik bir uşağı yanıma göndərüb bu boyar yeməyindən bir parçasını ona verməyimi xahiş etdi.

Qəndimin qalanını uşağa verirkən mən qadına dedim:

– Buna niyə boyar yeməyi deyirsən? Məgər sən qənd işlədə bilməzsənmi?

Ona görə boyar yeməyidir ki, onu almağa bizim pulumuz olmur, boyarlar isə qəndi özləri qazanmadıqları pul ilə alırlar. Doğrudur, bizim dərgə Moskvaya gedəndə qənd alır, lakin o da qəndi bizim göz yaşlarımız bahasına alır.

Məgər sən elə düşünürsən ki, qənd işlədən bir adam sizi ağlamağa məcbur edir?

Hamısı yox; lakin cənab dvoryanların hamısı. Sənin kəndlilərin də bizim yediyimiz çörəkdən yeyəndə sən öz kəndlilərinin göz yaşına yaşamırsanmı? Bu sözləri deyərək o, öz çörək parçasını mənə göstərdi. Bu çörəyin üç hissəsi saman, bir hissəsi də ələnməmiş un idi. Hələ allaha şükür ki, indiki qəhətlik vaxtında bunu da tapırıq. Bir çox qonşularımızın vəziyyəti bundan da ağırdır. Siz boyarlar qənd yeyirkən bizim ac qalmağımızın sizə nə faydası var? Uşaqlar qırılır, böyük

də ölür. Nə edəsən, nə qədər qüssələnib kədərlənsən də, ağanın buyruğunu yerinə yetirməyə məcbursan. – Bu sözləri deyib xəmir kündələrini fırına qoymağa başladı.

Hiddət və ya narazılıqla deyil, ürəkdən qopan qəm-qüسسə duyğuları ilə ifadə edilən bu məzəmmət məni son dərəcə kədərləndirdi. Mən kəndli komasının bütün avadanlığına ilk dəfə olaraq göz gəzdirdim. Bu vaxta qədər, qəlbimə təsir bağışlamayıb ona ötəri toxunan şeyə mən ilk dəfə nəzər saldım. Dörd divarı da, bütün tavan kimi, yarıya qədər his basmışdı; hər tərəfi çatlaq olan döşəmədə azı bir verşok qalınlığında çirk vardı; soyuqdan ən yaxşı qoruyucu olan fırının bacası yox idi; buna görə də üstü qışda da, yayda da hər səhər komaya dolurdu; kiçik pəncərələrə çəkilmiş qovuq günorta vaxtı da komanı lazımı qədər işıqlandırmırdı, komada iki üç dənə güvəncə, (ocağında hər gün ətsiz şorba qaynayan bir koma xoşbəxtlikdir,) taxta çanaq və boşqab, taxta parçalar vardı; balta ilə kobud yonulub qayrılmış stol vardı ki, bunu da bayram günləri ərsinlə qazıtdayırlar. Donuzlara və ya danalara yem verilən təkne də komadadır; ailə həmin komada bu heyvanlarla birlikdə yeyir və kəsif havada nəfəs almalı olur; yanan şam komanın havasını ağırlaşdıran duman içərisində və ya pərdə dalında olduğu kimi görünürdü. Xoşbəxtlikdən, içərisində sirkəyə oxşar kvas olan çəllək var, heyətdə haman görünür, burada çimməyən vaxtda malqara saxlayırlar. Kəndir lifindən toxunmuş köynək, təbiətin verdiyi ayaqqabı, bir yerə gedirkən, geymək üçün sarıqlı çarıq. Həqiqətən dövlətin bolluğu güc və qüdrət mənbəyi bu hesab edilir; lakin buradaca qanunların zəifliyi, nöqsanları və bunların pozulması halları, necə deyirlər, qanunların kələ-kötür cəhətləri gözə çarpır. Burada dvoryanların acgözlüyü, qarotkərlik, verdiyimiz işgəncə və çıxılmaz dilənçilik vəziyyəti gözə çarpır. Acgöz vəhşilər, doymaq bilməyən zəhilər – bizim kəndlinin əlindən almadığımız şey nədir? Onun əlindən ala bilmədiyimiz hava. Bəli, təkə hava. Bəzən yalnız torpağın bəxş etdiyi neməti – taxılı, suyu, işığı da onun əlindən alırıq. Qanun onu öldürməyə yol vermir. Lakin bu qanuna ani ölüm daxil deyildir. Onu həyatdan təcridən məhrum etmək üçün nə qədər üsul vardır! Bir tərəfdən demək olar ki, bütün qüdrət; digər tərəfdən – köməksizlik, yoxsulluq. Zira mülkədar kəndli üçün qanunverici, hakim, öz qərarlarının icraçısı, öz arzusu üzrə tələbkardır ki, bunun qarşısında cavabdeh heç bir şey deyə bilməz. Bu, buxovlanmış adamın taleyidir, bu, üfünətli zindana salınmış adamın taleyidir, bu, boyunduruq altındakı öküzün taleyidir...

Amansız mülkədar! sənın ixtiyarında olan kəndlilərin uşaqlarına bir bax. Onlar, demək olar ki, tamamilə lütdürlər. Nə üçün? Xəstəlik və qəm-qüssə içərisində doğulan bu zavallıları bütün tarla işlərindən başqa bir də öz faydan üçün biyarla yükləyən sən deyilsənmi? Hələ to-xunub qurtarmamış kətanı özü üçün müəyyən edən sən deyilmisən? Sənın nazlı əlin yerdən qaldırmaqdan iyrendiyi kobud və cındır paltar nəyinə lazımdır? O, sənın heyvanlarını da silib təmizləməyə yara-mayacaqdır. Kəndlilərinin lüt və paltarsız qalmaları üçün ittiham olunacağına baxmayaraq, sən özünə lazım olmayan şeyləri də top-layırısan. Səni burada mühakimə edən yoxdursa, üzgörelilik nə olduđu-nu bilməyən hakim vardır; bu hakim bir zaman sənə gözəl bir belədcı – vicdan vermişdir, lakin sənın pozğun şüurun onu öz məskənindən – sənın qəlbindən çoxdan qovub çıxarmışdır bax, sən həmin hakim qarşı-sında cavab verməli olacaqsan. Lakin cəzanə çatmayacağına ümid etmə. Sənın bütün əməllərinə sayıqlıqla nəzarət edən bu gözətçi səni təklidə yaxalayacaqdır və sən də onun cəzasının ağırlığını hiss edəcəksən. Ey kaş, sənın əməllərin özünə və sənın ixtiyarında olanlara fayda vermiş olaydı... Ah! Ey insan, kaş öz daxili aləminə tez-tez nəzər salıb, özünün heç bir şeyə tabe olmayan hakimın, vicdanın qarşı-sında öz əməllərini açıb göstərməklə tövbə etmiş olaydı. Onun ildırım şaqqıltısı kimi gur səsi qarşısında hərəkətsiz bir şalban kimi dayanar-dın, gizli cinayətlərə əl atmazdın; belə olsaydı fəlakətlər, dağıdıb məhv-etmə halları da az olardı... və sairə, və sairə, və sairə.

ÇYORNAYA QRYAZ

Burada da dvoryanların kəndlilər üzərində özbaşnalığına dair bir çox hallar gördüm. Həmin yerdən toy mərasimi keçirdi. Lakin şad və gülər üzlər əvəzinə, gəlinin tezliklə şadlığa çevriləcək və qorxaq göz yaşları əvəzinə, evlənmək qərarına gələnlərin simasında kədər və qüssə əla-mətləri görünürdü. Onlar bir-birinə nifrət edir və öz ağalarının hökmü ilə edama, bütün nemətlər sahibinin, incə duyğuları və şadlıqları yaradanın, həqiqi xoşbəxtlik banisinin, kainatı xəlq edənın mehrabına sürüklə-nirlər. Onun xidmətçisi olan din xadimi isə hökmə içilən andı qəbul edib nikahı təsdiq edəcəkdir! Bu da ilahi bir ittifaq adlandırılacaqdır! Bu kafirlik isə başqalarına örnək olacaqdır! Bu pozğunluq qanunla

cəzalandırılmamış qalacaq!.. Buna nə üçün təəccüb edilsin? Nikaha xeyir-dua verən satqın bir adamdır; qanunu qorumalı olan bəylərbəyi dvoryandır. Bunların hər ikisinin bu işdə mənfəəti var. Birincisi, bu işi muzd almaq üçün icra edir; – digəri isə, bəşəriyyət üçün təhqir olan zorakılığı aradan qaldırmaqla özü kimi insanları kefi istədiyi kimi idarə etmək üstünlüyündən məhrum olmamaq üçün bu işə yol verir. – Ah! Milyonlarla insanların acı taleyi! Sənın sonunu mənim nəvələrim də görə bilməyəcəklər...

Oxucu, sənə deməyi unuttum ki, Tverdəki aşxanada birlikdə nahar etdiyimiz Parnas hakimi mənə bir hədiyyə vermişdir. Onun başı bir çox məsələdə öz gücünü sınamışdır. Onun təcrübələrinin nə dərəcədə mü-vəffəqiyyətli olduğunu istəyirsən özün müəyyən et; sənə necə təsir bağışladığını isə qulağına deyərsən. Bunu oxuyurkən yatmaq istəsən, kitabı büküb yuxula. Bunu yuxun gəlməyən vaxtlar üçün saxla.

LOMONOSOV HAQQINDA

İsti yay günü axşamının xoş havası məni otağımdan çıxmağa vadar etdi. Mən Neva monastrına tərəf üz tutub onun dalındakı meşədə xeyli gəzindim. Günəş üzünü gizlətməmişdi, lakin gecənin zərif pərdəsi göy qübbəsinə yenidən çəkilməmişdi. Evə qayıdırkən mən Neva qəbiristan-lığının yanından keçirdim. Qəbiristanın darvazası açıq idi. Mən qəbi-ristana girdim... Ən möhkəm adamlar da bu əbədi sükut yerinə daxil olanda bütün parlaq qəhrəmanlıqların sonunun burada başa çatacağını düşünürkən özünü qırırdı; sarsılmaz sakitlik və möhkəm laqeydliklə lovğalıq, şöhrətpərəstlik və təkəbbür bir yerə sıığışa bilərmə? Bəs bu təmtəraqlı sərdəbələr?.. Bunlar şübhəsiz ki, insan təkəbbürünün əla-mətləri, həm də əbədi olaraq yaşamaq arzusundan irəli gələn əlamət-lərdir. Lakin insanın bu dərəcədə həsrətini çəkdiyi əbədiyyət budur-mu? Səni gələcək nəsillərin xatirəsində yaşadan, qəbrin üzərində ucaldılmış abidə olmayacaqdır. Sənın şöhrətini gələcək əsrlərə, üzə-rində sənın adın qazılmış daş keçirməyəcəkdir. Sənın əsərlərində həmişəlik və əsrlər boyu yaşayan sözlərin, rus xalqının, dilimizdə sən təzələdiyin sözlər, xalq içərisində ağızdan-ağıza keçib əsrlərin ucsuz-bucaqsız üföqlərinə yayılacaqdır. Qoy dünyanın təbii qüvvələri top-laşib yerin bağrını yararaq bu gözəl şəhəri, sənın gurultulu nəğmə

səslərini ucaldıb geniş Rusiyanın hər tərəfinə yayan bu şəhəri məhv etsinlər; qoy hər hansı bir azğın istilaçı sənin sevimli vətəninin adını da yer üzündən silsin, lakin rus dili danışıldıqca sən də yaşayacaqsan və ölməyəcəksən. Rus dili susarsa, sənin şöhrətin də sönmüb məhv olacaqdır. Belə ölmək səadət və xoşbəxtlikdir. Lakin bu davam etmənin həddini hesablamığı bacaran varsa, fala baxan barmaq sənin adına hədd qoyursa, bu əbədiyyət deyilmi? Mən Lomonosovun qəbri üzərində tikilmiş abidənin qarşısında dayanaraq bu sözləri fərəhlə dedim. – Xeyr, sənin rus xalqının iftixarı kimi yaşamış olduğunu bu soyuq daşlar göstərmir. Sənin nə olduğunu bu daşlar açıb göstərə bilməz. Bunu bizə sənin əsərlərin söyləyir, sənin nə üçün şöhrət qazanmış olduğunu sənin həyatın göstərir.

Haradasan, ey mənim sevimli dostum! Haradasan? Gəl böyük insan haqqında mənimlə söhbət edək. Gəl rus dilinin banisi üçün çiçəklərdən şöhrət tacı hörək. Qoy başqaları hakimiyyət qarşısında pərəstis edərək güc və qüdrəti mədh etsinlər. Biz cəmiyyətə olan xidməti tərənnüm etdirək.

Mixaylo Vasilyeviç Lomonosov Xolmoqorıda anadan olmuşdur... Valideyni yoxsul olduğuna görə, təhsil vasitəsi ilə onun anlayış dairəsinin genişlənməsi, faydalı və gözəl biliklər əldə etməsi üçün onu tərbiyə edə bilməmişdir; öz vəziyyətinə görə günlərini, fikir və düşüncə dairələri öz peşələrindən kənara çıxmayan adamlar içərisində keçirməyə məcbur olmuş; öz vaxtını bir tərəfdən, baliqçılıq işinə, digər tərəfdən isə, çəkdiyi zəhmətin mizdunu almaq qayğısına qalmağa sərf edən gənc Lomonosovun ağılı, təbiəti sınaqdan keçirməklə üzərində çalışarkən bu dərəcədə genişlənilib inkişaf edə bilməzdi, təmiz və saf ilhamdan almış olduğu belə şirin səsə malik olmazdı. Ailəsində aldığı tərbiyə ona cüzi bir şey, oxumaq və yazmaq bacarığı, yəni elmin açarını verə bildi, təbiət isə ona fərasət və həvəs verdi. Bu da, ey təbiət, sən təntənəndir. Bizim qəlbimizə yeritdiyən böyük həvəs və fərasət duyğuları hər şeyi dərk etməyə can atır; şöhrət arzusu ilə alışıb yanan ürək isə onu sıxışdıran buxova dözə bilmir. O bağırır, coşur, zaryır və ona mane olan bütün əngəlləri birdən-birə qıraraq böyük bir sürətlə (qarşısını saxlamaq olmaz) məqsədə doğru hərəkət edir. Hər şey unudulmuş, fikirdə tutulan yalnız məqsəddir; onunla nəfəs alır, onunla yaşayır.

Dərindən arzu etdiyi şeyi bir an belə nəzərdən qaçırmayan bu gənc, şeyləri elm mənbeyindən, cəmiyyətin ən aşağı təbəqələrindən axan çox zəif və kiçik arxda dərk etməyə başlayır. Bilik əldə etmək işini sürətləndirmək üçün bu dərəcədə zəruri olan rəhbərlikdən məhrum qalmış

Lomonosov, öz aqlının ilk gücünü artırır, hafizəsini zənginləşdirir və beləliklə də, şüurunu inkişaf etdirir. Doğulduğu yerdə əldə edə bildiyi bu məhdud məlumat dairəsi, hədsiz maraqla yaşayan idrakını təmin edə bilməməklə bərabər, gəncin elmə olan böyük həvəsini daha artıq alovlandırdı. Ehtiras həyəcanları bizi hissizlikdən ayıltığı yaşlarda, kişilik yaşlarına yaxınlaşdığımız zamanlarda, onun həvəsi şeyləri dərk etməyə doğru yönəldiyi üçün o xoşbəxtdir.

Elm kəsb etmək həvəsinə düşən Lomonosov ailəsini tərk edir; paytaxt şəhərə üz qoyur, rahiblərin ilham ocağına gəlir, azad elmləri və ilahiyyəti öyrənməklə məşğul olan gənclərin sırasına daxil olur.

Alimliyə giriş yolu dilləri öyrənməkdən ibarətdir; lakin bu yol insana tikanlı bir çöl, sivri daşlar qalaqlanmış dağ kimi görünür. Burada nə gözəl münasibət, nə səyyahın ayaqları dincəlmək üçün rahat düzənlik, nə də taqətdən düşmüş bir adam üçün yaşillıqlı sığınacaq yoxdur. Tələbə də bu vəziyyətdədir; nabeled bir dili öyrənməyə başlayarkən, müxtəlif ahənglər onu təəccübləndirir. Onun boğazından çıxan qeyri-adi nəfəslər boğazını yorur və məcburiyyət qarşısında yeni-yeni vəziyyət almalı olan dili yorulur. Burada ağıl keyiyir, fəaliyyətsiz qalmış şüur zəifləyir, təsəvvür öz vüsətini itirir; yalnız hafizə ayıq olur, yaxşılaşır, onun bütün nöqtələri və çatışmayan cəhətlərini bu vaxta qədər məlum olmayan səslərin surəti doldurur. Dilləri öyrənirkən adam hər şeyə nifrət edir, adama hər şey ağır gəlir. Qeyri-adi səslərə özünü alışdıraraq və yad tələffüzləri mənimsəyərək gözəl şeylərin sirtinə bələd olmaq ümidi olmasaydı belə, ağır yola qədəm qoyacaq adam çətin tapırdı. Lakin bu çətinlikləri aradan qaldırırdıqdan sonra inadlı əməyə sərf olunan zəhmətin qat-qat əvezi çıxır. İnsanın gözləri qarşısında yeni-yeni mənzərələr açılır, bir sıra müxtəlif təsəvvürlər yaranır. Yad dilləri öyrəndikdən sonra biz həmin dildə danışan memləkətin vətəndaşı oluruq, min illər bizdən əvvəl yaşamış adamlarla söhbət edirik, onların həyatı və fikirləri ilə tanış oluruq; bütün xalqlar, bütün əsrlərin ixtiraları və fikirləri arasında bir əlaqə yaradırıq.

Dilləri öyrənmək sahəsindəki inadlı səyi nəticəsində Lomonosov Afina və Romanın vətəndaşı oldu. Onun inadlı əməyinin qarşısında əbədi mükafat bu oldu. Anadangəlmə kor olub işıq nə olduğunu bilməyən adamın gözləri mahir bir göz həkimi tərəfindən açıldıqda günün işığı ona nə qədər əzəmətli görünər, o, təbiətin bütün gözəlliklərini iti nəzərlərlə seyr edər, təbiətin müxtəlif şəkillərinə və sadəliyinə heyran

olar, hər şey onu məftun edər, hər şey onu heyrətə gətirər. Bu adam təbiətin gözəlliyini həmişə gözləri salamat olan adamlardan daha tez hiss edər, heyran olar və vəcdə gələr. Lomonosov da belə olmuşdur. Latin və yunan dillərini öyrəndikdən sonra qədim natiq və şairlərin gözəl əsərlərini çox böyük maraqla oxuyurdu. Təbiətin gözəlliklərini o, bu əsərlər vasitəsilə hiss edirdi; bu əsərlər vasitəsilə canlı şeirlərdə həmişə gizlənmiş bütün sənət sirrini dərk etməyi öyrənirdi; bu əsərlər ona öz hisslərini ifadə etməyi, fikir aşılamağı, cansız bədənə ruh verməyi öyrətdi.

Qüvvəm çatsaydı bu böyük insanın yad məfhumları tədricən necə dərk etdiyini, bu məfhumları qəlbində və şüurunda dəyişdirib öz əsərlərində onlara nə cür yeni şəkil verdiyini və ya tamamilə başqa şəkildə, bu vaxta qədər bəşəriyyətin dərk etməmiş olduğu bir şey kimi meydana çıxardığını açıb göstərirdim. Mən onu öz məktəbində qədim əlyazmalarını araşdırıb öyrəndiyi və elmi mənimsəmək üçün çalışdığı və bilik arxasınca qoşduğu halda təqdim edərdim. O çox zaman ümidlərində aldanırdı. Lakin kilse kitablarını tez-tez oxumaq onun üslubunu gözəlləşdirdi. O, rus dilini öyrənmək istəyən hər bir adama belə mütləq üsulunu təklif edirdi.

Çox keçmədən onun həvəsi gözəl nəticələr verdi. O, şanlı Volfun şagirdi oldu. Rahib məktəblərində öyrədilən sxolastikanı və ya bundan daha artıq çaşqınlığı bir tərəfə ataraq, o, fəlsəfə məbədinə möhkəm və aydın yollar açırdı. Məntiq ona mühakimə öyrətdi; riyaziyyat, düzgün nəticələr çıxarıb, vahid, aydın qənaət hasil etməyi öyrətdi; metafizika, çox zaman çaşqınlığa aparıb çıxaran ehtimal həqiqətlərini öyrətdi; bəlkə də təsəvvür gücünü gözəlləşdirmək xatirinə təkmil mənimsəmiş olduğu fizika və kimya Lomonosova təbiətin qurbangahını göstərərək onun sirlərini fəş etdilər; bu elmlərin bir növ davamı olan metallurgiya və mineralogiya da onun nəzərini cəlb etmişdi; Lomonosov bu elmlər üçün rəhbər olan qaydaları fəal surətdə dərk etməyə çalışırdı.

Məhsul və ərzağın bolluğu insanları bu məhsulları çatışmayan şeylərlə mübadilə etməyə vadar etdi. Bu təşəbbüs ticarətin əmələ gəlməsinə səbəb oldu. Mübadilə ticarətindəki böyük çətinliklər, hər cür sərvəti və hər cür əmlakı təmsil edən əlamətlər ixtira etmək fikrini oyandırdı. Pul ixtira edildi. Xalis və ən qiymətli metal və indiye qədər də zinət şeyi olan qızıl və gümüş, pul şəklini aldı və hər cür arzuları təmsil etməyə başladı. Sərvətə qarşı bu acgöz və mənfur ehtiras yalnız

bu zaman, həqiqətən də bu zaman, alışqan şeylərə rast gəldikcə daha artıq şiddətlənən alov kimi insanın qəlbində alışıb yanmağa başladı. Bu zaman insan öz ibtidai sadəliyi və təbii məşğuliyyətini, yeni əkinçiliyi tərk edib özünü coşqun dalğalara atdı və ya səhralardakı aclıq və susuzluğa baxmayaraq, bu səhraları aşıb keçərək sərvət və xəzinələr əldə etmək üçün naməlum ölkələrə getdi. İnsan günəş işığına etina etmədən diri-diri qəbirə soxulur və yerin bağrını yararaq onun təkində yem axtaran gərəşənlər kimi özü üçün dəlmə-deşik açdı. Beləliklə, insan yerin dərinliklərinə girərək, parlaq metal axtarır və yerdən çıxan zəhərli buxarlarla nəfəs aldıqca ömrünün yarısını itirirdi. İnsan bəzən zəhərə də adət edərək ona böyük ehtiyac duyduğu kimi, yeri qazıb metal çıxarmaq da yer qazanların ömrünü azaltmasına baxmayaraq, onlar öldürücü olan bu işdən əl çəkməmişlər; əksinə, mümkün qədər daha çox metal çıxarmaq üçün daha açan üsullar ixtira etmişlər.

Lomonosov da bunu öyrənmək istəyirdi. O öz fikrini yerinə yetirmək üçün Freyberqə getdi. Mən onu yerin təkindən qazılıb götürülən metalın çıxarıldığı yerdə dayanmış təsəvvür edərdim. O əsla günəş işığı düşməyən mədənlərə enmək üçün hisli çıraq əlinə alıb düşəcəyi yeri işıqlandırmaq istəyir. İlk addımı atdı: “Nə edirsən?” – deyərək idrak ona mane olmaq istədi: “Məgər təbiət sənə istedadı yalnız onun üçünmi vermişdir ki, sən ondan öz yoldaş və dostlarını fəlakətə üçün istifadə edəsən? Sən bu uçuruma enirək nə düşünürsən? Qızıl və gümüş çıxarmaq kimi böyük bir sənəti mənimsəməkmi istəyirsən? Yoxsa dünyada onların nə bəlalər törətdiyindən xəbərin yoxdur? Yoxsa Amerikanın istilasını unutmuşsan?.. Yox, yox, en, insanın yer altındakı hiylələrini öyrən, vətəne qayıdanda isə, elə iradə möhkəmliyi göstər ki, minlərlə insanlar basdırılmış bu qəbirləri sənə məsləhətinlə örtüb basdırınsınlar”.

O, həyəcanla mədənə enir və günəş işığı görməyən zülmətə qovuşur. Mən onun yeraltı səyahətində iştirak etmək, onun fikirlərini toplamaq və bunları onun şüurunda əmələ gəlmiş əlaqə və qaydada göstərmək istərdim. Onun fikirlərinin mənzərəsi bizim üçün həm aydınlandırıcı, həm də öyrədici olardı. Hər cür dirilik mənbəyi olan ilk torpaq təbəqəsini keçən yeraltı səyyahı, başqa təbəqələrdən öz sərvətilə daha artıq fərqlənən təbəqəni gördü. Bəlkə də ondan belə nəticə çıxarırdı ki, torpağın bu səthinin tərkibi heyvanların və başqa bitkilərin çürüntüsündən savayı bir şey deyildir, bu torpağın məhsuldarlığının, qidalandırma və təzələmə qüvvətinin əvvəli öz mahiyyətini dəyişmə-

yerek yalnız təsadüfən baş vermiş hallar nəticəsində öz şəklini dəyişən hər bir varlığın dağılmayan və ilk hissələrindədir. Yeraltı səyyah daha aşağılara endikcə həmişə bir-birindən qatlarla ayrılan yer təbəqələrini görürdü; bu qatlar arasında bəzən dəniz heyvanlarının, bitkilərinin qalıqlarını tapır və belə qərara gəlirdi ki, bunlar əvvəllərdə suyun axını istiqamətində təbəqələşmişdir və sular yer kürəsinin bir tərəfindən başqa tərəfinə axırkən torpağı yerin altındakı şəkli salmışdır. Torpaq qatlarının belə bir qaydada yerləşməsi onun nəzərindən qaçaraq bəzən ona bir çox müxtəlif növlü təbəqələr qatılmış şəkildə görünürdü. Bundan belə nəticə çıxarırdı ki, coşqun təbii hadisələr, od, yerin tekine keçib ona müqavimət göstərən rütubətlə qarşılaşaraq qezəblənir, müqavimətdə inadçılıq etməyə çalışan hər bir şeyi bulandırır, yıxır və darmadağın edirdi. Müxtəlif növlü cisimləri bulandırır qarışdıraraq öz qızgın nəfəsilə metalların əmələ gəlməsi dövründə onlara cazibə qüvvəsi vermiş və onları birləşdirmişdir. Lomonosov orada, özlüyündə hərəkətsiz olan bu xəzinələrin təbii hallarını görüb, adamların acgözlük və fəlakətini xatırlamış, qəlbi acımış və insan tamahkarlığının bu qaranlıq məskəni tərk etmişdir.

Təbiəti dərk etməklə məşğul olan Lomonosov çox sevdiyi şeir sənətini öyrənməkdən də əl çəkməmişdir. Hələ öz vətəninə yaşadığı zaman bir hadisə ona göstərdi ki, təbiət onu əzəmət üçün yaratmışdır, o, boşəriyyətin getdiyi adi yol ilə irəliləməyəcəkdir. Simeon Polotskinin nəzmə çəkdiyi Zəbur, şeir haqqında təbiətin sirlərini açıb ona göstərdi və əlavə göstərdi ki, o da şairdir. Horasi ilə, Vergili ilə və başqa qədim yazıçılarla söhbət edərkən o, çoxdan yəqin etmişdi ki, rus şeiri dilimizin ahənginə və əhəmiyyətinə əslə uyğun deyildir. Lomonosov alman şairlərinin əsərlərini oxuyurkən görürdü ki, onların üslubu rus şeirinin üslubundan rəvandır, şeirlərdəki təqtilər onların dilinə uyğun şəkildə düzülmüşdür. Beləliklə o, yeni üslubda şeir yazmağı sınamaq istəyərək əvvəlcə rus şeiri üçün, dilimizin gözəlliyinə əsaslanan qaydaları müəyyən etdi. Lomonosov, rus qoşunlarının türklərə və tatarlara qələbə çalmasına və Xotinin alınmasına həsr edilən bir qəsidə yazaraq Marburqdan Elmlər Akademiyasına göndərmiş və beləliklə də, öz fikrini yerinə yetirmişdir. Qeyri-adi üslub, canlı ifadə və təsvir qüvvəsi bu yeni əsəri oxuyanları heyran etmişdi. Hələ açılmamış yol ilə irəliləməyə can atan təsəvvürün bu ilk övladı başqa cəhətlərlə birlikdə isbat etdi ki, bir dəfə təkamülə doğru istiqamət

almış olan xalq, şöhrət və şərəfə doğru bir cığırda deyil, bir çox yollarla gedir.

Təsəvvür qüvvəsi və canlı duyğu təfəssilat axtarmağı inkar etmir. Lomonosov dildəki ahəngə dair nümunələr verirkən bildirdi ki, üslub gözəlliyi dilə xas olan qaydalara əsaslanmışdır. Lomonosov bu qaydaları sözlün özündən çıxarmaq istəyirdi, lakin eyni zamanda unutmuşdur ki, ilk adət həmişə sözlərin birləşməsi misalını verir və qaydadan irəli gələn kəlamlar düzgün adət halına düşməyə başlayır. Lomonosov, bütün nitq hissələrini parçalayıb onları işlədilər mövqelər ilə uyğunlaşdıraraq öz qrammatikasını tərtib etmişdir. Lakin o, rus dilinin qaydalarını öyrətməklə kifayətlənməyib, ümumiyyətlə öz fikirlərini ifadə etmək üçün bəşərə ən nəcib istedad olaraq verilmiş dildən ümumi anlayış verir. Bunlar onun ixtisar edilmiş ümumi qrammatikasındır: söz fikirləri təmsil edir; sözlün amili səsdür; səs təşəkkül və ya tələffüz yolu ilə dəyişilir; səsin müxtəlif dəyişməsi, fikirlərin müxtəlif olduğunu göstərir; deməli, söz, müəyyən əza vasitəsilə ifadə edilən səslərdən əmələ gələn fikirlərimizin təsviri deməkdir. Lomonosov buna əsaslanaraq, daha sonra, sözlün bölünməyən hissələrini müəyyən edir ki, bunları da təsvir edəndə işarələrə hərf deyilir. Sözlün bölünməyən hissələrinin birləşməsi nəticəsində ahəng və uyğunluq yaranır; bu hissələr səsin əmələ gətirilməsi fərqiindən başqa bir də vurğularla fərqlənir ki, şeir yaradıcılığı da bunun üzərində əsaslanır. Ahənglərin əlaqələndirilməsi sözləri və ya sözlün başlıca və mühüm hissələrini əmələ gətirir. Bunlar ya şeyi və ya hərəkəti təsvir edir. Şeylərin şifahi təsvirinə isim deyilir; hərəkətin təsvirinə feil deyilir. Şeylərin bir-biri ilə əlaqəsinin təsviri üçün və nitqdə onları ixtisar etmək üçün isə başqa söz hissələri vardır. Lakin birincilər zəruridir; bunlara sözlün başlıca hissələri, qalanlarına isə köməkçi hissələri deyilə bilər. Lomonosov sözlün müxtəlif hissələrindən bəhs edərkən, belə qərara gəlir ki, onların bəziləri müəyyən şəraitdə əhəmiyyətini itirir. Başqa şeylər haqqında bəhs edildikdə bir şey müxtəlif vəziyyətlərdə ola bilər. Bu cür vəziyyət və münasibətlərin təsvirinə hal deyilir. Hər cür hərəkət vaxta görə müəyyən edilir; buna görə də hərəkəti təsvir etmək və hərəkətin nə zaman edildiyini müəyyən etmək üçün fellor zaman etibarilə qurulmuşdur. Nəhayət, Lomonosov sözlün nitqi əmələ gətirən mühüm hissələrinin əlaqəsindən bəhs edir.

Lomonosov, ümumiyyətlə, bizim öz təbii bədən quruluşumuza əsaslanan sözə dair bu cür fəlsəfi mühakimələrini qeyd etdikdən sonra rus

dilinin qaydalarını izah etməyə başlayır. Qrammatikanın tikanlı yollarında zəka məşəli ilə hərəkətə gətirilən bir aqlın irəli sürdüyü bu qaydalara adi bir şey kimi baxmaq olarmı? Sən, ey böyük insan, bu tərifə nifrət etmə. Səni öz vətəndaşların arasında şöhrətləndirən təkəcə sənin qrammatikan olmamışdır. Sənin rus dili sahəsindəki xidmətin çoxcəhətli olmuşdur; sən nəzərə kiçik gələn bu əsərlə dilimizin əsl qaydalarının banisi və hər bir sözün təbii düzülüşünün kəşfiyyatçısı hesab edilirsən. Sənin qrammatikan sənin natiqlik elmini oxumaq üçün giriş yoludur; bunların hər ikisi isə sənin əsərlərinin gözəlliyini hiss etmək üçün rəhbərdir. Lomonosov, qaydaları öyrətməyə başladığıda Hellikonun çətin yollarında öz vətəndaşlarına rəhbərlik etmək istədi, onlara natiqlik yolunu göstərərək, ritorika və poeziya qaydalarını izah etdi. Lakin onun qısa ömrü bu böyük işin yalnız yarısını görməyə imkan verdi.

İncə duyğulara, zəngin təsəvvürə malik olan və şöhrət qazanmaq istəyən bir adam xalq içərisindən çıxır, ucalığa qalxır. Bütün nəzərlər ona zillənir, hamı səbirsizliklə onun nitqini gözləyir. Onu ya əl çalıb alqışlayır, yaxud da ölüm qədər acı olan istehza ilə qarşılayırlar. Belə bir adam orta bir mövqə tuta bilərmə? Demosfen belə idi. Siseron da belə idi; Pit belə idi; Hazırda Burk, Foks, Mirabo və başqaları da belədirlər. Onların nitq qaydaları şəraitdən götürülür, nitqlərini şirinləşdirən onların duyğuları, dəlillərinə qüvvə verən onların dərrakə və zəkası olur. Bu dərəcədə mahir natiqlərin istedadına təəccüb edib, onların nitqlərini təhlil və tədqiq edən soyuqqanlı tənqidçilər belə düşünürdülər ki, fərasət və təsəvvür üçün qayda müəyyən etmək olar, belə düşünürdülər ki, zəif göstərişlərlə gözəlliklərə doğru yol açmaq olar. Bu, natiqlik elminin başlanğıcıdır. Lomonosov qədim yazıçıların əsərlərini oxuyub öyrənmək yolu ilə islah olunmuş təsəvvürünün, özü hiss etmədən dalınca gedərək, elə düşünürdü ki, onun qəlbini coşdurən bütün alovlu hissələri öz vətəndaşlarında da oyada bilər. Bunun üçün Lomonosov əbəs yerə çalışdısa da, lakin öz qaydalarını əsaslandırıb izah etmək üçün gətirdiyi misallar natiqlik elmi ilə məşğul olmaq və bu sahədə şöhrət qazanmaq istəyənlər üçün şübhəsiz, rəhbər ola bilər.

Əzərlənməkdən daha çox hiss etmək lazım olan qaydaları öyrətmək sahəsində onun çəkdiyi zəhmət əbəs olsa da, Lomonosov öz əsərlərində rus dilini sevənlər üçün ən etibarlı nümunələr qoyub getmişdir. Onun bu əsərlərində Tsitserev və Demosfen nitqlərinin şirinliyi vardır. Bu nümunələrin hər bir xəttində, hər bir nöqtəsində, hər bir hecasında, hələ bəlkə də hər bir hərfində onun nitqi üçün son dərəcə xas olan,

tamamilə nadir, əsla misli görünməmiş ahəngdar və uyğun səslər və xoş bir avaz eşidilir.

Təbiət ona öz müasirlərinə təsir göstərmək kimi çox qiymətli bir hüquq, yaradıcılıq qüdrəti vermişdi; xalq kütlələri içərisinə atılmış bu böyük insan onlara hər zaman bir istiqamətdə olmayan təsir göstərirdi. Mərkəzden hərəkət edən, dairənin bütün nöqtələrinə təsir göstərən öz fəaliyyətini hər tərəfdə hər zaman genişləndirən təbii qüvvələr kimi, Lomonosov da öz həmvətənlərinə müxtəlif cəhətdən təsir göstərərək, bilik qazanmaq sahəsində ümumi şüurun inkişafı üçün müxtəlif yollar açmışdır. Onu öz arxasınca apararaq, dolaşq dili açıb gözəl və ahəngdar nitqə çevirmiş, onu ədəbiyyatın miskin və mənasız mənbəyindən xilas etmişdir. Təsəvvürünə deyirdi: xəyal və imkanın geniş üfüqlərinə yüksəl, təbii, parlaq çiçəkləri toplayıb zövqlənərək, ən kiçik sahələri də bu çiçəklərlə bəzə. Olimpiada oyunlarında gurlayan bu Pindar şeypuru məzahir oxuyan arxasınca, allah-taalanın vəsfini elan edirdi. Lomonosov bu şeypurla, ildırım şaqçılısı və göy gurultusundan əvvəl külək qanadlarında yüksələn əbədiyyətin özəmətinə göstərən, özünün günəş içində parlayan varlığını və həyatın bütün mahiyyətini ölməyə məhkum insanlara göstərirdi. Pindir şeypurunun səsinə azaldıb həmin şeypur vasitəsilə də insan həyatının faniyyətini və insan aqlının dərk edə bildiyi anlayışları tərənnüm etdi. Ucsuz-bucaqsız dünyaların dərin uçurumunda, dəniz dalğaları içərisinə düşmüş ən kiçik bir qum dənəsi kimi, əsla əriməyən buzda cüzi gözə çarpan parıltı kimi, ən şiddətli tufanda zəif bir torpaq dənəsi kimi görünən insanın şüuru nədir? – Bu, sənə, ey Lomonosov, mənim pərdəm səni gizlədə bilməz.

Sən çox vaxt, nəinki ahəngdar səslə tərənnüm edilməyə, hətta boru gurultularına da ləyaqəti olmayan şahlara yaltaqlıq göstərmək kimi ümumi adətə əməl edərək, şeirlərində Yelizavetanı mədh etməklə ona yaranmaq istədiyini üçün mən sənə həsəd aparmıram. Həqiqəti və gələcək nəsillərimizi təhqir etmədən səni bağışlamaq mümkün olsaydı, mən səni cəmərdliklə döyünmüş qəlbini xatirəsi üçün bağışlayardım. Lakin qəsidə deməkdə sənə çata bilməyən qəsidəçi bir şair sənə həsəd aparar, xalqın asayışı və dincliyinin gözəl mənzərəsinə, şəhər və kəndlərin, məmləkətlərin və şahlar təsəllisinin bu güclü hasarına həsəd aparar; sənin sözlərinin hədsiz gözəlliklərinə həsəd aparar; bəlkə də bir zaman olacaq ki, sənin şeirlərindəki misilsiz məlahət və gözəllikləri öz yaradıcılığında əks etdirə bilən bir adam meydana çıxacaqdır, lakin hələ bu vaxta qədər bu dərəcəyə yüksələn olmamışdır. Qoy hər kəs öz

əsərlərinin şirinliyi ilə səni ötüb keçsin, qoy sənin fikirlərin gələcək nəsillərimizə namünasib görünsün, qoy sənin şeirlərinin mənə və əhəmiyyəti onlara əcayib görünsün!.. Lakin sən bir nəzər sal: ucsuz-bucaqsız görünən geniş bir müsabiqə meydanında saysız-hesabsız izdiham içərisində, başda, hamıdan irəlində, meydana bu qapıları açan ancaq sən sən. Hər kəs qəhrəmanlıq göstərməklə şöhrət qazana bilər, lakin birinci qəhrəman sən oldun. Ən qadir qüvvə də sənə vermiş olduğunu geri ala bilməz. O, səni başqalarından əvvəl yaratmışdır, səni rəhbər yaratmışdır, sənin şöhrətin rəhbər şöhrətdir. Siz ey qəlbin mahiyyətini dərk etmək üzərində və bunun bizim varlığımıza nə dərəcədə təsir etməsi üzərində bu vaxta qədər bihədə və səmərəsiz çalışanlar, bu çətin vəzifəni siz yerinə yetirməyi sinamalısınız. Deyin görüm ürək ürəyə necə təsir edir, ağllar arasında nə kimi əlaqə vardır? Cismın cismə təmasının nə kimi təsir bağışladığını biliriksə, deyın görüm duyulmayan bir şey duyulmayan bir şeyə necə təsir göstərir ki, maddiyyət törədir; və ya qeyri-maddiliklər arasında nə kimi əlaqə vardır. Onun mövcud olduğunu bilirsiniz. Böyük insanın ağlının ümumi ağlına təsirinin nədən ibarət olduğunu bilirsinizsə, onu da bilin ki, böyük insanı böyük insan yetişdirə bilər; bu sənin qələbə tacıdır! Ey Lomonosov! Sumarokovu yüksəldən sən olmuşsan!

Lakin Lomonosovun şeirləri onun müasirlərinin şeir yaradıcılığı məfhumunun əmələ gəlməsində iri addımlar ata bilmişdirsə, onun natiqliyinin elə bir mühüm təsiri olmamışdır. Onun Afina və Roma şeir sənətindən öyrənib, böyük məharətlə işlətdiyi sənət nümunələri ilə bərabər, Demosfenin ifadələrindəki qüvvəni, Siseronun natiqlik bacarığını mənimsəmək sahəsindəki söyləri səmərəsiz olub, gələcəyin qarantlıqlarına dağınıqdır. Bəs natiq kim olacaq? Elə o özünə sənə hədsiz mədhlərdən zövq alıb sənin üslubunla şöhrət qazanmasa da, sənin şagirdin olacaqdır. O zaman tezmə, yoxsa gecmi gəlib çatacaq, nəməlum gələcəyi axtaran gözələr dayanacaq bir yer tapa bilmir. Lakin biz Lomonosovun natiqliyindən bilavasitə tərbiyə alan nəslə görməsək də, onun məlahətli səsi və ahangdar nitqinin ümumi təsirini görməkdəyik. Vətəndaş natiqliyində ona tərəfdarlar olmayıbsa, yazının ümumi üslubunda onun yolu ilə gedənlər çox olmuşdur. Lomonosova qədər mövcud olan yazılarla Lomonosovdan sonra yazılan əsərləri müqayisə et, onun nəsrinin açıq-aydın təsiri hamı üçün məlum olar.

Bəlkə biz belə nəticə çıxarmaqda yanlışlıq? Hələ Lomonosovdan xeyli əvvəl Rusiyada natiqlik istedadına malik keşişlər vardı, bu keşiş

lər allahın kəlamını öz müridlərinə öyrədirken öz natiqlikləri ilə şöhrət tapmışlar. Doğrudur, belələri olmuşdur, lakin onların üslubu rus dilinin üslubu olmamışdır. Onların yazı üslubu tatarların istilasından əvvəlki, rusiyalıların Avropa xalqları ilə əlaqəyə girişdiklərindən əvvəlki üslub idi. Onlar sloven dilində yazırdılar. Lakin sən Lomonosovun özünü gördüyün və onun əsərlərini oxuyaraq bəlkə də natiqlik öyrəndiyin üçün mən səni unutmuyacağam. Rus qoşunları məğrur osmanlıları məğlub edirkən, onların qəhrəmanlıqlarına laqeydlik və həsədlə baxanların hamısının arzusundan daha artıq fəaliyyət göstərdiyi zaman, sən, döyüş allahına, qüvvə allahına təntənəli şükürlər etməli idin; Pyotrun qəbri üstündə vəcdə gəlmiş bir qəlblə ona müraciət edərək gəlib əkdiklərinin səmərəsinə tamaşa etməyə çağırırdın: "Qalx, Pyotr, qalx"; sənin heyran etdiyən qulaq öz növbəsində gözləri də heyran edirkən, Pyotrun qəbri üstə gələrək onu ilahi qüvvə ilə ucaltmaq istəyirkən, mən də Lomonosova deyirdim: tamaşa elə, tamaşa elə, burada da sənin təsirinin nəticəsi vardır. Əgər o sənə dil öyrədə bilsəydi... Platonda Platon ürəyi var, qoy onun qəlbi bizə öyrətdiyini görsün və buna heyran olsun.

Bizim ona qarşı göstərdiyimiz hörmət hissləri heç də yaltaqlıqdan irəli gələn hisslər deyildir, hətta ona qarşı məhəbbətimizdə də böyük və mürd insana haqq verirkən biz ona hər şeyə qadir, hər şeyi yarada bilən bir allah kimi sitayiş etməməliyik, biz onu bir bütə çevirərək cəmiyyəti ona pərəstişə dəvət etməməli və hər hansı bir yanlış fikrin və ya yalan nəticənin kök salmasına yardım göstərməməliyik. Bizim üçün on böyük tanrı həqiqətdir və əgər qadir allah onun surətini dəyişdirmək istəyib bizə başqa cür görünsə, biz ondan üz döndərərək.

Biz həqiqətin dalınca gedərək Lomonosovda fəvqəladə bir yazıçı axtarmamalıyıq, onu Tassit, Renal və ya Robertsonla müqayisə etməməliyik; kimya elmi ilə məşğul olduğu üçün onu Markqraf və ya Ridiger dərəcəsinə qaldırmamalıyıq. Lomonosov bu elmi sevirdisə də, o öz həyatının bir çox günlərini təbiət həqiqətlərinin tədqiq edilməsinə həsr etmişdirsə də, o, ancaq başqasının yolunu davam etdirmişdir. O, artıq açılmış olan yollarda dolaşırdı; həm də təbiətin tükənməz sərvəti içərisində onun gözündən bir çöp də yayına bilmədiyi halda onun sələfləri aşkar edə bilməmiş olduqları maddələrdə qaba bir yayı belə görə bilmədi.

Məgər biz onu, insan təsvirinin altında yazılan ən tərifi yazılara layiq görülmüş sima ilə bir sırayama qoymalıyıq? Yaltaqlıqla deyil, zor

və qüvvəyə qarşı çıxan həqiqətlə yazılan həmin yazı belədir: “Bu, göylərin gurultusunu susduran və şahların əlindən əsasını alan adamdır”. Lomonosovu, elektrik qüvvəsini öyrəndiyi, elektrik cərəyanının gücündən həlak olmuş müəllimini görəndən sonra da elektriki tədqiq etməkdən boyun qaçırmadığı üçün mü onunla yanaşı qoyaq; Lomonosov elektrik qüvvəsi hasil edə bilirdi, ildırım şığımasının qarşısını alırdı, lakin Franklin bu elmin memarı, Lomonosov isə peşəkardır.

Lomonosov təbiəti tədqiq etmək sahəsində dahiliyə nail olmamışdırsa da, təbiət hadisələrini təmiz və aydın bir üslubla çox gözəl təsvir etmişdir. Biz onun, təbiət elmlərinə dair əsərlərində gözəl təbiyyat müəllimi olduğunu görmürüksə də, söz ustası olduğunu və təqlid edilmək üçün ləyaqətli bir örnək olduğunu görməliyik.

Beləliklə, böyük insana haqq verərək, Lomonosovun adını özünə layiq dərəcəyə yüksəldib, biz burada, onun etməmiş olduğu şeyləri və ya görmədiyi işləri də onun müvəffəqiyyətləri saymaq istəyirik; yaxud coşqun sözləri düzüb qoşaraq həyəcan və qərəzə qapılmırıq. Bizim məqsədimiz bu deyildir. Biz göstərmək istəyirik ki, rus ədəbiyyatı cəhətdən şan-şöhrət məbədinə doğru yol açan adam, bu məbədə daxil ola bilməsə də, şan-şöhrət qazanmağa haqqı olan ilk adamdır. Elmi yalnız necə intişar etmək mümkün olduğunu deyə bilmiş Bakon Verulamski yad edilməyə layiq deyildirmi? Zülm və əsarətə qarşı üsyan edib beşəriyyəti buxovdan və köləlikdən xilas edə bilməmiş mərd yazıçılar minnətdarlıq hissələrinə layiq deyildirləmi? Lomonosov da biabırçı şerin mahiyyətini başa düşməyərək dastan aləminə qapılmış, şeirləri təsirsiz və quru olmuş, öz mühakimələrində həmişə uzaq-görən olmamış və qesidələrində bəzən mənadan çox sözcülük olmuş deyə, biz ona hörmət göstərməməliyikmi? Lakin bir düşün, dövrümüzdən əvvəl, o zamanlar ki, heyat istinadgahsız idi, o zamanlar ki, hər bir şey qüvvə mənbəyindən asılı idi, dünyanın bütün gözəlliyi onun fikrində idi, lakin hərəkət yox idi, başlanğıc yox idi. Bu qüdrətli əl fəzadə maddələrə təkən verərək, onları hərəkətə gətirmişdir. Günəş parladi, ay işıqlanmağa başladı, yüksəklərdə fırlanan cisimlər əmələ gəlməyə başladı. Yaradıcılıqdakı ilk vüsət qüdrətli idi; dünyanın bütün yaraşığı, onun bütün gözəlliyi yalnız nəticədən ibarətdir. Müasir insanların və ya nəsillərin qəlblərinə böyük qəlblərin göstərdiyi təsiri mən belə başa düşürəm; ağılım ağıllara təsirini mən belə anlayıram. Rus dili və rus ədəbiyyatının inkişafı yolunda çalışan ilk adam Lomonosov olmuşdur.

Qaç, ey həsəd aparən izdiham, onu mühakimə edən bu nəsil dir. Bu nəsil riyakar deyildir.

Lakin hörmətli oxucum, sənənlə söhbətimiz uzandı... Artıq Vsesvyatskoye görünməkdədir... Əgər mən sənə tənqə gətirmədimsə, hasarın yanında mənə gözlə, qayıdan baş görüşərik. Hələlik salamat qal! Arabaçı, sür.

Moskva! Moskva!!!

KİTABDAKILAR

Ön söz 4

PETERBURQDAN MOSKVAYA SƏYAHƏT

Lütfkar dostuma	15
Səfər	16
Sofiya	17
Tosna	19
Lübani	20
Çudovo	23
Spasskaya polest	30
Podberezye	46
Novqorod	51
Bronnitsı	57
Zaytsovo	59
Kresttsı	72
Yajelbitsı	86
Valdai	89
Yedrovo	91
Xotilov	100
Vışni Voloçok	111
Vidropusk	114
Torjok	118
Mednoye	137
Tver	140
Qorodnya	151
Zavidovo	160
Klin	162
Peşki	166
Çyornaya Qryaz	168
Lomonosov haqqında	169

ALEKSANDR NİKOLAYEVİÇ RADİŞŞEV

PETERBURQDAN
MOSKVAYA SƏYAHƏT

“AVRASİYA PRESS”

BAKI-2006

Buraxılışa məsul:	<i>Umud Rəhimoğlu</i>
Texniki redaktor:	<i>Mübariz Piriyyəv</i>
Kompyuter operatoru:	<i>Ruhəngiz Arazqızı</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>İslam Rzayev</i>
Korrektor:	<i>Elmira Əliqızı</i>

Yığılmağa verilmişdir 01.06.2006. Çapa imzalanmışdır 02.08.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 11,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 107.

Kitab "Şərq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.